

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal

2018, 2 (21)

BAKI-2018

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal № 2 (21), 2018

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 16 aprel 2005-ci il tarixdə qeydə alınmış (№ 1279), 2005-ci ildən Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutunda nəşr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən 2011-ci ildən tarix, tarixin tədrisi metodikası, 2015-ci ildən psixologiya və pedaqogika, 2017-ci ildən siyasi elmlər, antropologiya elmi istiqamətləri üzrə də “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər siyahısı”na daxil edilmişdir. 2016-cı ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin təsisçiliyi ilə nəşr edilir.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Cəfər Cəfərov (baş redaktor), **Asəf Zamanov**, **Bəxtiyar Əliyev**, **Urxan Ələkbərov**, **Yaqub Mahmudov**, **Vəli Əliyev**, **İzzət Rüstəmov**, **Abbas Seyidov** (baş redaktorun müavini), **Sevinc Quliyeva** (məsul katib), **İradə Hüseynova**, **Oqtay Sultanov**, **Anar İsgəndərov**, **Ramiz Əliyev**, **Fərrux Rüstəmov**, **Rüfət Hüseynzadə**

UOT 94 (479.242)

ÖN ASIYA – QAFQAZ: MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI QƏDİM İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ NAXÇIVAN (e.ə.VI-II minilliklər)

Abbas Seyidov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
abbas.seyidov@gmail.com

Açar sözlər: Ön Asiya, Qafqaz, iqtisadi əlaqələr, Naxçıvan, arxeoloji material, Şərqi Anadolu

Naxçıvan ərazisi qədim ticarət yollarının üzərində yerləşir. Uzun illərin tədqiqatları zamanı aşkar olunan arxeoloji materiallar sübut edir ki, neolit, eneolit və tunc dövrlərində bu ərazidə yaşayan tayfalar qonşu Ön Asiya, Şərqi Anadolu və Şimali Qafqaz tayfaları ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrdə olmuşlar. Qədim mədəniyyətlərarası münasibətlərin qurulmasında Naxçıvan ərazisinin özünəməxsus payı vardır.

**ПЕРЕДНЯЯ АЗИЯ – КАВКАЗ: НАХЧЫВАН В ДРЕВНИХ
МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ**
(VI-II тыс. до н.э.)

Аббас Сеидов

Ключевые слова: Передняя Азия, Кавказ, экономические связи, Нахчыван, археологические материалы, Восточная Анатолия

Нахчыван расположен на древних торговых путях. Археологические материалы долгих лет исследований подтверждают, что племена, проживающие здесь в неолитическом, энеолитическом и бронзовом веках имели экономическо-культурные связи с соседствующими племенами из Передней Азии, Восточной Анатолии и Северного Кавказа. Нахчывану присуща свойственная роль в появлении древних межкультурных связей.

FRONT ASIA – CAUCASUS: NAKHCHIVAN IN ANCIENT INTERCULTURAL ECONOMIC RELATIONS (VI-II millennia BC)

Abbas Seyidov

Key words: *Asia, Caucasus, economic relations, Nakhchivan, archaeological materials, Eastern Anatolia*

Nakhchivan is located on the ancient trade routes. Archaeological materials of long years of research confirm that the tribes living here in the Neolithic, Chalcolithic and Bronze ages had economic and cultural ties with neighbouring tribes from the Near East, Eastern Anatolia and the North Caucasus. Nakhchivan has an inherent role in the establishment of ancient intercultural relations.

Naxçıvan ərazisi əlverişli təbii-coğrafi şəraitinə görə ən qədim zamanlardan Ön Asiya ilə Qafqaz arasında bir növ “körpü” rolu oynayıb. Muxtar respublikanın arxeoloji abidələrindən aşkar olunan materiallar (obsidian, I Kültəpədə 18,8 m dərinlikdən tapılmış Xalaf nişanəli boyalı qab, firuzə, nikel qarışığı olan biz və s.) qədim Naxçıvan tayfalarının neolit, eneolit dövrlərindən başlayaraq qonşu ölkələrlə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olduğunu göstərir. Arxeoloqlar Ön Asiya tipli boyalı qabların, firuzə və minalı pasta muncuqların, kaurilərin tapılmasını nəzərə alaraq, hələ eneolit dövründən qədim Naxçıvan tayfaları ilə şumerlər arasında əlaqələrin olması fikrinə gəlir [1, s.39]. Xalaf-Übeyd tipli saxsı qabların Azərbaycanada və bütövlükdə Qafqaz ərazisində tapılması deyilənləri sübut edir. Arxeoloq Osman Həbibullayevin qeyd etdiyi kimi, Kültəpənin (Naxçıvanın-müə.) yerləşdiyi rayonun Zaqafqaziyanın ən cənub nöqtələrindən biri olduğunu nəzərə alsaq, onun Yaxın Şərq ölkələrindən o qədər də geri qalmadığını söyləyə bilərik [2, s.81].

Tədqiqatçı R.M.Munçayev Van gölü ətrafından (Tilki-təpə) Xalaf-Übeyd tipli qabların tapılmasını nəzərə alaraq, belə keramikanın cənubi Qafqaza bu rayondan yayılması qənaətinə gəlir [3, s.104]. Fikrimizcə, Naxçıvan ərazisinə bu tip keramika Urmiya gölü rayonundan daxil olmuşdur. Bu fikri təsdiq edən dəlillər vardır. O.H.Həbibullayev qeyd edir ki, Naxçıvan ərazisi tunc dövründə özünün boyalı qabları və qismən tunc avadanlığına görə cənubla, sadə qabları və əsasən tunc məmulatına görə isə Şimali Azərbaycan və Zaqafqaziyanın başqa rayonları ilə əlaqədə olmuşdur [2, s.98].

İlk tunc dövründə Naxçıvanın Kür-Araz tayfaları ilə Yaxın Şərq ölkələri arasında mübadilənin inkişafı daha da güclənir. Bu dövrün ticarətində, şübhəsiz ki, iribuynuzlu heyvan və metal əsas yer tutub. Abidələrdən yarımfabrikatlar

tökmək üçün qəliblərin aşkar edilməsi (I Kültərə, II Kültərə, I Maxta və s.) hazır metal məmulatlarının ticarətdə istifadə olunduğunu göstərir. İlk tunc dövrünə aid tərkibində yüksək nikel qarışığı olan metal əşyalar da belə mübadilənin olduğuna sübutdur. Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Qafqaz ərazisində nikel yataqları qeydə alınmadığından, tədqiqatçılar nikelli tuncun İran və Anadolu mənşəli olması fikrindədirlər [4, s.229-235].

Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən aşkar olunan bir sıra materiallar, xüsusilə vaza tipli hündür dabanlı qablar (I Maxta, II Kültərə), silindrik çıxıntıları olan kasa formalı qapaqlar (I Kültərə) Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının qədim Mesopotamiya ilə əlaqələrinin olduğunu göstərir. Böyük ehtimalla, bu qablar Qədim Şərq nümunələrinə bənzətmələr əsasında hazırlanmış və bu münasibətlər ikitərəfli olmuşdur.

I Kültərədən aşkar olunan arxaik formalı oraq və dördtilli nizə ucluğu [2, tab. 18, 4,7] bu tip əşyaların şimal bölgələrinə Naxçıvandan yayıldığını göstərir. Balta tökmək üçün istifadə olunan ikitaylı gil qəliblərə Azərbaycan ərazisində çox rast gəlinir [5, s.8].

Naxçıvanın Yaxın Şərq ölkələri ilə mübadiləsinin mövcudluğunu II Kültərənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən tapılmış mavi şirli pasta muncuqlar da sübut edir. V.H.Əliyev II Kültərə, Qızılburun, Şahtaxtı, Çalxanqala və Qalacıqdan aşkar olunan, üzəri firuzəyi şirle örtülmüş pasta muncuqların Azərbaycana e.ə. II minilliyin birinci yarısında [6, s.189] daxil olduğunu göstərir. H.F.Cəfərov qeyd edir ki, belə muncuqlar Azərbaycana təkcə Ön Asiyadan deyil, eyni zamanda Misirdən də gətirilmişdir [7, s.55].

Orta tunc dövründə müxtəlif istehsal və sənətkarlıq mərkəzlərinin meydana çıxması əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olmuş, mədəni əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində Naxçıvan-Urmiya hövzəsində istehsal olunan boyalı keramika məmulatı müasir Gürcüstan, Ermənistan ərazilərinə, Gəncəçay rayonuna və Mil-Qarabağ düzünə yayılmışdır. Şübhəsiz ki, Mil-Qarabağ düzünün qara cilalı, ştamp naxışlı keramikası da mübadilədə müəyyən rol oynamışdır.

Qədim Naxçıvan tayfalarının qonşu ölkələrlə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin genişlənməsində metal emalının mühüm əhəmiyyəti olub. Məlum olduğu kimi, tunc e.ə. IV-III minilliklərdə mis və mərgümüş (arsen) qarışığı əsasında istehsal edilib. Naxçıvan ərazisində yerləşən Darıdağda qədim mərgümüş yataqlarının aşkar olunması göstərir ki, bu zəngin xammal ehtiyatı yerli tayfaların Yaxın Şərq və Ön Asiya tayfaları ilə əsas mübadilə vasitələrindən birinə çevrilmişdir.

Aşkar olunan arxeoloji materiallar orta tunc dövründə I Kültərə, II Kültərə, Şahtaxtı və digər yaşayış yerlərində metal emalı mərkəzlərinin mövcud olduğunu göstərir. Azərbaycanın zəngin mis və polimetal yataqları metallurgiya və metal emalının yüksək inkişafına, hazır metal məmulatlarının

buradan qonşu ölkələrə yayılmasına səbəb olmuşdur [8].

Tədqiqatlar göstərir ki, qonşu ölkələrlə-iqtisadi mədəni əlaqələrin inkişafında qalay ticarəti xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda zəngin mis və polimetal yataqlarının olmasına rəğmən, qalay yataqlarına rast gəlinməyib. Belə güman edilir ki, Azərbaycana və bütövlükdə Qafqaz ərazisinə qalay Yaxın və Orta Şərq ölkələri vasitəsi ilə yayılıb [7, s.63]. Qədim Şərq ölkələrinin qalayla təmin edilməsində mesopotamiyalı və assurlu tacirlərin rolu istisna olunmur. Belə düşünüldü ki, qalay yataqlarına qonşu Şərq ölkələrində də təsadüf olunmayıb [9, s.164-165]. Lakin son zamanlar Şərqi Anadolunun cənub tərəfində - Gümeli şəhəri yaxınlığında Kestel adlanan ərazidə aparılan araşdırmalardan məlum olub ki, e.ə. IV minilliyin sonu-e.ə. III minilliyin əvvəllərində bu ərazidə olan qalay yataqlarından istifadə edilib. Naxçıvan ərazisində Qalacıq və Çalxanqala abidələrindən tapılan metal əşyaların tərkibindəki qalayın [8, s.107, tab.5, s.128-131, tab.9] mikroelementləri laboratoriya araşdırmaları ilə Şərqi Anadolu qalayı ilə üst-üstə düşür.

Arxeoloqların fikrincə, uzaq ölkələrdən gətirilən qalay Naxçıvan ərazisinə Urmiya-Culfa-Naxçıvan, və ya Anadolunun qədim şəhərləri ilə Şərurun Səderək, Oğlanqala, Şahtaxtı kimi qədim şəhər mərkəzlərini birləşdirən yollarla daxil ola bilərdi. Bu qədim karvan yolları ilə gətirilən qalay e.ə. II minillikdə Naxçıvanda yeni və yüksək keyfiyyətli tunc metal istehsalının meydana gəlməsinə imkan yaradıb [1, s.42-43]. Şübhəsiz ki bu ticarətin digər yayılma istiqamətləri də mövcud olub. Urmiya hövzəsi-Muğan-Xəzərin qərb sahilindən keçən yolu Azərbaycanın digər yaşayış məskənlərinə istiqamətlərdən biri kimi qeyd etmək olar. H.F.Cəfərov Naxçıvandan keçən bu yolların başlanğıcının Şimali Mesopotamiya (Assuriya) və yaxud Şimali Suriyadan start götürdüyünü qeyd edir [7, s.69].

Biz tədqiqatçıların yollar haqqında söylədikləri ilə razılaşıırıq və bir qədər də dəqiqləşdirmə apararaq, bu qənaətə gəlirik ki, Şimali Mesopotamiyadan (Assuriya) başlayan birinci yol Urmiya gölünün qərb tərəfindən keçərək, Dinkatəpə-Göytəpə-Qurdartəpə-Haftavantəpə-Qızılburun-Kültəpə, ikinci yol isə Dinkatəpə-Həsənlu—Yanıqtəpə-Naxçıvan (Ordubad) istiqamətində olmuşdur. Söz yox ki, Aralıq dənizi hövzəsi ilə Van gölü-Şərqi Anadolu və Naxçıvan (Şərur) düzənliyini birləşdirən üçüncü yol haqqında da danışmaq olar.

Metallurgiya və metalışləmənin coşğun inkişafı yalnız xammalın deyil, hazır metal əşyaların da mübadilə edilməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Yaxın Şərq ölkələrindən Azərbaycana gətirilən Ön Asiya tipli xəncərlər buna misal ola bilər. Bu xəncərlərin Azərbaycan ərazisində ilk nümunəsi keçən əsrin sonunda Qızılburundan tapılıb. Onun uzunluğu 30, eni 4, tiyəsinin uzunluğu 23 sm-dir [10, s.4, şək. 31]. Mübadilə nəticəsində gətirilən və Qafqaz üçün xarakterik olmayan bu tip xəncərlər e.ə. II-I minilliklərdə Azərbaycanın digər bölgələri, Ermənistan, Gürcüstan və demək olar ki, bütövlükdə Ön Asiyada geniş ərazidə

yayıb. Arxeoloqlar belə xəncərlərin Misir, Assuriya, Fələstin və İran (Luristan) mənşəli olması fikrini irəli sürürlər. Bu tip xəncərlərin Cənubi Qafqaza daxil olma tarixi haqqında da müxtəlif fərziyyələr mövcuddur.

A.A.İyessen bunların yayılma dövrünü e.ə. 1500-800-cü illərə [11, s.162], V.H.Əliyev e.ə. XVII-XV [6, s.187], H.F.Cəfərov isə e.ə. XIV-VIII [7, s.34] əsrlərə aid edir. O.H.Həbibullayev Qızılburun xəncərini e.ə. XII-X [2, s.100], V.H.Əliyev e.ə. XIV, Culfa xəncərini isə e.ə. XII-IX [12, s.81] əsrlərə aid edir. Bu tip xəncərlərin Naxçıvan ərazisinə Urmiya hövzəsi rayonundan Assuriya vasitəsi ilə keçdiyini söyləmək olar. Belə xəncərlər son tunc dövründə daha geniş yayılmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycandan hazır metal məmulatı ilə bərabər, şübhəsiz ki, xammal da ixrac edilmişdir. Çünki, Azərbaycan ərazisi mis, arsen, sürmə və polimetal yataqları ilə zəngindir. Mübadilə zamanı, həmçinin xüsusi qəliblərdə hazırlanmış mis külçələrindən də istifadə olunub. Son tunc dövrünə aid belə külçələrə Qarabağlarda rast gəlinib. Cızma xətlərlə naxışlanan bu əşyalar hədsiz ağır olduğundan, onların bəzilərindən bəzək əşyası kimi istifadə olunması imkansızdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, tökmə qolbaqlar tək bəzək əşyası kimi deyil, onlardan, həmçinin «pul vahidi» kimi də istifadə edilib. Dvindən tapılmış qolbaqlar 617 və 638 qram, Ermənistanda Lalvardan tapılan 8 ədəd qolbağın hər biri 560 qramdır [13, s.88, tab. XXVI, 1-2]. Ola bilər ki, onlar eyni qəlibdə töküldüyündən, çəkilişi də eynidir. Bu cür qolbaqlar Naxçıvan abidələrində skeletlərin qolunda və ayağında aşkar edilib. Görünür onlardan həm bəzək əşyası kimi, həm də çəki vahidi kimi istifadə edilib. Cənubi Qafqaz abidələrindən ən ağır qolbağabənzər tunc əşya Gürcüstanda Kvişardan məlumdur. Onun ağırlığı 2 kq 728 qramdır [14, s.7, şəkl. 14].

Maraqlı materiallardan biri də O.H.Həbibullayev tərəfindən I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsindən tapılmış, tərkibində cüzi gümüş, qalay, nikel və dəmir olan xalis qurğuşundan hazırlanmış əşyadır. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, qədim insanların əldə etdiyi ilk metallar mis, qızıl və gümüş olub. Sonradan onlar bir sıra metallarla yanaşı, e.ə. IV minilliyin ortalarında qurğuşunla tanış olublar. M.N.Rəhimova qeyd edir ki, Ön Asiyada qurğuşunla tanışlıq e.ə. 6500-cü ildən başlasa da, Azərbaycanda qurğuşunun əldə edilməsi Ermənistan, Gürcüstan və Misirlə eyni xronoloji çərçivədə dayanır [15, s.5-6].

Qədim Naxçıvan tayfalarının qonşu ölkələrlə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin genişliyini göstərən dəlillərdən biri də silindrik möhürlərdir. Arxeoloqların qənaətinə görə, silindrik möhürlərin ilk vətəni Mesopotamiya olub, orada bunlardan e.ə. V minilliyin sonu-e.ə. IV minilliyin əvvəllərində istifadə edilib.

Belə möhürlərdən biri təsadüfi torpaq işləri görülən zaman Şahtaxtıdan tapılıb. Möhürün üzərində olan rəsmlər ikonoqrafiyasına əsasən, Suriya-

Fələstin və Kərkük tipləri ilə bənzər olduğundan, bu möhürün Azərbaycana Ön Asiya-Mesopotamiyadan keçdiyi bildirilir [6, s.189].

Ordubad rayonu ərazisində yerləşən abidələrdən bir neçə silindrik möhür tapılıb. Tədqiqatçılar Şahtaxtı möhürünü Ön Asiya möhürləri ilə müqayisə edərək, e.ə. II minilliyin ikinci yarısına [6, s.188], daha dəqiq desək e.ə. XIV-XIII əsrlərə [7, s.39], Ordubad möhürlərini isə e.ə. II minilliyin ikinci yarısına [16, s.71] aid edirlər.

1971-ci ildə II Kültəpənin son tunc dövrü təbəqəsindən ağ gildən hazırlanmış, qalın divarlı, kasa formalı, içərisi və üzəri göy şirlə örtülmüş qab aşkar edilib [7, s.25]. Tədqiqatçılar şirli qabların da vətəninin Assuriya olması qənaətinə gəlmişlər. Şirli qablara Azərbaycanın digər abidələrində də rast gəlinib. Belə qablar e.ə. II minilliyin sonu-e.ə. I minilliyin başlanğıcına aid edirlər.

Naxçıvan tayfalarının Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrində duz ticarəti də mühüm yer tutub. Regionda ən zəngin və ekoloji cəhətdən təmiz olan Duzdağ yatağının orta tunc dövründə istismar edildiyi artıq sübut edilib.

Gəmiqayada rast gəlinən araba təsvirləri [17, şəkil 82], habelə I Kültəpə [2, tab.33], II Kültəpə [18, рис. 8,7], I Maxta [19, şəkil 178] yaşayış yerlərindən aşkar olunan gil təkər modelləri, təkərli nəqliyyatın inkişafı ilə bağlıdır. Naxçıvanın başlıca mədəni mərkəzlərdən olan Urmiya və Yaxın Şərq ölkələrinin qonşuluğunda yerləşməsi bu ölkələrlə iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu mədəni əlaqələr Qədim Şərq sivilizasiyasının əldə etdiyi nailiyyətlərin Naxçıvan ərazisində yaşayan tayfalar tərəfindən mənimsənilməsinə və onların tərəqqisinə səbəb olmuşdur.

Qədim Şərqlə iqtisadi-mədəni əlaqələr Şahtaxtı nekropolundan tapılmış tunc üzərində qızılla işlənmiş toqqa və Qızılburundan tapılmış üzük ilə də sübut olunur. Qızıl əşyalara Azərbaycanın bir sıra abidələrində rast gəlinib. 2008-ci ildə Şərur rayonu ərazisində yerləşən Ovçular təpəsi abidəsindən Cənubi Qafqazın ən qədim qızıl əşyası hesab edilən və e.ə.V minilliyin sonlarına aid təbəqədən tapılan, uzunluğu 18 sm, eni 6 mm, çəkisi 8 qram olan qızıl boyunbağı sübut edir ki, qədim Naxçıvan tayfalarının həyatında qızılla tanışlıq hələ eneolit dövründən başlayıb.

Naxçıvanın Qədim Şərq ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişaf etdiyini Şahtaxtı və Qızılburundan tapılan xüsusi tərkibli pasta və şüşə muncuqlar da təsdiq edir. Bu tip muncuqların Mesopotamiyada istehsal olunduğu qeyd edilib. Sonralar onların istehsalı Misir və Şərqi Aralıq dənizi rayonlarında da olmuşdur. Qızılburundan tapılan və mübadilə yolu ilə gətirilən sədəf bəzək əşyalarının bənzərlərinə Azərbaycan ərazisində Dovşanlı kurqanında, Qarabulaq və Mingəçevir abidələrində rast gəlinib [20, s.162].

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Ön Asiya və Aralıq dənizi hövzəsi ilə hələ tunc dövrünün ilk mərhələsindən başlayaraq intensiv inkişaf edən iqtisadi-

mədəni əlaqələr gil qabların bəzəmə texnikasına da müəyyən təsir göstərib. Naxçıvan ərazisində yayılan boyalı qablar mədəniyyəti şübhəsiz ki, Ön Asiya tayfaları ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr zəminində meydana çıxıb. Belə qabların ilk nümunələrinin Suriya və Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində yaranması və e.ə. IV və e.ə. III minilliyin birinci yarısına aiddir.

İqtisadi-mədəni əlaqələr zəminində dəmirin nə zaman meydana çıxması tədqiqatçılar arasında müəyyən fikir ayrılığının olmasına gətirir çıxarıb. Naxçıvanın e.ə. II minilliyin sonlarına aid abidələrində az da olsa, dəmir əşyalar qeydə alınıb. Qızılburundan tapılan, e.ə. 1300-1000-ci illərə aid edilən dəmir əşyaların bənzərləri Mərdangöl nekropolundan da aşkar olunub [16, s.71]. Tədqiqatçılar dəmirin e.ə. XIV əsrdən meydana çıxdığını və e.ə. XIII-XI əsrlərdə tədricən formalaşdığını göstərməklə, onu da qeyd edirlər ki, həm İran, Həm də Zaqafqaziyada dəmir əşyalar yalnız e.ə. II minilliyin sonunda meydana gəlir. Dəmirdən geniş istifadə isə e.ə. IX-VII əsrlərdə mümkün olub.

Qızılburun və Ordubad rayonu ərazisindən tapılan ilk dəmir əşyalara əsasən, Naxçıvan ərazisində dəmirin yayılma tarixini e.ə. XI əsrdən götürmək olar. Lakin qeyd etməliyik ki, Naxçıvanın dağlıq ərazilərində yerləşən e.ə. II minilliyin sonları və e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid abidələrin heç birindən dəmir əşyalar tapılmayıb. Bu, onu göstərir ki, Naxçıvanın bütün ərazisində dəmir eyni dövrdə yayılmayıb. Bu da təbiidir. Vahid iqtisadi məkana daxil olmasına baxmayaraq, fikrimizcə, dəmirin dağlıq ərazilərə çatması və istehsalı üçün, aran ərazilərdən fərqli olaraq, ən azı 50-100 il vaxt lazım olmuşdur.

Beləliklə, söylənənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, neolit, eneolit və tunc dövründə Naxçıvan ərazisində formalaşan arxeoloji mədəniyyətlər qonşu ölkələrlə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr əsasında inkişaf etmişdir. Bu əlaqələrin mövcudluğu şəraitində Azərbaycan tayfalarının iqtisadi-mədəni inkişafı Ön Asiya, Şərqi Anadolu və Yaxın Şərq ölkələrinin əldə etdiyi nailiyyətləri mənimsəməklə zənginləşmiş və öz növbəsində onların da inkişafına qarşılıqlı zəmində müəyyən təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev V.H. Gəlimli-gedimli yollar (Naxçıvanın Yaxın Şərqlə qədim əlaqələri). "Dirçəliş" jurnalı, 1992, № 4, s. 39-43.
2. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. Bakı, 1959, 134 s.
3. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М., Наука, 1975, 414 с.
4. Селимханов И.Р. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов. Баку, Изд-во АН

Азербайджанской ССР, 1960, 183 с.

5. Нариманов И.Г., Джафаров Г.Ф. О древнейшей металлургии меди на территории Азербайджана. СА, № 1, 1990, с. 5-14.

6. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, "Элм", 1991, 256 с.

7. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, Элм, 1984, 106 с.

8. Seyidov A.Q., Nəzənova Ə. Naхçıvanın qədim metalı. Bakı: Elm, 2005, 315 s.

9. Кашкай М.А., Селимханов И.Р. Из истории древней металлургии Кавказа. Баку, Элм, 1973, 223 с., с илл.

10. Спицын А.С. Некоторые Закавказские могильники. Известия ИАК СПб, 1909, вып. 29, с.3-15.

11. Иессен А.А. К вопросу древнейшей металлургии меди на Кавказе. Известия ГАИМК, 1935, вып. 120, с. 7-216.

12. Алиев В.Г. Джульфинские археологические находки. Известия АН Азербайджанской ССР (история, философия, право), 1968, № 3, с.79-81.

13. Кушнарева К.Х. Древнейшие памятники Двина. Ереван, Изд-во АН Армянской ССР, 1977, 108 с. с илл.

14. Ниорадзе Г.К. Археологические раскопки в селе Квишари. ВГМИ, XV-V, Тбилиси, 1948, с. 5-12, (на грузинском языке).

15. Рагимова М.Н. Свинец в древнем Азербайджане. (из серии «Памятники материал. культуры Азербайджана»), Баку, 1985, 10 с.

16. Асланов Q.M., Qaşqay S.M., İbrahimov B.İ. Mərdangöl nekropolunun materialları. Azərbaycan Arxeologiyası, 1999, № 3-4, с. 69-72.

17. Seyidov A.Q. Naхçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.

18. Сеидов А.Г. Раннебронзовая культура Нахчывана. Воронеж: ВГТУ, 2002, 200 с.

19. Seyidov A.Q., Вахəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şəhur. Bakı: Nurlan, 2012, 466 s.

20. Сəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı - I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı, Elm, 2000, 187 s.

UOT 37

TAĞI ŞAHBAZI SIMURĞ YARADICILIĞINDA
MÖVHUMATÇILIĞIN TƏSVİRİ

Kamal Camalov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

kamal.camalov@gmail.com

Açar sözlər: *Tağı Şahbazi Simürğ, mövhumatçılıq, yalançı seyidlər, şeyxlər, mollalar, ictimai-siyasi vəziyyət, tərəqqi*

Məqalədə görkəmli pedaqoq və ictimai xadim, repressiya qurbanı Tağı Şahbazi Simürğ yaradıcılığında xalq inkişafdan, tərəqqidən saxlayan yalançı ruhanilərin, fırıldaqçı seyidlərin, şeyxlərin, mollaların kimliyi bəyan edilir. Həmçinin, Simürğ hekayələrində bu kimi “dindaşlar”ı şiddətli tənqid atəşinə tutur, belə adamlara acıyır, onlara gülür. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Tağı Şahbazi Simürğün nəzərində dini-fanatik görüşlərə qarşı mübarizə böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Simürğün haqlı baxışında, nəzərində fanatizm xalqın ictimai mübarizə şüurunu öldürən bir qüvvədir. Buna görə də Simürğ təhsili olmayan sadə və avam camaatı dini fanatizmin caynağından qurtarmağın yollarını maarifçilik nöqtəyi-nəzərindən əsərlərində axtarmışdır. Tağı Şahbazi Simürğ dövrün düzgün qurulmayan pedaqoji problemlərinə cəsarətlə müdaxilə edir, tənqid edir, istehza edir, gülür və millətin savadsızlıq bataqlığından çıxması yollarını arayıb-axtarır. Tədqiqatçı mövhumat aləminə meydan oxuyan Tağı Şahbazi Simürğün “Əzab qorxusu”, “Ağanın kənizi”, “Səməd kişi” və sair kimi əsərlərində xurafatçılığın doğurduğu eybəcərlikləri, bəlanın təsirindən qurtarmağın ideya və yollarını tədqiqat obyektinə çevirmişdir.

DESCRIPTION OF FANATISM IN TAGHI SHAHBAZI
SIMNURGH CREATIVITY

Kamal Jamalov

Key words: *Taghi Shahbazi Simurgh, fanaticism, deceitful sayyids, sheikhs, mollas, social-political situation, progress*

In the article identity of deceitful confessors, swindler sayyids, sheikhs, mollas who keep people away from development, progress in the creativity of prominent educator and public figure, victim of repression Taghi Shahbazi Simurgh is declared. In his stories Simurgh severely criticizes people like these,

takes pity on such people, laughs at them as well. The researcher states that, in Taghi Shahbazi Simurgh opinion struggle against religious-fanatic approaches are of social-political importance. In the right approach of Simurgh, fanaticism is a power that kills social struggle consciousness of people. That is why Simurgh considered correct to find ways of making common and ignorant people being not educated free from religious fanaticism, to write works from educational point of view. Taghi Shahbazi Simurgh bravely interferes with incorrectly formed pedagogical problems of time criticizes, ridicules, seaches ways of escaping from illiteracy of nation. The researcher draws attention to the search of ideas and ways of rescuing from the influence of misfortune, ugliness formed from fanaticism in the works as "Fear of torture", "Slave of agha", "Samad kishi", by Taghi Shahbazi Simurgh who opposed medium of fanaticism.

ИЗОБРАЖЕНИЕ ФАНАТИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ ТАГИ ШАХБАЗИ СИМУРГА

Кямал Джамалов

Ключевые слова: Таги Шахбазии Симуриг, фанатизм, лопсные сеиды, шейхи и муллы, общественно-политическая ситуация; прогрес

В статье показываються истинные лица ложных ремииозных людей, псевдосеидов, мошенников-мулл, аватюристов-шейхов, мешающих развитию, прогрессу народа, в творчестве выдающегося педагога и общественного деятеля, псертвы репрессий Таги Шахбазии Симурига. В своих рассказах он подвергает жестокой критике, амеется над ними. Исследователь отмечает, что с точки зрения Таги Шахбазии Симурига борьба против ремниозно-фанатических взглядов имеет общественно-политическое значение. По представлению Симурига, фанатизм является силой, наиравленной на сознание общественной борьбы. Поэтому Симуриг искал пути избавления от фанатизма простих и непросвещенных людей в намисании произведений просветительного характера.

Mövhumatçılığı ateizm nəzəriyyəsi ilə eyniləşdirmək düzgün deyil. Mövhumatçılıq "Zəbur", "Tövrat", "İncil" və "Quran" kimi müqəddəs kitablarda olmayıb sadəcə yalançı mollalar, axundlar, seyidlər və b. tərəfindən bu mötəbər kitabların adına bağladaraq uydurmadan və yaxud sağlam zəkaya uymayan xəyalatdan başqa bir şey deyildir.

Mövhumatçılıqla bağlı mötəbər mənbə sayılan Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının VII cildində oxuyuruq: mövhumatçılıq cadugərlik, falçılıq, “müqəddəslərə” pərəstiş, düşər-düşməz, səbr və sairəyə inam, ayin və təsəvvürləri vasitəsilə təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün dərk edilməsinə mane olur [2, 80].

Görkəmli pedaqoq və maarifçilərin (Mirzə Fətəli Axundov, Həsənbəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid və b.) mövhumatçılığa, xurafatçılığa qarşı mübarizəsi öz dövrünə görə misli-bərabəri olmayan bir hünər idi. Bu mübarizə üstündə onlar həmişə şiddətli təqiblərə düçar olmuşlar. Belə təqiblərə düçar olanlardan biri də görkəmli pedaqoq və ictimai xadim, repressiya qurbanı Tağı Şahbazi Simürğ olmuşdur.

Tağı Şahbazi Simürğün nəzərində dini-fanatik görüşlərə qarşı mübarizə böyük siyasi əhəmiyyətə malik idi. Onun nəzərində fanatizm xalqın ictimai mübarizə şüurunu öldürən bir qüvvə idi. Buna görə də Simürğ təhsili olmayan sadə və avam camaatı çox vaxt ictimai zülmə qarşı mübarizəyə çağırmaqdan əvvəl bu bəlanın təsirindən qurtarmaq ideyasını irəli sürürdü.

Tağı Şahbazi “Əzab qorxusu”, “Ağanın kənizi”, “Səməd kişi” kimi əsərlərində xurafatı, mövhumatı, mistik əqidələri tənqid etməklə yanaşı, ayrı-ayrı nüfuzlu, ancaq yalançı din xadimlərini, avam camaatın müqəddəs sandığı axund, şeyx və seyidlərin də rəzil və iyrənc simasını açıb göstərir.

Bildiyimiz kimi, axund, şeyx və seyidlərin rəzil, iyrənc simalarından biri də dində olmayıb dinə gətirilən qızların təhsildən kənar durması məsələsi idi. Bununla da hər cür uydurmалardan istifadə edir, qızları yeni üsullu məktəblərdən kənarlaşdırmaq üçün cəhənnəm əzabları ilə qorxudulur, təhdid edilirdi. “Əzab qorxusu” adlı hekayədə oxuyuruq ki, Zinət sinifdə oxuyan 20-25 qızın rəhimlisi, xeyirxah və ən ağıllısıdır. Lakin dayısı evində “mötəbər” seyid tərəfindən oxunan 10 gün mərsiyə və “dini söhbət”lər Zinətin xəyalında qurduğu bütün gözəl düşüncə və xəyallarını alt-üst etmişdir. Zinət məktəbə getdiyi günləri artıq böyük günah sayaraq və bu “etdiyi günahlarını” yumaq üçün tövbə edəcəyini, nəzir verəcəyini, bəlkə bundan sonra Allah tərəfindən bağışlanacağı ümidindədir. Zinət sonuncu dəfə məktəbə gələrək qızlarla vidalaşır. Məktəbdən uzaqlaşmağın səbəbini qızlar sorduqda belə cavab verir: “Bu gün dayımgildə mərsiyə oxuyurdu. Mərsiyə xan şəhərdən gəlmiş bir seyiddir. O deyirdi ki, əgər bir qız bu dünyada əlinə qələm alıb yazı yaza, o qələm, o dünyada onun əlində od tutub yanacaq; bu dünyada qızın yazdıqları xətlər, qiymət günündə ilan kimi qızın bədəninə sarılacaq, çünki qızlara oxumaq, yazmaq haramdır. Bircə Qurandan başqa qızlar başqa kitablar oxuya bilməzlər... Bir də mərsiyə xan dedi ki, şkolada (məktəbdə - K.C.) oxuyan qızları 19 dəfə yandıracaqlar, ata və analarını oddan qayrılmış güzrlə döyəcəklər” [1,

70]. Belə bir inandırıcı söhbətdən sonra sinifin bütün qızları cəhənnəmin əzabından qorxaraq məktəbi tərk edir və məktəb də qapanır.

Tağı Şahbazi Simürğun maraq kəsb edən hekayələrindən biri də “Ağanın kənizi” adlı əsəridir. Göstərilir ki, Məşədi Mürsəl arvadı Xavərnisə ilə halallaşdıqdan sonra Xorasana, İmam Rzanın qəbrini ziyarətə gedir. Ancaq qayıtması çox uzun zaman çəkir. Nəhayət, qayıdan zaman isə tək qayıtmır. 14-15 yaşında olan ikinci bir arvadla qayıdır. Adını da “ağanın kənizi”, yəni İmam Rzanın kənizi adı qoyaraq qayıdır. Məşədi Mürsəl Xavərnisənin üstünə günü gətirməsinin səbəbini İmam Rzanı onun yuxusuna gəlməsini və ondan kə-nizlərindən birini özüylə aparması əmrinə və yaxud uydurmasına bağlayır. Çünki bilir ki, Xavərnisə dinə çox bağlı bir qadındır. Ona fikrini belə şəkildə açıqlasa inanmaqdan başqa çarəsi qalmayacaq. İlk öncə Xavərnisəyə Xorasana gedən yolu belə canlandırır: “Atam-anam ona (İmam Rzaya – K.C.) fəda olsun. Hər qədəmdə ağanın kəraməti, hər qədəmdə, hər dəqiqədə ağanın qüdrəti!.. Göyərçinlər belə ağanın başına dolanırlar, ağanın ziyarətinə gedərkən, yol uzu-nu bütün daşların da ziyarətə getməsini bizə göstərdilər. Göyərçin yenə canlıdır. Sən bu cansız daşları de ki, onlar da ağanın ziyarətinə yuvarlana-yuvarlana ge-dirlərdi... indi gör ki, ağanın ziyarətində əməli-saleh olanlar və əməli-saleh ol-mayanlar necə məlum olur! Hər kəsin ki, əməli salehdir, girdə daşı qucaq-layanda, daş özbaşına adamın qucağına gəlib asanlıqla qaldırılır. Amma əməli saleh olmayanlar isə, vay onun halına!.. Bir iranlının burnundan qan açıldı... Dedilər ömründə böyük məsiyyətlər (günahlar – K.C.) etmişdir, görünür, ağa onu bağışlamaq istəməmişdir” [1, 125].

Belə söhbətdən Xavərnisənin göz yaşlarını tutmadığını, çox təsirləndiyini görüb fürsəti də fövt etməyərək deyir: “Bu da “ağanın kənizidir”, nə qədər ağanı sevirsən, bir o qədər də gərək kənizini sevsən; onda ağa da səndən razı qalar” deyincə, Xavərnisə “Canım ağaya da qurban, onun kənizinə də” deyib “ağanın kənizini qucaqlayıb bağrına basır” [1, 125].

Xavərnisə Məşədi Mürsəl tərəfindən din pərdəsi altında aldadıldığını fərqləndirib deyil. Ancaq, danışılan “dedi-qodular” Xavərnisəni narahat edə bilməzdi. Nəhayət, bir axşam ərindən “ağanın kənizi”ni alıb və ya almadığını soruşur və ağanın qəbrinə and verib doğrunu söyləməyi istəyir. Məşədi Mürsəl belə deyir: “Bu mənim işim deyildir, bu ağanın işidir. Ağanın sözündən kim çıxsa bilər! Ağa belə istəmişdir. Mən məcburam”, – deyərək belə açıqlama gətirir: – bir gecə yuxumda gördüm ki, ağa məni çağırır. Getdim, dedi ki, sən gərək mənim kənizlərimdən birini özünə aparasan. Ağanın sözünə qarşı nə de-mək olar? Sabah tezdən gedib şeyxə söylədim. Şeyx dərhal bu kənizi çağırıb kəbinini oxudu və dedi ki, ağanın mərhəmətinə şükür et, bu kənizi apar. Mən elə etdim, bu qadın yenə “ağanın kənizidir, mən də ağanın dediyinə əməl etmişəm... Qurban olum ağanın mərhəmətinə” [1, 127]. Bundan sonra

Xavərnisə nə qədər “mötəbər” seyidlərə dua, tilsim yazdırdısa da bunlardan heç bir nəticə hasil olmadı. “Ağanın kənizi” Məşədi Mürsəlin arvadı olaraq qaldı.

Xalqın, camaatın bu kimi mövhumatçılıq girdabına aludə olmasını görkəmli pedaqoq başqa bir hekayəsində “Səməd kişi” adlı hekayəsində qələminin gücünə yaraşan şəkildə təsvir edir. Əsərdə söhbət axirət dünyasından gedir. Qoca Səməd kişi deyir ki, insan ölməklə bu dünyanın zəhmətindən canını qurtarmır. Öldükdən sonra o dünyanın əzabı başlanacaq, inkir-minkir sorğuya tutacaq. Sual verəcək, cavab istəyəcək. Səməd kişi həmçinin ruhun varlığına şəkk edənlərə də çox acıqlıdır. Hətta inkir-minkir sorğuya gəlmiş zaman ölü ayağa qalxır və inkir-minkirin suallarına ayaq üstə cavab verməli olur. Fikrini əsaslandırmağa çalışan Səməd kişi belə bir “olmuş” əhvalat danışır: “Bizim kəndin aşağısında saxsı qab bişirən Allahverənin babası ruhun varlığına şəkk gətirib deyirmiş ki, inkir-minkir yoxdur, uydurmadır. Ölü qalxa bilməz, basdırılan ölü durmaz. Bəli, mübahisə edir və deyir ki, sübutum da var. Götürür bir ölünün üzərinə, bastırılan vaxt darı tökür. Durarsa, darı dağılar deyir... üç gündən sonra gəlib qəbri qazırlar, görürlər ki, necə ki, darı ölünün üzərinə tökülmüşdü, elə də durur. Onda Allahverənin babası deyir: “Hə, necə gördünüz, demədim ki, ölən qalxmaz! Əfsanədir”. Mərhum Hacı Şeyxin atası məşhur molla Şeyx Rza cavab verir ki: “Elə məharət də ondadır ki, onu qaldıran elə qaldırır ki, ölü qalxır və sorğu-suallara cavab verir, yenə uzanır. Amma darı dağılmayıb. İş də bundadır, məharət də ölünü qaldırır yerə uzandırandadır” [1, 242]. Səməd kişi onu dinləyənlərə fikrini biraz da maraqlı çatdırsın deyə bu dəfə başqa bir “möhtərəm”lərin söhbətindən danışır: “Bir nəfər İranda söhbət eləyir ki, yox, ölü durmaz, gətirir ölünün döşünə iki yumurta qoyur, deyir, əgər ölü sual-cavab üçün qalxsas, yumurta da gərək düşüb sına. Yaxşı. Üç gündən sonra gəlib qəbri qazıyıb baxırlar ki, yumurtalar ölünün döşündə qoyulduğu kimi durur... Ölü ayağa qalxıb, amma Allahın qüdrəti sayəsində elə qalxıb ki, yumurtalar düşməyibdir. Allahın əlində bu nə işdir?” [1, 242].

Göründüyü kimi, Tağı Şahbazi Simürğ xalqı mövhumatçılıq, xurafatçılıq girdabından çıxarmaq üçün öz əsərləri ilə mütərəqqi üsul, vasitə və tərzlərdən istifadə etməyə çalışmış, bu kimi dini uydurmalara qarşı olmağı vacib saymışdır. Tağı Şahbazi xalqı inkişafdan, tərəqqidən saxlayan yalançı ruhbanilərə, fırlıdaqcı seyidlərə, şeyxlərə qarşı mübarizə apararaq milli dirçəlişə, oyanışa ciddi cəhd göstərmiş, xalqı bəsirət sahibi etmək üçün bütün varlığı ilə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Tağı Şahbazi Simürğ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, 272 səh.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, VII cild, Bakı, 1983.

UOT (479.24)

**О НЕОБХОДИМОСТИ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ
ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ**

Ламия Кафар-заде

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
leo_558@mail.ru*

Ключевые слова: Азербайджан, англоязычная историография, раннесредневековая история, информационная эпоха

Представленная статья посвящена проблеме необходимости изучения раннесредневековой истории Азербайджана по материалам англоязычной историографии в информационную эпоху. Было установлено, что изучение таких концептуальных вопросов истории Азербайджана раннего средневековья в англоязычной историографии, как нахождение азербайджанских земель в составе Сасанидской империи, а затем и Арабского халифата, освободительное движение хуррамитов во главе с Бабеком, этнокультурные процессы, особенности формирования единого азербайджанского народа и языка и т.д., важно не только с научной, но и с политической точки зрения, т.к. в информационную эпоху, когда любая дезинформация способна нанести серьезный удар по имиджу государства на международном уровне. Поэтому возникает необходимость объективного представления исторической реальности Азербайджана международному сообществу.

**ON THE IMPORTANCE OF STUDYING EARLY MEDIEVAL
HISTORY OF AZERBAIJAN IN ENGLISH-LANGUAGE
HISTORIOGRAPHY DURING THE INFORMATION AGE**

Lamiya Gafar-zada

Key words: Azerbaijan, English-language historiography, early medieval history, the Information Age

The present article is devoted to the problem of importance of studying early medieval history of Azerbaijan on the basis of the materials of English-

language historiography during the Information Age. It was revealed that studying of such conceptual issues of the early medieval history of Azerbaijan in English-language historiography as the presence of Azerbaijani lands within the Sasanid Empire, and after that within the Arab Caliphate, liberation movement of the Khurramites under Babak, ethno-cultural processes, specificities of the formation of single Azerbaijani nation and language and etc. is important not only from the scientific, but political point of view as well, because during the Information Age any disinformation may cause serious impact on the image of the state at the international scene. That's why it's necessary to represent objectively the historical reality of Azerbaijan to the international community.

İNFORMASIYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİNİN İNGİLİS DİLLİ TARİXŞÜNASLIQDA ÖYRƏNİLMƏSİNİN VACİBLİYİNƏ DAİR

Lamiyə Qafar-zadə

Açar sözlər: Azərbaycan, ingilisdilli tarixşünaslıq, erkən orta əsrlər tarixi, informasiya dövrü.

Təqdim olunan məqalə İnformasiya dövründə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin ingilisdilli tarixşünaslıqda öyrənilməsinin vacibliyi probleminə həsr olunub. Müəyyən olunub ki, Azərbaycan torpaqlarının Sasani İmperiyası, sonra isə Ərəb Xilafətinin tərkibində olması, Babəkin başçılığı altında xürrəmilərin azadlıq hərəkatı, etno-mədəni proseslər, vahid Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasının özəllikləri və s. kimi Azərbaycan tarixinin konseptual məsələlərinin ingilisdilli tarixşünaslıqda öyrənilməsi nəinki elmi, hətta siyasi nöqteyi-nəzərdən vacibdir. Çünki informasiya dövründə hər hansı dezinformasiya beynəlxalq səhnədə dövlətin imicinə ciddi xələl yetirə bilər. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycanın tarixi gerçəkliyini obyektiv şəkildə beynəlxalq cəmiyyətə çatdırmaq vacibliyi yaranır.

Быстрый рост международного престижа Азербайджана в последние десятилетия, как следствие, значительное усиление интереса государств Запада к Азербайджану, внешнеполитический курс современного Азербайджана, намеченный на установление стабильных партнерских взаимоотношений с государствами Запада как в политической, в

экономической, так и в культурной сферах, обуславливают необходимость исследования раннесредневековой истории Азербайджана в англоязычной историографии. Как известно, в XXI в., т.е. в информационную эпоху, когда в жизни общества увеличилась роль информации, знаний и информационных технологий, началась компьютеризация и информатизация различных сфер общественной жизни, информационная война стала составной частью политики практически каждого государства, как на международной арене, так и в пределах своих границ. Для достижения цели достаточно лишь грамотно и своевременно представить обществу ту или иную информацию или, наоборот, дезинформацию. С этой точки зрения изучение истории Азербайджана в англоязычной историографии, а сегодня английский язык является одним из международных, не только важно с научной, но необходимо и с политической точки зрения, ибо поддержание авторитета государства на международном уровне и донесение объективной исторической правды до мирового сообщества является одним из стратегических и приоритетных направлений деятельности государства.

Хотя период раннего средневековья запомнился в истории азербайджанской государственности такими эпохальными событиями, оставившими глубокий след не только в политической, в социально-экономической, но и в этнокультурной истории азербайджанского народа вплоть до сегодняшнего дня, как вхождение земель Азербайджана в III в. в состав Сасанидской империи, и, как следствие, превращение Азербайджана в объект борьбы в продолжительном римско-сасанидском и византийско-сасанидском противостоянии за установление гегемонии на Кавказе, антисасанидская борьба азербайджанского населения во II половине V в., завоевание Азербайджана в I половине VII в. Арабским халифатом и последовавшие за этим изменения в системе административно-территориального управления, переселение арабских племен, исламизация местного населения, а также установление налогового обложения, освободительное движение хуррамитов, возникновение на территории Азербайджана ряда независимых феодальных государств, а также миграцией новых групп тюрков-огузов в Азербайджан и последующим вхождением последнего в состав империи Великих Сельджуков, тем не менее, указанный период мало изучен в англоязычной историографии.

Изучение истории Азербайджана периода нахождения в составе Сасанидской империи и Арабского халифата по материалам англоязычной историографии представляет особый научный интерес по ряду причин. Во-первых, нахождение как северных, так и южных земель Азербайджана в составе, как Сасанидской империи, так и Арабского халифата на протяжении длительного исторического периода положительно сказалось на создании этнокультурного и духовно-религиозного единства между

северными и южными, восточными и западными регионами Азербайджана. А длившаяся долгие годы совместная борьба против сасанидских и арабских завоевателей ускорила процесс сближения между преобладающим в количественном отношении аборигенным тюркским населением Азербайджана и нетюркскими народами и этническими группами, проживающими на его территории. Во-вторых, распространение исповедуемого сегодня большинством населения Азербайджанской Республики ислама с началом арабских завоеваний и окончательное укоренение его с включением азербайджанских земель в состав империи Великих Сельджуков послужило сильным толчком формированию единого народа и языка, а также установлению единой религии в Азербайджане. К тому же, именно ислам объединил принявшие его тюркские и нетюркские этносы под единым тюркско-исламским знаменем против Византийской империи, стремившейся включить весь Южный Кавказ в сферу влияния христианства, а также против пользовавшихся ее покровительством армянских и грузинских феодалов, претендовавших на земли Азербайджана. В-третьих, ослабление Арабского халифата и, как следствие, возникновение в Азербайджане в IX в., к примеру, таких независимых феодальных государств, как Ширваншахов, Саджидов, Саларидов, Раввадидов, Шаддадидов, Шекинского владения, Тифлисского и Дербентского эмиратов, даже несмотря на отсутствие единой центральной власти, сыграло большую роль в возрождении традиций древней государственности Азербайджана. Более того, образование тюркского государства Саджидов, которое, кстати, англоязычными исследователями тоже ошибочно характеризуется династией иранского происхождения, обусловило объединение как южных, так и северных земель Азербайджана под единой тюркской властью.

Изучение истории Азербайджана по материалам зарубежной историографии, в данном случае конкретно в англоязычной, не только актуально, но и крайне необходимо с научной точки зрения, т.к., несмотря на наличие большого фактологического материала, к сожалению, нередко те или иные вопросы отечественной истории искажаются, иногда даже вопреки ясному свидетельству источников целенаправленно фальсифицируются англоязычными исследователями, мотивированными как объективными, так порой и субъективными причинами, грубо нарушая принцип научного историзма и объективизма. Как результат, в англоязычной историографии можно часто встретить случаи умаления или даже полного отрицания исторического пути, национального достоинства, игнорирования богатого историко-культурного наследия азербайджанского народа. В качестве примера можно указать на такие факты искажения исторических реалий и игнорирования азербайджанской государствен-

ности, как рассмотрение Азербайджана составной «частью» Ирана, а то и вовсе «иранским государством», игнорирование Азербайджанской Албании как отдельного независимого политического государства, игнорирование освободительного характера движения хуррамитов, категоричное отрицание наличия сильного тюркского компонента в этнополитической истории автохтонного населения раннесредневекового Азербайджана вплоть до миграции сюда в XI в. Сельджуков, «арменизация» албанского культурного наследия и т.д.

Необходимость изучения истории Азербайджана в период раннего средневековья, причем на основе материалов англоязычной историографии, обусловлена и агрессивным отношением Армении к Азербайджанской Республике. Так, в условиях неразрешенного и длящегося долгие десятилетия Нагорно-Гарабагского конфликта, являющегося результатом безосновательных территориальных претензий Армении, и, как следствие, оккупации 20% азербайджанских земель армянами становится обязательным комплексное изучение истории Азербайджана в период раннего средневековья, когда земли Азербайджана на протяжении почти 6 столетий последовательно находились в составе Сасанидской империи и Арабского халифата и вследствие римско-сасанидских и византийско-сасанидских войн, а также сасанидской и арабской систем управления подверглись административно-территориальному перераспределению, что в свою очередь создало «почву» для историков-дилетантов, а также блюстителей идеологемы «Великой Армении от моря до моря» утверждать об исконно азербайджанских землях как о принадлежавших армянам (хотя научно доказано, что, в отличие от азербайджанского народа, являющегося автохтонным населением на Кавказе, армяне были аллохтонами).

Отметим, что, к сожалению, большинством англоязычных исследователей азербайджанские земли нередко преподносятся как «армянские», правитель Шеки и Аррана Сахль ибн Сумбат характеризуется князем армянской династии Багратуни, хотя в забытом отрывке из «Истории Албании» Моисея Каланкатуйского, впервые введенном в научный оборот английским историком армянского происхождения Ч.Доусеттом, доказывается принадлежность владетеля Шеки и Аррана Сахля ибн Сунбата именно албанскому царскому роду Зармихр и династии Араншахов [подробнее см.: 10]. Даже авторство албанского источника «История Албании» Моисея Каланкатуйского приписывается армянам [см.: 13].

Исследование же периода господства в Азербайджане Арабского халифата поможет пролить свет на немаловажную проблему – григорианизацию албан-христиан и арменизацию азербайджанских земель, что, в свою очередь, докажет мировому сообществу, что азербайджанские

земли ни этнически, ни политически никогда не были связаны с эфемерной «Арменией». Сегодня захватнические стремления армян проявляются не только в оккупации 20 % исконно азербайджанских земель, но и в научной среде. Так, к примеру, англоязычные исследователи армянского происхождения Р.Хьюсен, Р.Томсон, Р.Сюни и др., нагло игнорируя факты, приведенные в источниках, пытаются приписать азербайджанские земли, главным образом правобережье р. Куры, включая Гарабаг, иногда даже южные города Азербайджана, такие как Ганзак, Армении [12, 40; 16, 674; 15]. Однако сведения источников, причем даже самих армянских, доказали голословность утверждений этих «исследователей». М.Канард, пожалуй, один из немногих англоязычных исследователей, кто объективно указывает, что в противоположность армянам, подразумевавшим под «Арминией» «армянские» земли, римляне и византийцы под дефиницией «Арминия» подразумевали всю территорию, охватывающую пространство между р. Курой и Каспием, т.е. Арран и Гурзан (Грузия, Иберия), а также горные области Кавказа вплоть до Дербента [7, 642]. К тому же, в противовес им М.Канард категорически отрицает автохтонность армян не только в Малой Азии, но даже на Южном Кавказе, указав, что этноним даже «армяне» и хороним «Армения» приватизированы ими [8, 634-635].

Движение хуррамитов под предводительством Бабека является одной из героических страниц истории народно-освободительного движения азербайджанского народа. Тем не менее, ввиду отсутствия у англоязычных исследователей критического анализа средневековых, главным образом арабоязычных источников, авторы которых, прислуживая халифам, отражали события того периода в свете, выгодном для последних, англоязычные исследователи не смогли объективно воссоздать полную картину социально-экономической и общественно-политической истории Азербайджана в рассматриваемый период. Определение причин, целей, характера движения хуррамитов на сегодняшний день является одним из дискуссионных вопросов в англоязычной историографии.

Как следствие, в англоязычной научной литературе хуррамнты ошибочно характеризуются членами религиозно-мистической секты антиисламской направленности. Глава хуррамнитского движения Бабек характеризуется как «разбойник и нигилист», «глава религиозной секты», «грозный еретик, бесстрашный самозванец и бунтарь», «кроважидный человек, «знаменитый грабитель и бандит», «схизматик» и «великий ересиарх». Как видно, движению хуррамитов приписывают религиозный характер. Ввиду того, что средневековый Азербайджан в англоязычной историографии преподносится как «часть» Ирана, то неудивительно, что и идеологические истоки движения возводят к доисламским персидским

религиозным чувствам, а именно, хуррамиты предстают как последователи маздакизма, неомаздакиты.

Как следствие, часто англоязычные исследователи, к примеру, П.Кроун, М.Уиттоу и др., характеризуют движение не только антиарабским, но и антиисламским [9; 17, 195, 203, 215], хотя в самих же арабских источниках приведены такие неопровержимые факты исповедания хуррамитами ислама, как чтение ими Корана, постройка мечети, управление ими имамами, уважительное отношение к азану, участие на их стороне многочисленных мусульман, в том числе и мусульман-арабов, вера в пришествие имама Мехди, мусульманские имена Бабека, его отца и брата (Хасан, Абдулла, Муавия) и т.д. В реальности движение хуррамитов являлось освободительным и было направлено против арабской власти в Азербайджане, а не ислама. В качестве неопровержимого доказательства того, что Бабек боролся именно за независимость Азербайджана, является приведенное у Табари ответное письмо Бабека своему плененному арабской армией сыну, просившему в своем письме отца принять дарованный халифом аман и сохранить тем самым свою жизнь: «...Лучше прожить один день вождем, чем сорок лет жить подобно жалкому рабу» [цитирую по: 1, 265-266].

Интересные сведения на счет отождествления англоязычными исследователями идеологии Бабека с доисламскими религиозными чувствами, а также интереса европейских ориенталистов к античному прошлому Ирана в связи с поисками арийской цивилизации в Азии приводит Х.Йылмаз. Так, согласно исследователю, доисламский Иран интерпретировался как арийская колыбель, боровшаяся против семитских империй Ассирии и Вавилонии и пострадавшая от расширения исламских завоеваний и арабской/семитской угрозы. Авторы питали чувство отвращения к исламу, в котором видели феномен, положивший конец восточной античности. Бабек же был личностью, организовавшей сопротивление силам, покончившим с восточной античностью. Вследствие прибытия мусульман-арабов и обращения в ислам персоязычного населения начались непрерывные религиозные движения, воплощающие в себе и возрождающие новые формы доисламских и неисламских идей или объединявшие эти элементы с исламской верой. Европейские ориенталисты, ищущие следы арийства в Азии, охотно истолковывали эти движения, включая суфизм и шиитские секты, пережитками арийского наследия на Востоке. Бабек же, как иранская фигура, боровшаяся против арабских оккупантов за восстановление сасанидской власти, хорошо подходил для этой большой реконструкции. В качестве же примера, Х.Йылмаз приводит Жозефа Артюра де Гобино – известного французского ориенталиста и основателя расовой идеологии, утверждавшего, что персы

были потомками доисторической арийской расы, потерянный дух же арийцев пытался найти выход из более низшей семитской культуры и религии через различные религиозные восстания и вероисповедания [18, 39-40].

Примечательно, что между трудами англоязычных исследователей, тем или иным образом затрагивавших данную проблему, изданных как в середине XIX в., так и в последние 30-40 лет, не наблюдается принципиальной разницы в характеристике движения хуррамитов. Как полтора века назад, так и сейчас, движение трактуется «религиозной борьбой».

Наряду с искажением характера движения хуррамитов еще одним результатом представления Азербайджана в средние века «частью» Ирана, а также игнорирования присутствия сильного тюркского компонента в этнополитической истории средневекового Азербайджана является ошибочная концепция о начале тюркизации Азербайджана лишь в XI в. К примеру, такие авторитетные исследователи, как К.Босворт, П.Гольден, Л.Джохансен и др., одними из главных последствий переселения тюркских племен огузов из Средней Азии в Азербайджан и включения последнего в состав империи Великих Сельджуков указывают процесс этнолингвистической «тюркизации» Азербайджана [5, 225; 4, 522; 11, 45; 14, 166].

Однако необходимо отметить, что Азербайджан, издревле является территорией расселения тюркских этносов. На протяжении многих веков земли Азербайджана испытывали на себе влияние миграционных процессов и подвергались нашествию тюркоязычных племен, которые в свою очередь принимали активное участие в этногенезе азербайджанцев. Появление же тюрков-сельджуков лишь внесло свою лепту в многовековый процесс формирования азербайджанского тюркского народа и азербайджанского тюркского языка и еще более усилило тюркскую доминанту. В отечественной историографии было научно доказано, что среди киммеров, скифов, саков, игравших большую роль в военно-политической истории Азербайджана начиная с конца VIII – начала VII вв. до н.э., присутствовал сильный тюркский компонент, который в дальнейшем при булгарах, сабирах, хазарах и огузах лишь усилился. Кроме того, еще в начальные века нашей эры тюркские этносы, среди которых преобладали огузы, играли главную роль в процессе формирования единого народа. Тюркские племена преобладали как на севере, так и на юге страны, и являлись носителями государственности. Поэтому начиная с первых столетий нашей эры тюркский язык превратился в главное средство общения между малочисленными нетюркскими народами и этническими группами, населявшими территорию Азербайджана, тем самым он сыграл

консолидирующую роль между севером и югом страны, что соответственно повлияло на формирование единого азербайджанского народа, т.к. в указанный период в Азербайджане, отличающемся своей полиэтничностью, не было единой религии. Присутствие в местной топонимике тюркских элементов подтверждает преобладание тюркского элемента в Азербайджане.

Уже в VII – VIII вв. среди албан получил распространение тюркский язык, подтверждением чему являются тюркизмы, встречающиеся как в «Истории Агван» Моисея Каланкатуйского, так и в арабских источниках. Ценные сведения о тюркоязычном населении доисламского Азербайджана содержатся в самом раннем арабском источнике «Сообщения» Абида ибн Шарйа ал-Джурхуми, в котором приводится такой диалог: «Во время завоевания Азербайджана Муавия I задал командующему войсками арабов вопрос: «Что ты скажешь об Азербайджане?», на что последовал ответ: «Азербайджан издревле является страной тюрок и заселен ими» [2, 408].

Даже если предположить, что местное население Азербайджана преимущественно было нетюркского происхождения, то этот факт не подтверждает того, что поселение тюрков-огузов здесь привело к тюркизации, т.к. пришельцы в количественном соотношении сильно уступали местному населению, что в свою очередь никоим образом не могло нарушить принцип этногенетической непрерывности на территории Азербайджана. Отметим, что сегодня азербайджанцы после анатолийских турков являются вторым по численности большим тюркским народом в мире. Новый миграционный поток огузов из Средней Азии и Хорасана в Азербайджан и их массовое расселение здесь способствовало дальнейшему формированию этнолингвистического единства на территории от Дербента на севере и почти до Хамадана на юге. Сельджукское миграционное движение качественно изменило этнокультурный облик всего ближневосточного региона.

Начиная с XI в. тюркство превратилось в главный этнополитический фактор не только на всем Южном Кавказе, но и в Передней Азии. Тем не менее, среди англоязычных исследователей, хотя и мало, но все же есть и такие, как, к примеру, Дж.Бучан, которые признают, что с новым миграционным потоком огузов в Азербайджан в XI в. тюркское население последнего лишь количественно увеличилось, качественных же изменений в этническом составе местного населения не последовало [6, 229]. К тому же, следует особо подчеркнуть консолидирующую роль именно тюркства, тюркских этносов и языка в истории государственности Азербайджана еще в доисламский период, в период, когда отсутствовала единая монотеистическая религия, способная сплотить как тюркские, так и нетюркские этносы на территории Азербайджана. Именно тюркство явилось ключевым

звеном в процессе этнополитической и культурной унификации всех областей страны. Примечательно и то, что именно из-за того, что тюркские этносы представляли собою мощную военно-политическую силу, политика насильственной этнокультурной ассимиляции азербайджанского населения, проводимой как сасанидскими, так и арабскими завоевателями на протяжении приблизительно шести столетий, потерпела фиаско. К тому же, с новой волной миграции огузов процесс формирования азербайджанского народа, в котором главную роль сыграли тюрки-огузы, был завершен, а азербайджанский тюркский язык, вытеснив арабский и персидский языки, превратился в общенародный язык во всем Азербайджане. Более того, азербайджанские огузы сыграли большую роль не только в захвате Сельджуками Анатолии и Сирии, но и в их дальнейшей тюркизации, т.к. большая часть огузов-тюркманов осела именно в Азербайджане. К тому же, неслучайно именно на территории Азербайджана сформировался и распространился шедевр не только азербайджанской, но и общетюркской литературы 1300-летний героический эпос огузов «Китаби Деде Горгуд».

Несмотря на серьезные искажения исторической действительности Азербайджана, англоязычные исследователи придают большое значение природным богатствам и исключительно выгодному в геостратегическом отношении географическому расположению земель Азербайджана как при Сасанидах, когда земли Азербайджана стали неотъемлемой частью сперва римско-сасанидской, а затем и византийско-сасанидской борьбы за сферы влияния на Кавказе, Арабском халифате, так и при Сельджуках. К примеру, тот факт, что статус «*ахль аль-китаб*», к которым по закону шариата причислялись христиане и иудеи, был распространен и на население Южного Азербайджана, исповедовавшего главным образом зороастризм, англоязычные исследователи связывают именно с геостратегической значимостью этой области. Одной же из главных целей кавказских кампаний Сельджуков, по их мнению, было обеспечение безопасности именно Азербайджана, являвшегося платформой для их дальнейших военных действий, направленных главным образом против их противников в христианском мире. Территория Азербайджана выполняла функцию тыла в военных действиях тюрков-сельджуков по завоеванию Анатолии и Сирии, и использовалась как база для дальнейшего продвижения в Армению.

Итак, изучение вопросов раннесредневековой истории Азербайджана в англоязычной историографии выявило, что в целом западной историографии, в исследованиях которой тем или иным образом затрагиваются исторические события Азербайджана в раннее средневековье, свойственно искажать исторические реалии прошлого нашего народа, что, к сожалению, открывает дорогу к фальсификации тех или иных исторических

событий. Необходимо отметить, что причины большинства этих грубых искажений истории Азербайджана кроются в ограниченности источниковой и историографической базы исследований. Практически ни один англоязычный исследователь не ссылается на местные источники и фундаментальные научные труды отечественных историков и востоковедов, освещающих те или иные события истории Азербайджана в период раннего средневековья. Данный факт можно связать как с незнанием англоязычными исследователями азербайджанского языка, так и малочисленностью монографий и научных статей отечественных исследователей, освещающих указанный период на английском языке, что в свою очередь не позволяет им объективно воспринять и отразить историческую действительность. Кроме того, отрицательной стороной англоязычных исследователей является также отсутствие критического анализа средневековых источников, авторы которых зачастую стояли на страже интересов правителей того времени, что в свою очередь противоречит принципу научности и открывает дорогу формированию у них научно необоснованных взглядов на определенные события. Наряду с этим ощущается сильный пробел в изучении англоязычными исследователями социально-экономических сторон тех или иных событий, а также этнокультурных аспектов исторического развития Азербайджана.

К тому же, пожалуй, нет ни одного фундаментального исследования, специализированного по раннесредневековой истории Азербайджана, исключение составляют лишь научные статьи. В большинстве работ англоязычных исследователей история Азербайджана «растворена» в научных трудах, освещающих историю государств Кавказа, Ближнего и Среднего Востока, Средиземноморья, и, более того, представлена как «составная часть» истории Ирана. Нередко причиной искажений тех или иных событий являются также национальная принадлежность и политическая ангажированность исследователей, как, к примеру, в случае с большинством англоязычных исследователей персидского и армянского происхождения. Кроме того, часто в исследованиях англоязычных ученых Азербайджан предстает перед нами не как субъект общественно-политических событий, а именно как объект.

Лишь в последние десятилетия с восстановлением нашим государством независимости достижения азербайджанской исторической науки стали известны международному научному сообществу. Однако теперь перед отечественными исследователями стоит первоочередная задача – развеять укоренившиеся ошибочные взгляды западных, в частности англоязычных, исследователей на те или иные события истории Азербайджана, ибо именно на основе сведений, приведенных в трудах западных исследователей, формируется общее представление на

международной арене об азербайджанском народе и Азербайджане в целом. В этом отношении большую ценность представляет монография Л.Р.Кафарзаде «Вопросы раннесредневековой истории Азербайджана в англоязычной историографии» (Баку, 2017) [см.: 3], являющаяся результатом впервые проведенного в отечественной исторической науке комплексного изучения вопросов истории Азербайджана в период раннего средневековья (III-XI вв.) по материалам англоязычной историографии, причем большинство исследованных автором монографий и научных статей англоязычных исследователей впервые вводится в научный оборот. Тем самым, данная монография является ценным вкладом в дело изучения истории Азербайджана в указанный период.

Сегодня в США, а также по всей Европе действует несколько десятков научных институтов и исследовательских центров, специализирующихся в области иранистики, результаты научной деятельности которых представляют для нас большую важность, т.к., хотя и к большому нашему сожалению, те или иные события истории Азербайджана в средние века, как нами ранее было указано, интерпретируются англоязычными исследователями сквозь призму иранской истории. Однако необходимо отметить, что с 2013 г. по инициативе ректора Бакинского филиала МГУ имени М.В. Ломоносова, академика НАНА Наргиз ханум Пашаевой при Оксфордском университете начал действовать первый научно-исследовательский центр Азербайджана и Кавказоведения имени Низами Гянджеви, что в свою очередь по праву является историческим событием для Азербайджана, т.к. деятельность данного центра обеспечит выход азербайджанских исследователей на мировой научный уровень и познакомит мировое научное сообщество с историческим наследием и культурой азербайджанского народа. Тот факт, что Наргиз ханум Пашаевой удалось назвать центр в честь великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, к сожалению, известного не только в стенах Оксфордского университета, но и на Западе в целом «персидским» поэтом, доказывает, что в скором времени результаты деятельности центра заставят мировое научное сообщество пересмотреть свои необъективные взгляды на исторические реалии Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Буниятов З.М. Азербайджан в VII – IX вв. Баку: Изд-во АН АзССР, 1965, 380 с.
2. Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские. Баку: АН Азерб. ССР, 1964, 36 с.
3. Кафар-заде Л.Р. Вопросы раннесредневековой истории Азербайджана в англоязычной историографии. Баку: ИПО Турхан, 2017, 248 с.
4. Bosworth C. Arran / The Encyclopaedia of Islam. New edition: in 12 volumes. Vol. II, fasc. 5 / Ed. by E.Yarshater. Leiden: E.J.Brill, 1986, pp. 520-522
5. Bosworth C. Azerbaijan IV. Islamic History to 1941 / Encyclopaedia Iranica: in 45 volumes. Vol. III, fasc. 2-3 / Ed. by E.Yarshater. London, New York: Routledge & Kegan Paul, 1987, pp. 224-231
6. Buchan J. The Baltic and Caucasian States: the Nations of To-day. A New History of the World. London: Hodder and Stoughton Ltd., 1923, 269 p.
7. Canard M. Arminiya. III. Division, Administration, Population, Commerce, Natural Products and Industry / The Encyclopaedia of Islam. New Edition: in 12 volumes. Vol. I / Ed. by H.Gibb, J.Kramers, E.Levi-Provençal, J.Schacht et al. Leiden: E.J.Brill, 1986, pp. 642-650
8. Canard M. Arminiya / The Encyclopaedia of Islam. New Edition: in 12 volumes. Vol. I / Ed. by H.Gibb, J.Kramers, E.Levi-Provençal, J.Schacht et al. Leiden: E.J.Brill, 1986, pp. 634-638
9. Crone P. Babak's revolt / [Electronic resource] URL: <http://www.parstimes.com/history/babak.pdf> (Date of access: 22.02.2018)
10. Dowsett C. A Neglected Passage in the "History of the Caucasian Albanians" // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1957, vol. XIX, № 3, pp. 456-468
11. Golden P. The Turkic Peoples and Caucasia / Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia / Ed. by R.Suny. Michigan: The University of Michigan Press, 1996, pp. 45-67
12. Hewsen R. Armenia: A Historical Atlas. Chicago, London: University of Chicago Press, 2001, 341 p.
13. Howard-Johnston J. Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century. New York: Oxford University Press, 2010, 573 p.
14. Johansen L. On the roles of Turkic in the Caucasus Area / Linguistic Areas Convergence in Historical and Typological Perspective / Ed. by

Y.Matras, A.McMahon, N.Vincent. London: Palgrave McMillan, 2006, pp. 160-181

15. Suny R. The Making of Georgian nation. 2nd edition. Bloomington: Indiana University Press, 1994, 418 p.

16. Thomson R. Eastern Neighbours: Armenia (400-600) / The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492 / Ed. by J.Shepard. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 156-172

17. Whittow M. The Making of Byzantium, 600-1025. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1996, 477 p.

18. Yilmaz H. National Identities in Soviet Historiography: The Rise of Nations under Stalin. London, New York: Routledge, 2015, 240 p.

ИЗ ИСТОРИИ АВАНСКОЙ «ДИНАСТИИ» ЭЛАМА

Аллахверди Алимирзоев

*Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
alimirzoev.60@ mail.ru*

Ключевые слова: *клинописные источники, история Элама, эламская ономастика, царские списки, древняя хронология*

В статье рассматриваются сведения клинописных текстов о стране Аван, из которой началась политическая история эламитов. На основе палеографического анализа Сузского царского списка предлагается новое чтение имён аванских царей. Аванское царство было основано в середине XXV в. до н.э. неким Таммариту (прежнее чтение Пиели). Он и две его преемники (Таари и Уккутахии) были включены также в Уэлд-Бланделовскую копию шумерского царского списка. Упомянутые в Сузском списке 12 царя Авана не были представителями одной династии и некоторые из них (Хитаа/Ихтаа и Пузур-Иниушинак I) правили в стране Кутиум. Пузур-Иниушинак II, не имеющий отношение к этой династии, был современником Ур-Намму.

ELAMIN AVAN “SÜLALƏSİNİN” TARİXİNDƏN

Allahverdi Əlimirzəyev

Açar sözlər: *mixi yazılı mənbələr, Elamın tarixi, Elam onomastikası, hökmdar siyahıları, qədim dövr xronologiyası*

Məqalə mixi yazılı mənbələrin təhlili əsasında elamlıların ilk siyasi mərkəzi olan Avanın tarixinə həsr olunub. Luristanda yerləşdiyi təxmin edilən Avan şəhər-dövləti e.ə. XXV-XXII əsrin başlanğıcına qədər olan dövrdə İran yaylasında baş verən hərbi-siyasi proseslərdə həlledici qüvvə idi. Avanın elammənşəli ilk 3 hökmdarı (Tammarit, Taari, Ukkutahiş) I Ur sülaləsindən sonra təqribən yarım əsr Şumer şəhərlərini siyasi nəzarətdə saxlamışlar. E.ə.XXIII əsrin başlanğıcında Avanın hakim elitesi Akkad dövlətinin vassalına çevrilir. Həminəsrin ikinci yarısında quti icma başçıları Helu (və ya Ehlu) və Hitaa (və ya İhta) elammənşəli sülaləni devirərək Avanı işğal edirlər. Suzun baş

kahini Puzur-İnşuşinak Akkad hökmdarı Naram-Suenlə hərbi ittifaq yaradaraq Avanı qutilərin işğalından azad edir.

Son zamanlar Şumerdə III Ur sülaləsinin banisi Ur-Nammunun bir fragmentar kitabəsində qeyri-müəyyən konteksdə “Puzur-İnşuşinak” və tarixlənməyən uçot sənədində “Şimbişhu” (Puzur-İnşuşinakın atasının adaşı) isimlərinin xatırlandığına istinadən ənənəvi xronologiyaya zidd olaraq Puzur-İnşuşinakı bir əsr sonraya aid etmək təklif olunur. Lakin üzərində “Şulila (və ya Şuea) oğlu Puzur-İnşuşinak” yazılmış möhürə istinadən hesab edirik ki, Elamın tarixində “Puzur-İnşuşinak” isimli 2 hökmdar olub: biri Akkadın sonuncu hökmdarlarının, digəri isə Ur-Nammunun müasirləri olub.

ON THE HISTORY OF AVAN'S "DYNASTY" OF ELAM

Allahverdi Alimirzayev

Key words: *cuneiform sources, history of Elam, Elamite onomasticon, king lists, ancient chronology*

The article considers the information of cuneiform texts about the country of Avan, where began the political history by elamites. Estimated Avan city-state located in Luristan. It was the decisive force in the military-political processes taking place on the Iranian plateau during the period XXV-XXII century BC. Based on the paleographic analysis of the Susa king list proposed a new reading of the king names. The first king of Avan was Tam-ma-rit (former reading Pi-e-li). This name and names two his successors (Taari and Ukkutahish) had been included in sumerian king list after kings of Ur I dynasty and have been under the political control of the Sumerian city.

At the beginning of the XXIII century BC kings of Avan became the vassal of the Akkadian kingdom. In the second half of that period, the leaders of the gutians Helu (or Ehlu) and Hitaa (or Ihta) community occupied Avan. Puzur-İnşuşinak, the chief priest of Suz, liberated the Avan from the invaders by creating a military alliance with Akkad ruler Naram-Suen.

Recently, in the fragmentary inscription of Ur-Nammu, the founder of the III Ur dynasty in Sumer, in the indefinite context of Puzur-İnşuşinak and in the unrecognized record of "Shimbishhu" (Puzur-İnşuşinak's father's name), referring to the traditional chronology of Pushur-İnşuşin is offered to do so. However, according to the seal text "Shulila (or Shuea) son of Puzur-İnşuşinak", there are two rulers in the history of Elam: one was a contemporary of the last kings of Akkad and the other was a contemporary of Ur-Nammu.

Середина III тыс. до н.э. ознаменовалась усилением на юге Месопотамии номовых государств шумеров и возникновением первых политических образований эламитов в соседнем Хузистане и прилегающих горных областях. Благодаря многолетним исследованиям, удалось реконструировать социально-политическую картину шумерских городов-государств, однако исторические аспекты, приведшие к возвышению эламских политических центров, во многом, остаются мало изученными. Предлагаемая статья посвящена исследованию белых пятен раннего периода политической истории Элама.

В течение всего III тыс. до н.э. политическая история Элама была тесно связана с городами-государствами соседнего Двуречья, такими как Киш, Урук, Ур, Лагаш, Адаб и др. К сожалению, сведения об этих отношениях сохранились в поздних историко-эпических сказаниях, на достоверность которых не всегда можно положиться. Эламиты представляли большую угрозу для своих соседей, особенно для жителей богатых городов Двуречья. Каждая победа, одержанная над эламитами, оценивалась как важное достижение и увековечивалась в царских и литературных текстах. С эламитами пришлось воевать царям Киша (Эммебарагеси, Эннаиль), Урука (Лугальбанда, Думузи), Лагаша (Эаннатум), Адаба (Лугальаннемунду) и других номовых государств Двуречья [31, 82; 32, № 20]. В раннединастический период Элам представлял собой конфедерацию областей, среди которых наиболее могущественной была страна Аван. Относительно местоположения Авана до сих пор нет единого мнения. Его предлагали локализовать в долинах Луристана, около современных городов Дизфуль, Шуштер, Хамадан, на северо-востоке долины Поште-Кух или же на равнине Дешти-Байда [31, 343; 6, 67-70; 40, 53; 34, 97-98; 17, 26]. По сведениям текста аккадского царя Римуша, Аван находился к северо-западу от Суз, а между ними протекала река Каблитум (по-аккадски «Средний»).

Ранний период истории Авана засвидетельствован в двух рукописях шумерского Царского списка. Они были составлены в начале правления I Вавилонской династии (первая половина XIX в. до н.э.). Составители этих рукописей («P₂»¹ и «W-B.444»²) считали, что первая, не местная династия, правившая их страной, была родом из Авана. В одной рукописи сообщается, что после 171-летнего (в другой рукописи даётся 177 лет) господства династии Месаннепады «город Ур был побежден оружием, и царство было перенесено в Аван. В Аване 3 царя правили в общей сложности 356 лет». К сожалению, в обеих копиях на месте записи имён царей Авана имеется лакуна. Лишь в рукописи «W-B.444» в имени

второго правителя уцелел первый знак и едва ли заметен силуэт второго знака. С.Ленгдон с большим сомнением читал эти знаки как ku-u [I] (?) [26, 13, 22, plate II]. Т.Якобсен принял такое чтение [23, 94]. Полустёртый знак, если он идентифицирован правильно, мог передавать также слог du₇ [25, № № 536, 441]. В.Хинц сомневался в реконструкции С.Ленгдона, но без всякого обоснования предложил читать это имя как Куришшак [20, 647]. Судя по фотографии автография С.Ленгдона не является безупречной (см. рис.1).

В свое время, ссылаясь на сведения «Стелы коршунов» С.Ленгдон предположил, что среди не дошедших в этом списке имен царей Авана могло быть имя правителя города Киш Месилима. Так, согласно данным этого источника Месилим «по велению Сатарана» в качестве третьейского судьи решал пограничный конфликт между городами Лагаш и Умма. Это двуполое божество было покровителем города Дер (совр. Бадра), расположенного на пути из долины реки Дияла в Элам. Если Месилим был уроженцем Киша, то в данном случае он обратился бы к Забабе, верховному богу этого города. Исходя из этого, С.Ленгдон отнес Месилима не к Кишской, а к Аванской династии [26, 7, 22]. Позже это мнение было поддержано И.М.Дьяконовым [4, 171]. Однако по следующим соображениям это мнение не кажется убедительным:

1. Ни один письменный источник, будь то эламский, или другой, составленный в связи с эламскими событиями, не упоминают божество Сатаран (иначе Сатран, Иштаран), что ставит под сомнение возможность распространения его культа в Эламе.

2. В палеографическом отношении надпись Месилима на его собственной булаве старше текстов ранних царей Ура Мескаламдуга, Месаннепады и Ааннепады [10, figs. 112, 328; 31, 203-204; 4, 184]. Поэтому сейчас никто не сомневается в том, что Месилим опережал их, по меньшей мере, на одно поколение [9, 352].

3. Считается, что имя «Месилим» западносемитского происхождения, следовательно, связь его носителя с эламоязычным Аваном не кажется реальной [9, 352]. Все же не исключено, что его власть в свое время признавалась если не во всем Эламе, то в Сузах определенно. Так, в одной пиктографической табличке из Суз нам удалось расшифровать группу знаков со значением «Месири, царь страны», которого идентифицировали с Месилимом [1, 140-141].

В 20-х годах прошлого века в Сузах была обнаружена глиняная табличка с текстом на аккадском языке; она относится к XVIII в. до н.э. и содержит перечень царей Авана и правителей царства Симашки [34, 144]. Список впервые был прочтён в 1931 г. В.Шейлем. В отличие от шумерских царских списков, в этом тексте отсутствуют сведения о

родственных связях, времени правления и прочие подробности о царях (см. рис.1).

В исторической литературе Сузский список обычно читается следующим образом.

1. pi-e-[I]i, 2. ta-a-[r]a, 3.uk-ku-ta-hi-eš, 4. hi-i-šu-ur, 5. šu-šu-un-ta-ra-na, 6. na-pi-il-hu-uš/ta(!), 7. ki-ik-ku-si-me-te-em/pi(!)-ti, 8. lu-uh-hi-iš-ša₃-an, 9. hi/i₁₁-ši-ip-ra-te-e[p], 10. hi-lu-u, 11. hi-ta-a, 12. BUZUR₂.^dNINNI./MUŠ₃ ERIN. 12 LUGAL.MEŠ. ša a-PI-an^{k[i]} [24, №1; 6, 178; 16, 317].

Исследователи обратили внимание на то, что в этом списке среди упомянутых 12 аванских царей нет имени с начальными слогами Ku-ul [7, 51, прим.9]. Исходя из этого, считают, что шумерские и Сузский списки сообщают о двух разных династиях Авана. Тем самым 3 царя шумерских рукописей были отнесены к первой, а 12 царя Сузского списка – ко второй династии Авана [6, 67; 34, 88]. В 1966 г. Р.Бемер попытался доказать, что в шумерских и Сузском списках речь идет об одной и той же династии Авана. Он восстановил полуразрушенное имя в шумерской рукописи «W-V.444» в форме ku-u-[l-tik-in-šu-ši-na-ak], полагая, что там упоминался последний царь Авана, известный в Двуречье под именем «Пузур-Иншушинак» [8, 369]. Это стало возможным после удачной дешифровки В.Хинцем группы древнеэламских линейных текстов, где имя этого царя передано в эламской форме «Кутик-Иншушинак» [6, 33]. С филологической точки зрения трансформация kultik>kutik («хранимый», «защищённый») вполне допустима, так как есть мнение, что в эламском когда-то существовал глухой -l-, чередующийся с -tl- или -t- [7, 31-32; 35, 73]. Но, поскольку Кутик/Пузур-Иншушинак жил на рубеже XXIII-XXII вв. до н.э., то он не может быть идентифицирован с лицом двухвековой давности.

Кто же был этот таинственный третий царь Авана, упомянутый в рукописи «WB.444»? Первый знак, которым передан начальный слог его имени, кроме -ku-, обозначал также слог -ugu₄- [25, №536]. Возможно перед нами вариант записи имени третьего правителя – ugu₄-d[u₇-hi-iš].

В Сузском списке клинописные знаки, обозначавшие последние слоги имён первых двух правителей Аванской династии, читаются ненадёжно. Д. Фрайн читает имя pi-el-li [Frayne 2004, 39]. Следует отметить, что в старовавилонский период первый знак первого имени, каким он отражён в автографии текста, совершенно не соответствует имеющему схожую форму знаку PI, часто применявшемуся для записи слогов -wa-, -wi-, -wu [25, № 383]. На самом деле начало имени передано многозначным знаком UD. В эламских текстах этот обычно используется для записи слога -tam- [24, Tafel 4, № 175]. При внимательном осмотре можно определить, что в списке за ним следует один из редких вариантов

знака -ma- [25, № 342]. Имя заканчивалось на слог -rit/red [25, №314] и в целом читается нами как «Таммарит»³.

Последний знак имени его преемника восстанавливался либо как -[t]a, либо же -[a]r. Д.Фрайн читает имя ta-at-ta [13, 39]. Но судя сохранившимся клиньям, это был знак -rī- [25, № 86]. В таком случае имя читается нами как «Таари», что в эламском означал «Основатель».⁴ После него в списке значится Уккутахиш.

Этот начальный период политической истории Элама известен исключительно по текстам Двуречья и в общих чертах восстанавливается нами в следующей форме. В конце правления внука Месаннепады Элили эламиты под предводительством Таммарита вторглись в Ур и свергли господствовавшую в Шумере династию. Отголоски этих событий сохранились в Нововавилонской копии старого текста, где говорится, что дворец, построенный «божественным» Месаннепадой, был разрушен не названным врагом [31, 210]. После этого наследник Урского трона вынужден был перенести свою резиденцию в Урук, где формально продолжал носить титул «царь Страны, Ура и Урука», хотя в действительности находился на правах вассала [4, 183].

По шумерским спискам 3 аванских царя правили Двуречьем в общей сложности 356 лет, из которых 36 приходится на Уккутахиша.⁵ Поражение Уккутахиша ознаменовалось потерей эламитам военно-политического контроля над шумерскими городами. Учитывая сказанных, Аванскую династию в шумерском царского списка можно восстанавливать в следующей форме:

1. [mu tam-ma-rit...i₃-a₅] 2. [ta-a-ri] 3. mu [...i₃-a₅] 4. uku-d[u₇-hi-iš] 5. mu 36 [i₃-a₅] 6. 3 [lugal] 7. mu-bi 356 [i₃-a₅] 8. a-PI-an^{ki giš}[tukul ba-a]n-sig 9. nam-lugal-bi

Имя четвертого правителя Авана, дошедшее из Сузского списка, читается исследователями по-разному: hi-i-qat-taš, hi-i-qat-ur, hi-i-šū-ur, hi-i-šū-taš [13, 39]. Последний вариант чтения имени было предложено Ю.Б.Юсифовым, переводившим его «Имя меня создало» [7, 52. прим. 14; 42, 11]. Хотя по нормам эламского словосложения следовало ожидать обратную конструкцию, а именно – Унташхиш (ср. царское имя Унташ-Напириша «Богиня Напириша помогла мне»). Возможно, при нём эламиты создав военную коалицию, вторглись в Лагаш. На первой стадии военных действий в местечке Асухур, близ Лагаша, Эаннатуму удалось разбить войско союзников. Второй этап военных действий проходил на территории Элама и завершился разрушением городов Сузы, Адамдун и какого-то поселения, обозначенного лигатурой URUxA [3, 78-80]. Это поражение могло привести к смене власти в Аване. Имя нового царя –

Шушунтарана, означающий «Тот, кто восстановил Сузы», скорее всего, являлось прозвищем, данным ему компиляторами списка.

О шестом царе Авана кроме имени Напильхут (!)⁶ ничего не известно. Предпоследний знак в имени его преемника, ввиду неверной идентификации, читается -em-, на самом деле это знак P1 (!). Такой порядок слогов наводит на мысль, что данный знак следует принять за звук -р-. Правда, это не влияет на смысл имени, ибо эламиты, исходя из различий в диалектах, передавали понятие «хозяин» как в форме *terti*, так и в форме *temti*. Но важность установления правильного чтения вносит ясность, как следует читать в этом списке знака P1, так как трудно представить, что в таком коротком тексте данный знак читался двойко. При Киккусиметепти (!) («Небеса возвысили правителя»⁷) возобновились набеги эламитов на города Шумера. В письме Луэны, администратора храма богини Нинмар (около 2330 г. до н.э.), сообщается о вторжении войска из 600 эламитов, которые были разбиты в местечке Гуаба (в окрестности Лагаша) небольшой, но хорошо вооружённой дружиной храма [4, 180-181]. Он был свидетелем основания Аккадской империи. Современниками Саргона I были также два последующих правителя Авана – Лухишан и Хишепратеп. Восьмой правитель Авана Лухишан как «царь Элама» упоминается в двух старовавилонских копиях надписей Саргона I в форме *lu-uh-iš-an*.⁸ В них он назван сыном «царя Элама» Хишипрасини (*hi-ši-ip-ra-si-ni*). Сына Лухишана также звали Хишипрасини, который как царь Элама засвидетельствован и в дубликате текста аккадского правителя Римуша [22, 47; 7, 52-53; 16, 180-188]. Ф.Вальа восстанавливает фрагмент *e-mah?-si-ni LUGAL. Elam^{ki}* в копии другой надписи Римуша как *e-^rsi-ip^r-ra-si-ni LUGAL. Elam^{ki}* и считает, что в ней упоминается Хишипрасини [41, 25-26]. Никто не сомневается, что Хишипратеп списка и Хишипрасини-сын старовавилонских дубликатов одно и то же лицо. Поскольку в списке аванских царей Хишипратеп-отец не значится, было высказано два предположения. По мнению В.Хинца, Киккусиметепти и Хишипратеп-отец были братьями, первый правил в Аване, а второй, будучи верховным жрецом Суз, являлся царем Элама. Ю.Юсифов же считал, что Лухишан был сыном сестры Киккусиметепти, т.е. наследовал аванский трон по женской линии [7, 52-53]. Саргон I не препятствовал реализации закона эламского престолонаследия, что позволило Хишипрасини занять трон своего отца Лухишана. Этимология имени отца «Хишепрасини» (от *hiš+ipri+sini*, где два последних компонента в переводе с хурритского *ewri+šeni* означают «правитель-брат») делает мнение В.Хинца более предпочтительным. Отражённый в Сузском списке вариант этого имени (от *hiš+ipra+ter*) также содержит хурритский термин *ewri* (графически *ipri*), а последний компонент в

эламском видимо означал «малый», «младший».⁹ Смысл начального компонента имени (hiš-) не ясен, хотя не исключено, что его следует толковать из хурритского.¹⁰ Возможно, он имеет общее с компонентом hašir-, который встречается в хурритских именах собственных архива Нузи (совр. Йорган-тепе) середины II тыс. до н.э., в таких как Hašir-nabar, Hašir-nawar [15, 241b, 238b]. По всей вероятности, младший брат Хишипрасини (=Хишипратеп) из Суз управлял Эламом, а старший брат Киккусиметепти правил в Аване. При мирном стечении обстоятельств Хишипрасини после смерти своего отца Лухишана мог занять его трон в Сузах, а после кончины дяди (брата отца) также трон Авана. Возможно, что Лухишан был рождён от эламской жены Хишипрасини и поэтому был наречён эламским именем. Правление Лухишана на посту царя Элама было прервано Саргоном I, учинившим крупный разгром в Эламе, соседнем Барахше (иначе Мархаши; совр. Поште-кух), а также в политических центрах бассейна рек Аджем и Дияла (Сабум, Гунилах, Карда, Захара и Аван) [34, 101-111]. Его сыну Хишипрасини (=Хишипратеп) удалось сохранить власть лишь в Сузах, а Аван вышел из его контроля. Пару лет спустя ему пришлось воевать с армией Римуша, наследника Саргона I, что и предопределило дальнейшую политическую судьбу этой династии. При новом правителе Аккада Маништусу (брат Римуша) правителем (ensi) Элама становится Эшба (иначе Эшбум), при котором в храмах Суз для поклонения были выставлены статуи аккадского царя [10, figs. 465-468; 22, 16]. При Нарам-Суэне правитель Элама Епирмупи¹¹ был заменён аккадским наместником Илишмани (имя означает «Тот, кто от бога») [34, 107]. Найденные из Суз обломки строительных кирпичей, содержат титулы Нарам-Суэна, что подтверждает признание его верховенства в Сузах [34, 107]. В это время усиливается процесс вхождения исторически передовой части Элама Сузианы в шумеро-аккадский этнокультурный ареал. Появляются образцы месопотамской материальной культуры, искусства, архитектуры, поступление которых было прервано на 6 веков раньше исчезновения Урукской культуры. Главной новизной стало распространение клинописи, благодаря чему в Сузах на аккадском языке стали вести учет хозяйственно значимых операций. Упоминание в этих текстах таких топонимов, как Аккад, Умма, Губба, URUxА и Аншан, свидетельствует о включении Сузианы в экономическую зону Аккадской империи [38, 77, 80, 81]. При Нарам-Суэне научные умы Элама смогли приспособить аккадскую клинопись для записи родного языка.

В Сузском списка после Лухишана стоят имена Ni-e-lu и Ni-ta-a, современников Маништусу и Нарам-Суэна. В это время в предгорьях восточнее Тигра, в долинах Центрального Загроса происходили процессы,

приведшие к усилению хурритоязычных групп. Главе одной из этих групп (Хелу¹²) удалось отстранить от власти девятого царя эламской династии в Аване Хишипратепа (сына Лухишана). Другая аккадская форма этого имени (hi-el-lu) встречается в хозяйственном тексте из Суз [37, № 63]. Близкое по звучанию имя (ih-lu-ug) зафиксировано в текстах из Нузи [30, №№ 27, 50, 51, 88, 132, 155, 161, 179]. Э.Герцфельд считал это имя кутийским [19, 241].

Преимник Хелу Хитаа около 2200 г. до н.э. смог взять под контроль также соседние с Аваном кутийские земли на южном побережье озера Урмия. Этот факт устанавливается палеографическим анализом знаков, передавшими его имя в рукописи W-B.444. Прежде это имя читалось как Ni-bi-a, Im-ta-a и т.п. [28, 175-180; 29, 27]. Допускалось также слова ni-ta-a («само») [33, 39-42]. Поскольку первый знак мало чем отличается от знака, читаемого как -ih₅- или -'i₃- [25, №398], мы предпочли прочесть эту группу знаков как ih₅/'i₃-ta-a, что сравнимо с именем hi-ta-a (или i₁₁-ta-a) из Сузского списка Аванских правителей.¹³

Из перечисленных в Сузском списке 12 царей надписи дошли только от имени Пузур-Иншушинака¹⁴, сына Шимпийшхука. Несколько текстов составлены на восходящем к местной пиктографии линейным письмом, а 12 текстов написаны на аккадском языке. В двух аккадских надписях он назван «энси города Суз», в восьми текстах – «энси города Суз, шакканакку страны Элам» [8, 350, App.1; 34, 123].

В последнее время предлагают датировать Пузур-Иншушинака более поздним периодом. При этом ссылаются на обнаруженному из Исина старовавилонский дубликат надписи основателя III династии Ура Ур-Намму (2012-2094 гг. до н.э.). Там упоминаются города Аккад, Тутуб, Кисмар, Эшнунна, Зимудар и «царь Элама Пузур-Иншушинак». В этом фрагментарном тексте сохранилось сообщение лишь о распределении ослов и нет уверенности, что он был составлен в честь освобождения этих городов от эламского ига [12, 65-66]. К тому же, в тексте на изваянии Пузур-Иншушинака среди перечисленных завоеваний месопотамские города не упоминаются.

Второй аргумент, на который ссылаются сторонники поздней датировки правления Пузур-Иншушинака, это отчет периода III династии Ура из Мована (западнее Исфахана), о выдачи зернового довольствия разным лицам. Среди получателей упоминается «сын Шимбишху», под которым якобы подразумевался Пузур-Иншушинак. Этого Шимбишху идентифицируют с неким Шимбишме, упомянутым в тексте из Лагаша подобного содержания (кол. III, срока б), хотя нет уверенности в том, что именно «Шимбишху» является правильным вариантом имени этого

лица.¹⁵ К тому же нет каких либо оснований датировать эти отчёты временем Ур-Намму.

Предложенная для Пузур-Иншушинака поздняя датировка вызывает сомнение по следующим соображениям.

1. Согласно Сузскому списку, Аванские цари (включая Пузур-Иншушинака) правили последовательно, друг за другом. Если Хитаа был современником Нарам-Суэна, в чём ни у кого нет сомнений, то между сменившим (или свергнувшим) его Пузур-Иншушинаком и Ур-Намму получается полуторавековой временной разрыв.

2. При Пузур-Иншушинаке была возобновлена восходящая к пиктографии старая местная письменность; этого требовал престиж государства, вернувшего себе при поддержке аккадского союзника былую славу. Предварительные исследования выявили преемственность графики этих линейных текстов и графики более древнего пиктографического письма. Это означает, что на рубеже XXIII-XXII вв. до н.э. старые нормы правописания ещё не были забыты [20, 675; 1, 140-141]. Вряд ли спустя полтора века в Сузах можно было найти знатока тайн старой письменности.

3. В собственных текстах Пузур-Иншушинак не указывает титул своего отца; будь он правителем хотя бы малозначимой области, то Пузур-Иншушинак не стал бы скрывать свое царское происхождение.¹⁶ Даже в перечне подвластных ему населённых пунктов города Двуречья отсутствуют.

4. В период III династии Ура официальные тексты составлялись преимущественно на шумерском языке, тогда как иноязычные тексты Пузур-Иншушинака написаны на аккадском, т.е. языком предыдущего периода.

5. Известно, что власть Ур-Намму признавалась в Сузиане, но это могло произойти лишь после свержения владычества кутиев, против которых воевал также его сын Шульги. До нас дошла надпись, повествующая о победе Ур-Намму в Сузах над неким Гутарла [12, 67-68].¹⁷ Если Пузур-Иншушинак стал править после этого Гутарла, то неясно каким образом он мог завоевать шумерские города, когда они находились под полным контролем Ур-Намму. Поэтому, даже если Ур-Намму действительно воевал с сузским правителем по имени «Пузур-Иншушинак», то последнего по хронологическим соображениям, нельзя идентифицировать с одноимённым правителем Авана.

6. Реконструкция исторической ситуации П. Штайнкеллером, согласно которой царь Авана Пузур-Иншушинак был побеждён совместными силами Ур-Намму и энси Лагаша Гудеи, является не приемлемой [39, 294, 301-303]. Подлинные тексты Гудеи содержат

информацию о военных действиях в Аншане (область на востоке Элама¹⁸), которая не фигурирует в текстах Ур-Намму и Аванского царя. Этот военный поход не мог состояться без согласия кутийского правителя, от которого Гудеа находился в вассальной зависимости и платил ему дань. Факт совершения похода в далёкий Аншан (480 км восточнее от Суз, современное городище Тепе-Малиан в долине Байда) свидетельствует о том, что Элам не полностью был захвачен кутиями.

В Сузах была обнаружена печать с текстом ВА.ŠА. (=puzur₄). ^dNINNI.ERIN. DUMU. šu-e/lil-^ra^r «Пузур-Иншушинак, сын Шуеа/Шулила» (см. рис. 2). По стилистике (изображение солнца и луны перед сидящим персонажем) печать датируется временем Ур-Намму [36, 719, 733]. Как кажется, в указанном выше тексте Ур-Намму упоминается именно Пузур-Иншушинак II и его не следует путать с опережавшим его на одно поколение тезкой.

Что касается Пузур-Иншушинака I, то его можно идентифицировать с персонажем, упомянутым в начале фрагментарной надписи Пузур-мама, младшего современника Шаркалашарри, правившего Лагашем задолго до Гудеи.

[ud ba-ni puz]ur₄-[^dMUŠ. ER]IN. ^dMUŠ. ERIN.^{ki} [...]še₃ (?)ga-AN. [g]ar₃-NI-[N]I^{ki} [...]da [...]: «[Когда Пуз]ур-[Иншуш]инак из Суз в Гарнене...» [11, 186, 272].¹⁹

В двух аккадоязычных текстах Пузур-Иншушинак I носит титул «могущественный, царь страны Аван» [37, 9-10, pl., 3, №1, 2.] В одном из них говорится, что бог Иншушинак даровал ему власть четырьмя сторонами света. Обращает внимание то обстоятельство, что титул «царь страны Аван» не встречается в его линейных текстах и это дает основание считать его поздним достижением Пузур-Иншушинака I. Вероятно, это происходило при следующих обстоятельствах.

В период активизации воинственных северных племен, в том числе кутиев, царь Аккада Нарам-Суэн заключил с одним из правителей Элама договор о сотрудничестве и взаимопомощи; это первый международный акт в истории человечества. В 1936 г. Дж. Камерон предполагал, что с эламской стороны контрагентом выступал Хитаа. Во фрагментарной части эламской версии договора (аккадский вариант не найден) встречается слово hi-i[t-...], которого последний исследователь документа В.Хинц считал именем Хиты. В.Хинц в данном контексте это слово переводил как heer («войско») [Hinz 21, 79], а Ф. Кёниг переводит herde («стадо/табун») [24, 32, Anm. 15]. Многие исследователи по-прежнему считают Хиту автором эламского текста договора. Но Ю.Юсифов привел ряд аргументов в пользу того, что Нарам-Суэн заключил договор с верховным жрецом Суз и правителем Элама Пузур-Иншушинаком из Авана [7, 55-56; 6, 187-

188]. Необходимо добавить, что в тексте договора, в отличие от Суз, Аван не упоминается. Очевидно, в момент заключения договора власть Пузур-Иншушинака I не распространялась на Аван. В XXIII в. до н.э. в связи с усилением в Приурмийской зоне кутийско-луллубейского союза под оккупацию попадают прилегающие районы и тогда же эламиты теряют контроль над Аваном. С целью защиты геополитических интересов Пузур-Иншушинак I заключает договор с пожилым Нарам-Суэном и, исходя из союзнического долга, предпринимает крупномасштабный поход в северном направлении. Староаккадская надпись на известняковом изваянии, рассказывая об этом походе, перечисляет более 80 поселений, в том числе Хухнури, Кимаш, Кашшен, Кутиум (ku-tum^{ki}), Симашки и т.п. Тогда же видимо был отвоеван Аван, от названия которого в тексте сохранился лишь начальный слог. В надписи среди захваченных поселений упоминаются Na-lu, Na-lu-min, Gi-la-ha-lú, Na-la-ah (где конечный -h, возможно, соответствует хурритскому топонимическому суффиксу), Hi-ta(?)-a-an-za (от хурритского «Объявленный/ Установленный Хитой»), Hi-te-qu, Hi-te É-GEŠTĪN (дословно «Винный дом Хиты»), названия которых, по-видимому, были даны в честь Хелу и Хитаа [38, 9-13; 16, 321-324]²⁰ Возможно, при них Аван стал политическим центром царства Кутиум.²¹ Вероятно какой-то эпизод этой военной компании нашло отражение в VI колонке договора с Нарам-Суэном. Предлагаемая нами реконструкция отличается от прежних толкований и гласит:

...ba-la a-ka₂-de^{ki} [ak ba-la] u₃-[ri] hi-i[t-a-a] zi-hi-[tun] hu-tu-[un^{ki} ak] hu-ur-[tu₃^{ki}] bi-ti-i[r] in-[...] «...воин Аккада [и] мо[й воин]. Хит[аа] уб[ит], Хуту[ун и] Хуур[ту] вра[гам] не [остался]?».²²

После этой победы фактически весь юг Приурмийи и центральная часть Загроса, где обитали кутии, перешла под власть Пузур-Иншушинака I. Этот факт не мог быть не замеченным компиляторами шумерских царских списков. В дошедших рукописях шумерских царских списков, там, где перечисляются имена кутийских правителей, в одном случае (вариант L₁²³) отмечен in-gi₄-šuš, а в двух других (варианты W-B.444 и Su₄) – in-ki-šuš. К сожалению, оригинал списка, к которому восходят указанные рукописи, до сих пор не найден.

Известно, что в Старовавилонский период писцы, копируя старые тексты, находились в сложной ситуации. Лакуны, особенно когда в них речь шла о непонятных географических названиях и именах лиц, во избежание ошибок, обычно не восстанавливались. Писцы, в основном, старались соблюдать последовательность знаков и переписать их безошибочно. В текстах Месопотамии того периода целые фразы, в том числе имена, иногда записывались в два ряда. В таких случаях сначала

следует читать знаки первого ряда, а затем второго. Иногда знаки обоих рядов смешивались и в таких случаях, особенно если в этой строке имеется лакуна, определить последовательность знаков было крайне сложно. Не исключено, что в строке оригинала рукописи этой части шумерского списка, с которого был скопирован дубликат, в двух рядах знаками MAN in-šuš-na-ak было передано имя эламского царя Пузур-Иншушинака I. Но в виду того, что в оригинале начальный знак первого ряда не сохранился, горизонтальный клин первого знака второго ряда был отбит (в такой форме знак -na- ничем не отличается от знака -ki-), а последний знак вообще был стерт, то автор рукописи Su₄ подумал, что в оригинале было написано имя «Инкишуш». В результате, у древнего копировальщика имя, вместо правильного [puzur₄]-in-šuš-[n]a-[ak], получило искаженную форму in-ki-šuš.

После смерти своего покровителя и союзника Нарам-Суэна Пузур-Иншушинак I принял его высокомерный титул «царь четырёх сторон света». После 6-летнего правления Кутиумом (по рукописи W-B.444, вариант L₁ приписывает 7 лет) Пузур-Иншушинак I был свергнут вождём кутиев Сарлагабом, но до определённого времени смог сохранить за собой эламский трон. Вскоре после смерти Пузур-Иншушинака I Шаркалишарри не только отомстил обидчику своего союзника Сарлагаба [22, 29]²⁴, но и предпринял успешные военные действия в Эламе и Захаре (иначе Азахар в стране Симашки, в районе Хамадана), над которыми нависла угроза кутийского вторжения [11, 183; 34, 108].

После смерти Шаркалишарри (2175 г. до н.э.) политическая власть на юге Месопотамии и в Сузиане полностью переходит к кутиям, завладевшим к тому времени Аваном. Даже после поражения в Южной Месопотамии (2109 г. до н.э.) и в Сузиане кутии продолжали господствовать в Аване. Только в 2012 г. до н.э. последнему царю этой династии Ибби-Суэну удалось окончательно разгромить эту страну. В его тексте Аван назван «страной» (ma-da) [Gadd, Legrain, Smith 1928, №210].

Таким образом, проведённое исследование показывает, что Аван не всегда был царством эламитов, временами он находился под контролем хурритоязычных или родственных им по языку кутийских правителей. Иными словами, вопреки господствующему в науке мнению, не все известные нам по Сузскому списку Аванские цари находились между собой в родственных связях и, следовательно, не должны рассматриваться как представители одной династии.

Примечание

1. Такое название источнику дано по первой букве фамилии его издателя Арно Пёбеля. Этот второй по счёту фрагмент глиняной таблички с перечнем древних правителей Двуречья был обнаружен в конце XIX в. при раскопках археологов Пенсильванского университета под руководством Г. Гильпрехта в Ниффаре (древнешумерский город Ниппур).
2. Это старое название глиняного цилиндра, содержавшего список древних династий Двуречья, обнаруженного совместной англо-американской экспедицией при раскопках в Тель-Ухеймире (древнешумерский город Киш) в начале XX в. Первоначально этот предмет, под инвентарным номером «444», находился в частной коллекции спонсора раскопки Герберта Уэлд-Бландела, ныне хранится в Ашмолеонском музее Оксфорда.
3. Его тёзка был современником Ашшурбанапала, в текстах которого это имя передано в аккадизированной форме – «Таммариту», где конечный гласный является суффиксом именительного падежа.
4. От эламского ta- «основать», «помещать», «установить»+г (показатель класса лиц) [24, 219; 42, 42; 35, 77].
5. Его имя могло означать «Всевышний умножил моё имя» (от эламского uku/ukku «выше», «над» + taħa «прибавлять», «увеличить» + hiš «имя»), или же «Верховный правитель» (от uku/ukku «выше», «над», «руководитель» + taħa «управлять») [24, 188; 42, 42, 46]. Не исключено также хурритское происхождение этого имени; так, компоненты taħe-š, uk-/ukku- встречаются в именах собственных из Нузи [15, 270-271].
6. Имя означало «Богом созданный» (от эламского par+ir+hutta).
7. Нельзя исключить также вариант kuk+u+sime+tepti, что дословно могло означать «Защиту мою умножил/усилил господин». Ж.-Ж.Гласнер предлагает читать это имя Киккутантепти [17, 25-26]. Применение аккадского компонента -tan- «сильный», «могучий» в эламской антропонимии хотя и засвидетельствовано (срав. Тан-Рухуратер, Тан-Ули и т.п.), тем не менее, его употребление в столь ранний период, когда еще не было создано аккадское государство, не кажется реальным.
8. Следует отметить, что при составлении этих дубликатов нормы слогового правописания слов не соблюдались. Так, если начало слова писалось закрытыми слогами, то после него грамотные писцы не выписывали гласный или слог с начальным гласным звуком. Для этого перед указанным гласным или слогом с начальным гласным звуком ставили тот согласный звук, которым заканчивался предыдущий слог. В результате внутри слога искусственно создавалось удвоение согласного звука. Такое наблюдается в Сузском списке, где, например, имя «Лухишан» передано в форме lu-uh-hi-iš-ša₃-an. В виду вышесказанного,

можно полагать, что указанные старовавилонские копии составлены малограмотным писцом.

9. К этому слову восходит *terir* (от *ter+ir* «малый»+показатель класса лиц -r) «юноша» [24, 222].

10. Ср. хурритское *hišuh* «портить», «повреждать» [27, 107].

11. В его имени также присутствует хурритский титул *ewri*. Поэтому нельзя читать знаки его имени как *e-pam-tu-ne*.

12. Имя «Хелу», в переводе с хурритского могло означать «Оратор» (от *hi-* «говорить». 27, 105) или же «Свободный» (от *ehli*; 27, 75-76).

13. Имя этимологизируется нами из хурритско-урартского *hud-/hutu* «удача» [5, 47].

14. Имя «Пузур-Иншушинак» является переводом на аккадский язык эламского «Кутик-Иншушинак», что означает «Хранимый/Оберегаемый богом Иншушинак» [6, 32-33].

15. На второй колонке таблички из Мованы (MVN 1092) речь идет о выдачи $4 \frac{2}{3}$ gur (свыше 670 л.) зерна «сыну Шимбишху», в другом варианте того же отчёта (RTC 249) – *dumu šim-bi-iš-me* [39, 300-301].

16. По мнению В.Хинца, его отец был младшим братом Хитаа и управлял Эламом [6, 75-76]. Д. Поттс, считает, что Пузур-Иншушинак не был уроженцем Авана [34, 122-123].

17. Имя «Гутарла» кажется восходит к хурритскому *guti+erela* («кутийский царь»), а фраза *gu₂-tar-la₂ dumu gu-tim-um-ma-ra* в переводе с шумерского означает «Гутарла, сын кутидца».

18. Мнение И.Хансмана, локализовавшего Аван не территории Аншана далеко от истины [18, 102, 115].

19. Восстановленное нами начало представляет собой датировочную формулу периода кутийского господства в Двуречье. Срав. фразу: *ud ba-ni ar-la-ga-an lugal gu-ti-um kam* «День, когда Арлаган царём Гутиума стал» из текста энси Уммы Наммахани о сооружение святилище [11, 267].

20. К этому списку можно добавить также город Хидалу (в надписях Ашшурбанапала: *hi-ta₂-lu*; от аккадского *Hi₂a-alū* «город Хиты»), который в VII в. до н.э. наряду с Сузами и Бупила являлся одним из трёх «царских городов» Элама [7, 87].

21. Позже в разных местах стали появляться и другие города, которые носили имена кутийских царей, таких как Сиум, Тирикан [19, 48; 43, 227].

22. Вопреки утверждению В.Хинца это договор не был актом равноправных партнёров. [20, 650-651]. Договор содержит лишь односторонние обязательства эламской стороны. Структура текста договора напоминает жанр художественных произведений Двуречья и далеко от дипломатического стиля. Это было своего рода присягой на верность, местами имеющее небольшие отступления, или отчёт о

проделанной накануне работ, в том числе установка статуи Нарам-Суэна на главной святыни Сузы, подготовка к бракосочетанию сестры (?) эламского царя с правителем Аккада, военные акции в северном направлении и т.п. как жест лояльности эламской стороны

23. Вариант списка был найден в начале XX в. при раскопках археологов Пенсильванского университета в Ниффаре (древне шумерский город Ниппур). Название «L₁» восходит к начальной букве имени его первого издателя Леона Леграна.

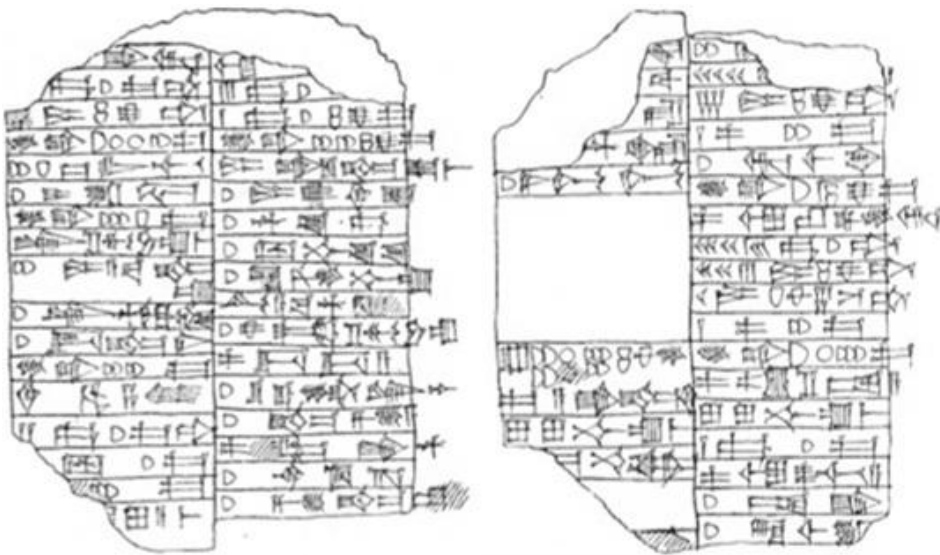
24. Этот факт лишний раз свидетельствует о том, что Пузур-Иншушинака I не следует датировать поздним периодом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимйрзоев А.Н. Месилим – царь Киша // Азербайджан и азербайджанцы, 2010, №1-2, 139-142.
2. Алимйрзоев А.Н. О первых царях Кутиума // Азербайджан и азербайджанцы, 2011, №1-2, 119-128.
3. Архипов И.С. Топоним «Субир / Субарту» в Месопотамии III – первой половины II тыс. до н.э. // Вестник древней истории, 2002, №4, 76-97.
4. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
5. Хачикян М. Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985.
6. Хинц В. Государство Элам. М., 1977.
7. Юсифов Ю.Б. Элам. Социально-экономическая история. М., 1968.
8. Boehmer R. Die Datierung des Puzur / Kutik-Inšušinak und einige sich daraus ergebende Konsequenzen // *Orientalia. Novo seria*, 1966, 35, 345-376.
9. Charvát P. The Oldest Royal Dynasty of Ancient Mesopotamia // *Archiv Orientalni*, 1976, 44, 346-352.
10. Contenau G. Manuel d'archéologie Orientale depuis les origines Jusqu'à l'époque d'Alexandre. Tome I. Paris, 1927.
11. Frayne D. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods. Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC). University of Toronto Press, 1993.
12. Frayne D. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods. Vol. 3/2. Ur III Period (2112-2004 BC). University of Toronto Press, 1997.
13. Frayne D. Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, 1. Presargonic Period (2700-2350), University of Toronto Press, 2004.
14. Gadd C., Legrain L., Smith S. Royal Inscriptions. Ur Excavations Texts 1, London, 1928.
15. Gelb I.J., Purves P.M., MacRae A.A. Nuzi Personal Names. Chicago, Illinois, 1943.

16. Gelb I., Kienast B. Die Altakkadischen Königsinschriften des Dritten Jahrtausend v. Chr. Stuttgart, 1990.
17. Glassner J.-J. Les Dynasties d'Awan et d'Shimashki // Nouvelle Assyriologie Brèves et Utilitaires. 1994, 1, 25-29.
18. Hansman I. Elamites, Achaemeniens and Anshan // Iran, 1972, Vol. 10, 101-125.
19. Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden, 1968.
20. Hinz W. Persia. C. 2400-1800 B.C. /Cambridge ancient history. Cambridge University Press, 1963, Vol. 1/2, 644-680.
21. Hinz W. Elams Vertrag mit Naram-Sin von Akkade // Zeitschrift für Assyriologie. Neue Folge, 1967, Band, 58, 66-96.
22. Hirsch H. Die inschriften der Könige von Agade // Archiv für Orientforschung, 1963, 20, 1-82.
23. Jacobsen T. The Sumerian King List. Chicago, Illinois, 1939.
24. König F. Die Elamische Königsinschriften. Graz, 1965.
25. Labat R. Manuel d'épigraphie Akkadienne (signes, syllabaire, ideogrammes). La 6⁰ edition, Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner S.A., 1988.
26. Langdon S. Historical Inscriptions. Containing Principally the Chronological Prism W.-B. 444. London, 1923.
27. Laroche E. Glossaire de la langue hourrite. Paris, 1980.
28. Legrain L. Reconstructing ancient history // The Museum Journal. University of Pennsylvania, 1920, XI, 175-180.
29. Legrain L. Historical Fragments / Publications of the Babylonian Section. Vol. V. Philadelphia, 1922.
30. Meek T.J. Excavations at Nuzi. Vol. III. Old Akkadian, Sumerian and Hittite Texts from Nuzi. Oxford, 1935.
31. Pallis S. Chronology of the Shub-ad Culture. Kobenhavn, 1941.
32. Poebel A. Historical and Grammatical Texts / Publications of the Babylonian Section. Vol. V, Philadelphia, 1914.
33. Poebel A. Ein neues fragment der altbabylonischen königliste // Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, 1922, XXXV, 39-42.
34. Potts D.T. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state. Cambridge, 1999.
35. Reiner E. The Elamite Language /Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln, 1969, 54-118.
36. Roach K.J. The Elamite Cylinder Seal Corpus, c.3500-1000 BC. Vol I, Part III.
Doctor of Philosophy, (Near Eastern) Archaeology. The University of Sydney, 2008. (<https://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/2123/5352/3/03kj-roach-2008-thesis.pdf>).

37. Scheil V. Textes élamites-sémitiques (quatrième série) // Mémoires de la Mission Archéologique de Perse. T. X, Paris, 1908.
38. Scheil V., Legrain L. Textes élamites-semitiques (cinquième série) // Mémoires de la Mission Archéologique de Perse. T. XIV, Paris, 1913.
39. Steinkeller P. Puzur-Inšušinak at Susa: A pivotal episode of early Elamite history reconsidered / Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical perspectives (edited by de Graef K., Tavernier J.). Leiden, 2013.
40. Vallat F. Elements de géographie élamite (Résumée) // Paléorient, 1985, 12, 49-54.
41. Vallat F. Les adversaires “élamites” de Sargon et de Rimuš // Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires, 1999, 2, 25-26.
42. Zadok R. The Elamite Onomasticon. Napoli, 1984.
43. Zadok R. Elamite Onomastics // Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente, 1991, 8, 225-237.

RTC 249

-
- 1) [...]

2) [x]-ga-ar

3) [x] guruš 1.0.0 gur-ta

4) 'x' dumu 0.2.3-ta

5) še-bi 82.0.0 gur

6) 2.1.0 giš-kin-ti

7) 1.0.0 I-sar-GIM

8) še-bi 3.1.0 gur

9) lú Si-mu-ru-um-me
-
- 10) 2.0.0 dumu A-ba-bí-um

11) 1.0.0 Lú-^dNin-gír-su

12) 1.0.0 Á-bí-lí

13) še-bi 4.0.0 gur

14) ki ha-za-núm

15) 2 guruš 1.0.0 gur-ta

16) [1] ama 1.0.0

17) 'še-bi' 3.0.0 gur

18) [lú L]u?-lu-a-me
-
- ii) 1) [...]

2) libir-me
-
- 3) 3 guruš 1.0.0 [gur-ta]

4) 1 guruš 1.2.3 gur

5) še-bi 4.2.3

6) dumu Šim-bí-iš-hu (MVN 10 92) / Šim-bí-iš-me (RTC 249)
-
- 7) 1.0.0 dumu Ú-ki-iš

8) 1.0.0 DINIGIR-su-dan

9) 1.0.0 ama Bu-zu-zu

10) 1.0.0 La-gi-bu-um

11) šeš A-ba-an-hu-me

12) 1.0.2 simug Si-mu-ru-um

13) ugula Da-da-a

14) 1.0.0 Šu-e-li lú-didli

15) 1.0.0 NE-zi-a

16) ugula Dul₁-ga-an

17) 1.0.0 Na-dar-ri

18) Zi-bí-rí(-lí in MVN 10 92)

19) lú Hu-hu-ri-me
-
- iii) 1) 4.0.0 lá 0.1.0 šeš Maš

2) 2.0.0 Za-an-ga-dar

3) 53 guruš 1.0.0-ta

4) 7 dumu 0.2.3-ta

- 5) 1 ugula 2.0.0 gur
 - 6) 1.0.0 Ar-ši-ah
 - 7) še-bi 60.0.0 lá 0.2.3 gur
 - 8) ugula Ū-rí-gi₄-ar
 - 9) 50 lá 3 guruš 1.0.0-ta
 - 10) 43 dumu 0.2.3-ta
 - 11) 10 dumu 0.1 5 síla-ta
 - 12) 1 ugula 2.0.0-gur
 - 13) še-bi 73.0.0 gur
 - 14) ugula LAK-288(= GADA.TAG₄.SI)-zé-a
 - 15) Lu-lu-bu-um-me
-

16) 1 guruš 1.0.0 gur

mətnədəki **hu-hu-ri-me** = Hahrīma (Puz.-İş.-ın mətnində).

Handwritten text in a cursive script, likely a transcription of the relief. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be stylized or combined. The script is dense and difficult to decipher without a key.

A diagrammatic representation of the text from the relief, showing the layout of the characters within a rectangular frame. The text is organized into horizontal lines, with some characters appearing to be grouped or connected. The diagram includes a vertical line on the right side, possibly indicating a margin or a specific column.

A diagrammatic representation of the text from the relief, showing the layout of the characters within a rectangular frame. The text is organized into horizontal lines, with some characters appearing to be grouped or connected. The diagram includes a vertical line on the right side, possibly indicating a margin or a specific column.

**DÜYLÜNÇAY VADİSİNİN ANTİK VƏ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ
ABİDƏLƏRİ**

Toğrul Xəlilov
AMEA Naxçıvan Bölməsi
x.toqrul@gmail.com

Açar sözlər: Düylünçay, arxeoloji abidə, nekropol, qala, Antik dövr, Orta əsrlər dövrü

Naxçıvan Muxtar Respublikasının abidələrlə zəngin olan ərazilərindən birini Düylünçay vadisi təşkil edir. Bölgənin əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olması nəticəsində insanlar Antik və Orta əsrlər dövrlərində də bu ərazidə məskunlaşaraq zəngin mədəniyyət yaratmışlar. İnsanların qeyd olunan ərazidə məskunlaşmasını sübut edən əsas faktlar abidələrdir. Onların bir qismi haqqında ayrı-ayrı mənbələrdə məlumatlar verilsə də, qeyd olunan problem kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır. Buna görə də, bu məsələnin tərəfimizdən araşdırılması ilə məqalədə Düylünçay vadisindəki Antik və Orta əsrlər dövrlərinə aid abidələrin yayılma arealından, xarakteristikasından bəhs edilir.

**АНТИЧНЫХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ В
ДЮЙЛЮНЧАЙСКОЙ ДОЛИНЕ**

Тогурул Халилов

Ключевые слова: Дюйлюнчай, археологический памятник, некрополь, замок, античный период, средневековый период

Одним из территорий Нахчыванской Автономной Республики с богато сохранившимися памятниками является Дюйлюнчайская долина. В результате благоприятных природных и географических условий региона люди поселившись в этом районе в Древнем и Средневековом периодах, создали свою собственную культуру. Главным фактом, доказывающим поселение людей в этой области - это памятники. Хотя часть из них была представлена в некоторых источниках, эта проблема не была исследована комплексно. Поэтому этот вопрос был исследован нами. Во время исследования рассматривались распространение, характеристика и другие вопросы памятников античного и средневекового периодов в долине Дюйлюнчай.

ANTIC AND MEDIVAL MONUMENTS THE DUYLUNCHAY VALLEY

Togrul Khalilov

Key words: *Duylunchay, Archeological monument, necropolis, castle, Antic time, Middle ages period.*

One of the areas rich in monuments of the Nakhchivan Autonomous Republic is the Duylunchay valley. As a result of the region's favorable natural-geographical conditions, people created their own culture settling in the area in the Ancient and Middle Ages. The main fact that proves people were settled in this area is monuments. Although some information about them was given in some sources, this problem was not comprehensive. Therefore, this issue has been investigated by us. During the study spreading areal, characteristics and other problems of ancient and medieval monuments in Duylunchay valley was dealt.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının abidələrlə zəngin olan ərazilərindən birini Düylünçay vadisi təşkil edir. Bölgənin əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olması nəticəsində insanlar qədim dövrlərdə olduğu kimi Antik və Orta əsrlərdə də bu ərazidə məskunlaşaraq öz mədəniyyətlərini yaratmışlar. İnsanların qeyd olunan ərazidə məskunlaşmasını sübut edən əsas fakt arxeoloji abidələrdir. Onların bir qismi haqqında ayrı-ayrı mənbələrdə məlumatlar verilsə də, qeyd olunan problem kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır. Buna görə də, bu məsələ tərəfimizdən tədqiqat obyektinə seçilmişdir. Tədqiqat zamanı Düylünçay vadisindəki Antik və Orta əsrlər dövrünə aid abidələrin yayılma arealı, xarakteristikası, öyrənilmə səviyyəsi, arxitekturası öyrənilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, uzunluğu 30 km, hövzəsinin sahəsi 124 kvadrat kilometr olan Düylünçay mənbəyini Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamaclarından alaraq, Dəstə kəndi yaxınlığında Araza tökülür. Çay qar, yağış və yeraltı sularla qidalanır. Düylünçay vadisində həlqədə insanların yaşadığı dörd yaşayış məntəqəsi vardır. Bunlar Məzrə, Üstüpu, Çənnəb, Düylün kəndləridir (şəkil 1). Bu yaşayış məntəqələrinin hər birinin özünəməxsus zəngin tarixi vardır.

Məzrə oykonimi ərəb dilində “əkin üçün yararlı yer”, “əkin yeri”, “tarla”, “əkin yerləri əsasında yaranan məntəqə”, “oba”, “kiçik yaşayış yeri” mənasını verir. Çənnəb oykonimi Türk dillərində “çəngəlin ağzı”, “haçalanmış bir şey” və ya “suyun haçalandığı yer”, “suayrıcı” mənalarda işlənir. Düylün oykonimi “du” və “gilan” komponentlərindən yaranmışdır. “Du” komponenti fars dilində “iki” deməkdir. Üstüpu oykonimi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektində

“ustupulu / ustufllu / ustublu” şəklində işlənərək "səliqəli, abad" mənalarını verir [1, 40, 191, 243]. Yerli əhalinin məlumatına görə kəndin üst tərəfində pır olduğuna görə ora əvvəllər Üstüpür adlandırılmış, sonralar oykonim bir qədər dəyişilərək Ustupu olmuşdur. Çənnəb kəndinin əvvəlcə adı Çənənəb, Düylünün adı Dügilan olmuşdur. 2003-cü ilin martın 1-də Çənənəb-Çənnəb, Ustupu-Üstüpü adlandırılmışdır [4].

Düylünçay vadisində olan abidələr iki qrupa bölünür. Birinci qrupa arxeoloji, ikinci qrupa tarixi-memarlıq abidələri daxildir.

Bu ərazidəki tarixi-memarlıq abidələrinə ziyarətgahlar (Qərib pır (XIV əsr), Üstüpü piri (XVI əsr), Çınaraltı piri (XVII əsr), Məzrə piri (XVI əsr), Səffan piri (Seyid Sultan Səfi piri də deyilir) (XIV-XVI əsrlər), məscidlər (Məzrə məscidi (XVIII əsr), Düylün məscidi (XVIII əsr), Üstüpü məscidi (XIX əsr), Hacı Səfi məscidi (XVII əsr), hamamlar (Düylün hamamı (XVIII əsr), Üstüpü hamamı (XVII-XVIII əsrlər), körpülər (Məzrə körpüsü (XVII-XVIII əsrlər), Çənnəb körpüsü (XIX əsr), Üstüpü körpüsü (XI-XVIII əsrlər) daxildir.

Arxeoloji abidələr yaşayış yerlərindən - Gilaslı dərə yaşayış yeri (XI-XVIII əsrlər), Köhnə Məzrə yaşayış yeri (XI-XVIII əsrlər), Köçəri yaşayış yeri (XIV-XVII əsrlər), Keşan yaşayış yeri (IX-XVIII əsrlər) və s.) və qəbir abidələrindən- nekropollardan, Keşan nekropolu (IX-XVIII əsrlər), Köçəri qəbristanlığı (XI-XIX əsrlər) və s. ibarətdir. Hər qrupa daxil olan abidələr Azərbaycan tarixində özünəməxsus yer tutur və mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu abidələrin bir qrupu əvvəlki dövrlərdə məlum olsa da, bir qismi 2005-ci ildə qeydə alınmışdır. 06 dekabr 2005-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri tərəfindən imzalanmış “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” Səramcamdan sonra muxtar respublikanın digər bölgələri kimi Düylünçay vadisi də əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Ərazidəki Antik və Orta əsrlər dövrünə aid arxeoloji abidələrin kompleks şəkildə öyrənilməsi qarşımıza məqsəd qoyulmuşdur. Onlar kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir.

Aparılan tədqiqatların gedişində müəyyən olmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər bölgələrində olduğu kimi, bu ərazidəki yaşayış yerləri də iki qrupa bölünür. Birinci qrupa ətrafı hasarsız yaşayış yerləri daxildir. İkinci qrup yaşayış yerlərinin ətrafına möhkəm müdafiə divarları çəkilərək qala tipli olmuşdur. Onların əksəriyyəti dağılmış, bir qismi isə nisbətən salamat qalmışdır. Yaşayış yerlərinin əksəriyyətinin qəbristanlıqları (nekropolları) vardır.

Köçəri yaşayış yeri və nekropolu istisna edilməklə, qalanları haqqında mənbələrdə məlumatlar yoxdur. Köçəri yaşayış yeri haqqında “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə məlumat verilmişdir. Orada qeyd edilmişdir ki, yaşayış yeri XVIII əsrdə (1727-ci il) “Azad-Ciran” nahiyəsinə tabe olmuşdur.

Həmin vaxt kənddə 13 nəfər vergi ödəyən kişi yaşamışdır. Onlar 10 adda 2621 ağça vergi ödəmişlər [2, 120].

Köçəri qəbristanlığında tədqiqatçı H.F.Səfərli tərəfindən tədqiqatlar aparılmış, oradakı olan üzəri ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabələr, qəbirüstü xatirə abidələri öyrənilmişdir. Kitabələrin hicri 1003-cü (miladi 1594-1595), hicri 1030-cü (miladi 1620-1621) illərə aid olduğu müəyyən edilmişdir [5, 196-200].

Düylünçay vadisindəki arxeoloji abidələr içərisində qalalar nisbətən yaxşı qalmışdır. Onları tikinti texnikasına, memarlıq quruluşuna görə siklopik tikililər qrupuna daxil etmək olar. Bu abidələrin hansı məqsədlə istifadə olunduğunu müəyyən etmək üçün mənbələrə nəzər salsaq görürük ki, bu tip abidələr Naxçıvanda Orta Tunc dövründən etibarən tikilməyə başlamışdır. Onların hansı məqsədlə istifadə olunması haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

İ.İ.Meşaninov bu tip yaşayış məskənlərinin əsasən ticarət yollarının üzərində salınması faktına əsaslanaraq qeyd edir ki, onlar ticarət yollarını müdafiə etmək üçün tikilmişdir [8, 55].

V.İ.Kərimovun fikrinə görə onlar əsasən yaşayış yeri olmuşdur. Tayfalararası hərbi qarşıdurmalar zamanında isə sığınacaq kimi istifadə olunmuşdur [7, 175].

T.R.Əliyevə görə belə abidələrdə müdafiə olunmaqla yanaşı heyvanlar da saxlanmışlar [6, 55-57].

R.B.Bağirov bu tip yaşayış məskənlərini qala-şəhərləri qrupuna aid etmişdir [3, 5].

Düylünçay vadisindəki qalalar (Düylün qalası (III-XVIII əsrlər), Kəreyl qalası (XI-XII əsrlər) və s. haqqında müəyyən fikir söyləmək üçün bu abidələrin yerləşdiyi ərazini, coğrafi mövqeyini, memarlıq quruluşunu, mədəni təbəqələşmənin səviyyəsini və digər amilləri əsas götürmək, bu istiqamətdə araşdırma aparmaq lazımdır. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Düylün qalası (III-XVIII əsrlər) eyni adlı kəndin cənub-qərb tərəfində yerləşir. Onun cənub və qərb tərəflərindən başqa digər hissələrində iri daşlardan müdafiə divarları tikilmişdir (şəkil. 2). Onların xeyli hissəsi dağılsa da, bir qismi salamat qalmışdır. Salamat qalmış divarların hündürlüyü 3-4 metrə, eni isə 1, 5 metrə yaxındır. Divarlar rızalidlərlə möhkəmləndirilmişdir. Qalanın cənub və qərb tərəfi sıldırım qayalıqlardan ibarət olduğu üçün oraya müdafiə divarları çəkilməmişdir. Abidə arxitektura quruluşuna görə Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid Qazançıqala, Vayxır qalası, Çalxanqala və digər abidələrlə oxşarlıq təşkil etsə də, Orta əsr dövrünün memarlığına aid əlamətlərə də malikdir. Yəni qalanın tikinti texnikasında, arxitektura quruluşunda Orta əsr memarlığı ilə Tunc dövrü memarlığı vəhdət təşkil edir.

Kəreyl qalası (XI-XII əsrlər) Cənnəb kəndinin cənubundadır. Onun müdafiə divarlarının az bir hissəsi salamat qalmışdır (şəkil. 3). Onlar təbii

daşlarla yerin relyefinə uyğun tikilmişdir. Hər iki abidədə müdafiə divarlarının içərisində yaşayış və təsərrüfat tikintilərinin qalıqları vardır. Onlar dördkünc planda tikilmişdir. Dağılmış tikililərin yerində daş yığımları və ya üzərini otlar örtmüş kiçik çalalar qalmışdır. Kəreyl qalasının müdafiə divarları çox az saxlanıldığından onların tikinti texnikası, memarlıq quruluşu haqqında geniş məlumat vermək bir qədər çətindir.

Abidələrdə arxeoloji qazıntılar aparılmadığından onlarda mədəni təbəqəni səviyyəsi haqqında geniş məlumat vermək bir qədər çətindir. Lakin müdafiə divarlarına, yaşayış və təsərrüfat binalarına, müxtəlif formalı arxeoloji materiallara (keramika məmulatlarına, daş əmək alətlərinə və s.) əsasən qeyd etmək olar ki, bu abidələrdə insanlar müntəzəm şəkildə yaşamışlar.

Düylünçay vadisindəki Antik və Orta əsrlər dövrünə aid arxeoloji abidələrdə aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı xeyli miqdarda keramika məmulatları toplanılmışdır. Qablar forma verən və forma verməyən hissələrdən ibarətdir. Keramika məmulatlarını şirsiz (şəkil. 4) və şirli (şəkil. 5) olmaqla iki qrupa bölmək olar. Orta əsrlər dövrünə aid keramika məmulatının bir qrupu şirsiz, çoxu isə şirlidir. Antik dövrə aid keramikalar sadə və boyalıdır.

Şirli keramikanın istehsal texnologiyası şirsiz qablar üçün zəruri olan texnoloji proseslərin hamısını təkrarlamaqla yanaşı şir və rəngin hazırlanması, qabların müvafiq üsullarla naxışlanması kimi bir sıra əlavə texnoloji prosesləri də əhatə etmişdir. Hər bir qrupa daxil olan qablar texniki xüsusiyyətlərinə və bədii işlənməsinə görə müxtəlif çalarlara malik olmuşdur. Şirlə əsas etibarilə süfrə qabları örtülmüşdür. Açıq formaya malik qablar (kasa, boşqab, duzqabı və s.) əsasən içəridən, içərisi görünməyən qablar isə (bardaq, çıraq və s.) çöldən şirlənmişdir. Bəzi iri boğazlı qablar hər iki tərəfdən şirlə örtülmüşdür. Onların bədii işləməsində istifadə olunan bir çox texniki üsullar, həndəsi, nəbatı, zoomorf ornamentlər Orta və Yaxın Şərqi ölkələri, həmçinin Cənubi Qafqaz üçün ümumi olmuşdur.

Şirsiz qabları fərqləndirən əsas əlamətlər isə onların gilinin rəngi, ağız kənarlarının, boğazlarının, gövdələrinin forması olmuşdur. Onların içərisində küpə, kasa, çölmək tipli qablar çoxluq təşkil etmişdir. Kasalardan, çölməklərdən fərqli olaraq küpə tipli qablar qalın və nazik divarlı düzəldilmişdir. Onların bir qrupu silindirik boğazlı, bir qismi bikonik gövdəlidir (şəkil. 6).

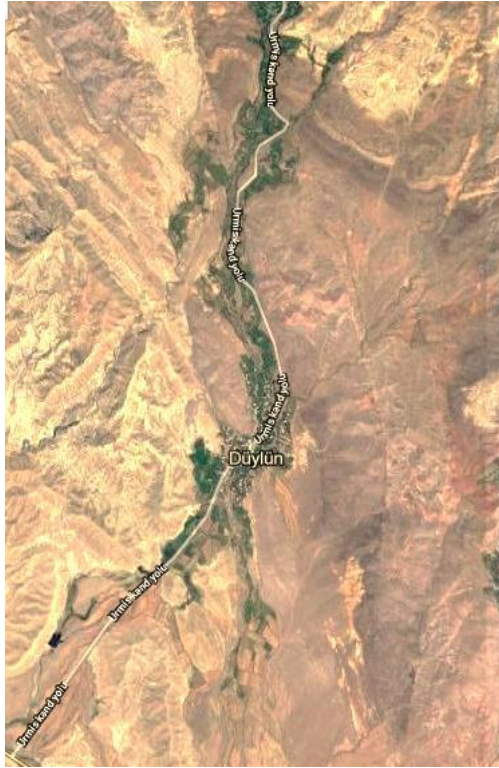
Hər iki qrup qabların keyfiyyətinə, səliqəli hazırlanmasına xüsusi fikir verilmişdir. İri qum qarışıqlı gildən hazırlanmış qablar möhkəmliyi və odadavamlılığı, narıngilli qablar isə hamar səthli və incə olmaları ilə seçilir. Qabların hamısının formaca eyni olmaması onların ayrı-ayrı sənətkarlar tərəfindən düzəldilməsi ilə bağlı olmuşdur. Bir qrup qablar isə qarşılıqlı mədəni-iqtisadi əlaqələr nəticəsində gətirilmişdir. İstər şirli, istərsə də şirsiz qabların çox çeşidli olması onların müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsi ilə

əlaqədar olmuşdur. Onların hazırlanmasında yerli dulusçular Şərqi mədəniyyətindən bəhrələnsə də, Naxçıvanın keramika məktəbi üçün səciyyəvi olan cəhətləri də qoruyub saxlamışlar.

Düylünçay vadisində Antik və Orta əsrlər dövrünə aid abidələrin çoxluğu, onların geniş yayılma arealına malik olması sonda belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bölgənin əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olması nəticəsində insanlar bu dövrdə ərazidə müntəzəm yaşamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 304 s.
2. Bünyadov Z., Məmmədov (Qaramanlı) H. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: Elm, 200, 376 s.
3. Bağırov R.B. Naxçıvanın qədim qala şəhər tipli yaşayış yerləri və müdafiə istehkamları: Tarix elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan: 2005, 24 s.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 1 mart 2003-cü il № 423-II Q.
5. Səfərli H, Səfərova S. Köçəri qəbristanlığı / Ali məktəblər arasındakı elmi-praktik kofransın materialları, Bakı: 2002, s. 196-200.
6. Алиев Т.Р. Археологические исследования циклопических сооружений Азербайджана в 1983-1984 гг. / Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции, Баку: Элм, 1985, с. 55-57.
7. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана, Баку: Огуз ели, 1998, 132 с.
8. Мещанинов И.И. Циклопические сооружения Закавказья // Сообщ. ГАИМК, т. XIII, вып. IV-VII Ленинград: 1932, с. 53-58 .

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İQTİSADI İNKİŞAF KONSEPSİYASI

Gülnarə Sultanova

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
gülnara.sultanova@mail.ru*

Açar sözlər: Cümhuriyyət, aqrar, maliyyə, vergi, pul tədavülü, gömrük

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarından olaraq, çox zəngin dövlətçilik tarixinə malikdir. Yarandığı gündən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti və Hökuməti bütövlükdə əhalinin mənafeyinə yönəldilmiş iqtisadi platformanı, eləcə də ona əsaslanan təsərrüfat siyasətini həyata keçirmək üçün böyük səy göstərirdi. İqtisadiyyatın güclü olması həm də gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin qorunmasının etibarlı qarantı idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi inkişaf konsepsiyası mülkiyyət münasibətlərini, iqtisadi qanunların hazırlanmasını, aqrar məsələləri, maliyyə-kredit, vergi siyasətini, pul və pul tədavülü, sosial siyasəti və s. məsələləri əhatə edirdi.

КОНЦЕПЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Гюлнара Султанова

Ключевые слова: республиканская, сельское хозяйство, финансы, налоги, денежное обращение, таможня

Азербайджанский народ, являясь одним из древнейших народов мира, имеет богатую историю государственности. С первых дней образования Азербайджанской Демократической Республики правительство и парламент в интересах народных масс старались с особым усердием проводить в жизнь экономическую платформу, а также опирающуюся на нее хозяйственную политику.

Создание сильной экономики явилось надежным гарантом независимости молодой Демократической Республики.

Концепция экономического развития Азербайджанской Демократической Республики охватывает имущественные отношения, подготовку экономических законов, аграрные вопросы, денежно—кредитную

и налоговую политику, деньги и денежные обороты, социальную политику и другие вопросы.

THE ECONOMIC DEVELOPMENT CONCEPT OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC

Gulnara Sultanova

Key words: *republican, agriculture, finance, tax, monetary circulation, customs*

The Azerbaijani people, as one of the oldest nations in the world, have a very rich history of statehood. From the day of its foundation, the Parliament and the Government of the People's Republic of Azerbaijan made a great effort to implement the economic policy aimed at the benefit of the population as well as the economic policy based on it. The strong economy was also a reliable guarantor of the independence of the young Azerbaijan Republic. The economic development concept of the People's Republic of Azerbaijan is based on the principles of property relations, economic laws, agrarian issues, financial credit, tax policy, money and circulation, social policy, etc covering issues.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi inkişaf konsepsiyası mülkiyyət münasibətlərini, iqtisadi qanunların hazırlanmasını, aqrar məsələləri, maliyyə-kredit, vergi siyasətini, pul və pul tədavülü, sosial siyasəti və s. məsələləri əhatə edirdi. İqtisadi məsələlərə münasibətdə Məmməd Əmin Rəsulzadənin mövqeyi belə idi: "fikri, milli və siyasi istiqlalların kökü iqtisadi istiqlaldır" [1, s.3]. Bu mövqə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli dövlətçilik strategiyasının və müstəqilliyinin qorunmasının etibarlı qarantı idi. Elə bu məqsədlə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yarandığı gündən ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramı üzərində ciddi iş aparır, respublikanın ən peşəkar iqtisadçılarını, siyasətçilərini, maliyyə-bank işçilərini, kənd təsərrüfat mütəxəssislərini bu vacib işə cəlb edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi inkişaf platforması sosial-iqtisadi quruluşu, mülkiyyət münasibətlərini və onun formalarını, iqtisadi qanunların hazırlanmasını, aqrar məsələni, torpaq islahatını, maliyyə-kredit, vergi siyasətini, pul və pul tədavülü, sosial siyasəti, iqtisadiyyatın idarə edilməsi mexanizmini və sairə məsələləri əhatə edirdi. [2, s.41]

İqtisadi platformada cəmiyyətin iqtisadi bazisini təşkil edən mülkiyyət məsələsinə geniş yer verilirdi. M.Ə.Rəsulzadə mülkiyyətin yeniləşdirilməsi

məsələsində inzibatçılığı, zorakılığı qətiyyətlə pisləyir və qeyd edirdi ki, “qədimlərdən bəri insanların yaşayışda və iqtisadiyyatda qarşılaşdıqları ədalətsizliyi birdən-birə ortadan qaldırmaq, inqilabi bir zərbəylə mülkiyyəti və bununla bağlı insanlar arasında ortaya çıxan səfaləti aradan qaldırmaq mümkün deyildir” [2, s.41].

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin iqtisadi platformasında müxtəlif mülkiyyət formalarının (xüsusi, səhmdar, bələdiyyə, dövlət və s.) bərabər inkişaf imkanları nəzərdə tutulurdu.

Xüsusi mülkiyyətin mövcudluğu və inkişafında ayrı-ayrı (sənaye, nəqliyyat, rabitə və s.) sahələrin özünə məxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, fabrik və zavodlarda mülkiyyətin hədsiz xırdalanması ideyasına yol verilməməlidir. Cəmiyyətin, xalq təsərrüfatının daha ahəngdar fəaliyyət göstərməsi üçün “dövlətin sərvət və gəlir qaynağını təşkil edən yeraltı mədənlər”, habelə dəmir yolu, elektrik stansiyaları, su, telefon, teleqraf, digər xidmət sahələri ya milliləşdirilməli, yaxud da bələdiyyələşdirilməlidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi platformasında əsas yerlərdən birini də aqrar münasibətləri məsələsi tuturdu. O dövrdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsi olduğu üçün bu məsələ daha əhəmiyyətli iqtisadi-sosial hadisə hesab edilirdi. Platformada torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət inkar edilmir, onun miqyası, istifadə olunması, mənimsənilməsi, bölünməsi və s. qaydaları aşkarlanırdı.

1918-ci il dekabr ayının 26-da parlamentdə çıxış edən baş nazir F.X.Xoyski deyirdi: “Nə qədər ki, kəndlilər torpaqla təmin olunmamışdır, millət tərəqqi edə bilməz”. “Hökumət lazım bilir ki, torpaq əvəzsiz əkinçiyə verilsin”. “Kəndli sinfinin ehtiyaçlarının ödənilməsi hökumətin başlıca vəzifəsidir”. “Hökumət bilir ki, torpaq əkinçiyə verilməz isə, fəhlənin həyatı təmin edilməz isə o hökumət yürüməz.” [6, s.126]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin platformasında diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən biri də maliyyə-valyuta və vergi məsələsi haqqındakı müddəalardır. Aydındır ki, hər bir müstəqil dövlətin güclü maliyyə-valyuta sistemi olmalıdır. Odur ki, Demokratik Cümhuriyyətin rəhbərləri bu problemin vacibliyinə çox ciddi yanaşmışlar.

Onu qeyd etmək kifayətdir ki, müstəqil dövlətin maliyyə, vergi, bank-kredit sistemini yaratmaq üçün 82-dən çox qanun layihəsi işlənib parlamento təqdim olunmuşdu.

Pul inflyasiyasının qarşısını almaq və pul tədaviyünü qaydaya salmaq üçün 1918-ci ilin ortalarından başlayaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti milli pul vahidlərinin tədaviyə buraxılması, maliyyə-kredit siyasətini həyata keçirmək üçün 1919-cu ilin sentyabrında Dövlət Bankının açılması o dövrdə çox böyük hadisə idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti və hökuməti bütövlükdə

əhalinin mənafeinə yönəldilmiş iqtisadi platformanı, eləcə də ona əsaslanan təsərrüfat siyasətini həyata keçirmək üçün böyük səy göstərirdi.

Neft sənayesi ölkəmizin iqtisadiyyatında özünün xüsusi çəkisinə və əhəmiyyətinə görə mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycanın çoxsahəli iqtisadiyyatı həmişə böyük imkanları olan neft sənayesinə arxalanmışdır.

Ölkənin zəngin neft ehtiyatlarını və onun maddi dəyərini yaxşı bilən Məmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, Azərbaycan neft məhsullarını satmaqla özünün güclü milli iqtisadiyyatını yarada və onu inkişaf etdirə bilər. Ona bu müstəsna inamı verən cahanda ən dəyərli sərvət olan neft idi. O, yazırdı ki, "neft cahan siyasətinin ən mühüm amilidir, axar altundur. Neft Azərbaycan xalqının səadət və rifahını təmin edən mənbədir. İlk neft ölkəsi olan Azərbaycan Ümumcahan neft hasilatında Amerikadan sonra ikinci mövqeyi tutur. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan beynəlmiləl siyasət silsiləsində ən mühüm həlqəni təşkil edir. Beləliklə, neftin Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı naminə istifadə edilməsi mühüm məsələdir". [4, s.6]

Yeni dövlətin iqtisadiyyatı bütünlükdə neftin ixracatı ilə bağlı idi. Neftin ixracatı sürətlə azaldığından onun qiyməti son dərəcə aşağı düşürdü, 1919-cu ildə respublikada çıxarılan neftin yalnız 1/6 hissəsi ixrac edilmiş, qalan hissəsini nəql etmək mümkün olmamışdır.

Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatı bərpa etmək və sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün böyük çətinliklərə baxmayaraq hökumət ilk növbədə neft sənayesinə diqqət yetirməli idi. Lakin milliləşdirmədən sonra dağıdılmış neft mədənləri və zavodları bərpa etməyə əslində hökumətin əsaslı vəsaiti yox idi. Elə həmin müəssisələrin öz əvvəlki sahiblərinə qaytarılması da xeyli dərəcədə bu zərurətdən irəli gəlmişdi. Neft ixracında olan çətinliklərlə əlaqədar olaraq neft az pul gətirsə də Azərbaycana xaricdən müntəzəm olaraq kredit almağa imkan verirdi.

Azərbaycan neft sənayesinin sabitləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsində hökumətin 1919-cu ildə elan etdiyi dekreti xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dekretə görə neft sənayesi üzərində dövlət nəzarəti qoyuldu, neftin və neft məhsullarının Batuma daşınmasına və satılmasına, mal mübadiləsinə icazə verildi. Dekretlə bağlı 1919-cu ilin mart ayında uzunluğu 500 km., nəql etmək gücü 3 milyon ton olan 1903-1907-ci illərdə tikilən və müharibə illərində sıradan çıxmış Bakı-Batumi neft kəməri bərpa edildi və ilk neft yola salındı.

Neft sənayesinin sürətlə inkişafını təmin etmək üçün ona xidmət edən yeni istehsal infrastrukturalarının yaradılması tələb edilirdi. Yeni istehsal sahələrinin yaradılması, təzə quyuların qazılması, onların istifadəyə verilməsi, neftin çıxarılmasının artırılması neft sənayesinin ehtiyaclarının yerinə yetirilməsi tələblərindən irəli gəlirdi.

Görülən tədbirlər nəticəsində artıq 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda sənaye kompleksinin və istehsal infrastrukturunun yaradılması prosesi başlandı.

Həmin dövrdə neft çıxarma, neft emalı, neft avadanlıqlarının təmirinə və istehsalına xüsusi fikir verilirdi. Neft mərkəzi hesab edilən Bakı şəhərində əhalinin tələbatını ödəmək məqsədilə yüngül, yeyinti sənayesinin, yük daşıma nəqliyyatı və şəhər nəqliyyat təsərrüfatının inkişafı diqqət mərkəzində idi.

1918-ci ildə Bakıda 165 müstəqil neft firmaları mövcud idi. Onların özünə məxsus mədənləri, neft emal edən zavodları, boru kəmərləri və anbarları var idi. Bu dövrdə Bakının neft təsərrüfatı özündə 19 iri təşkilatı birləşdirirdi. Onlardan 17-si bütün neft mədənlərini, biri neft emalı zavodlarını, biri isə boru kəməri şəbəkəsini əhatə edirdi.

İdxal-ixrac əməliyyatları və ödənişləri tənzimləmək üçün 1919-cu ilin sentyabr ayının 30-da Bakıda təntənəli surətdə Azərbaycan Dövlət Bankı açıldı. 1919-cu ilin oktyabrın 25-də kredit bankları və şəhərlərdə əmanət kassaları fəaliyyətə başladı. 1919-cu ilin sonunda Azərbaycan Cümhuriyyətində ilk dəfə olaraq kredit və borc-əmanət kassaları cəmiyyəti yaradıldı.

O vaxt neft sənayesində yaranan ən mühüm problemlərdən biri neftin emal edilməsində yaranmış çətinliklərlə bağlı idi. Dağıntılar nəticəsində neft hasilatı ilə emalı arasında böyük disproporsiya yaranmışdı. Azərbaycanda mövcud olan çox saylı neft emalı müəssisələrinin ümumi gücü 0.5 mln. ton təşkil edirdi. 1918-ci ildə Azərbaycanda neft emalının həcmi təxminən 200 min tona endiyindən əsasən xaricə neft xammal şəklində ixrac edilirdi.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkəni müstəqil dövlət kimi idarə edir, neft sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, onun tənzimlənməsinə çalışırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti neft siyasətində Məmməd Əmin Rəsulzadənin belə bir müddəasını əsas götürürdü ki, “Azərbaycan xaricə ehtiyac göstərmədən kəndi iqtisadi imkanları ilə müstəqil bir həyat yaşamaq istedadına bulunan müstəsna məmləkətlərdəndir. Ona bu müstəsna mövqeyi bəxş edən ən mühüm amillərdən birincisi cahan miqyasında çox dəyərli bir qiymətə haiz bulunan petrola malik olmasıdır. Petrol, cahan siyasətinin ən müasir amili olan bu axar altun bu gün Azərbaycanın tələsizliyini mövcib olmuşsa da yarım digər bir şəkildə, səadət və rifahını təminə namizəddir” [4, s.6]. Bu ideyanın reallaşması istiqamətində hökumətin həyata keçirdiyi sərt tədbirlərin nəticəsində ölkədə daxili vəziyyət sabitləşdikcə dünyanın böyük dövlətlərinin Azərbaycan neftinə marağı artırdı. Bakı nefti iqtisadi inkişafı yanaşı Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü üçün siyasi təminat yaradırdı.

1919-cu ilin ikinci yarısında Batumi kəməri yenidən işə düşəndə Bakının neft istehsalına Qərbi Avropanın marağı gücləndi və kredit almaq imkanı yarandı. 1919-cu ilin yayında Azərbaycanın siyasi həyatında əlamətdar hadisə baş verdi. Avqustun ikinci yarısında ingilis qoşunları Azərbaycan ərazisini tamamilə tərk etdilər. Bu andan etibarən Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi yaşamağa başladı, özünün neft etiyatlarının əsl sahibi oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini sağlamlaşdırmaq üçün möhkəm maliyyə-kredit sisteminin yaradılmasına xüsusi fikir verir, onun tənzimlənməsini başlıca vəzifə hesab edirdi. Çünkü Azərbaycan dövlətinin yaşaması və inkişafı müstəqil maliyyə sisteminin yaradılmasından çox asılı idi. Müstəqillik yoluna qədəm qoymuş milli hökumət mürəkkəb ziddiyyətli siyasi vəziyyətdən çıxmaq və dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək üçün kəskin maliyyə siyasəti formalaşdırmalı idi. Hökumətin qəbul etdiyi maliyyə-kredit siyasəti, xarici dövlətlərlə hesablaşma, ödənişlərin aparılması, dövlət xəzinəsinin toplanması və xərc maddələri üzrə bölüşdürülməsi, nəhayət dövlət atributu olan milli valyutanın buraxılması siyasətini əhatə edirdi.

Maliyyə siyasətində kəskin qoyulan əsas məsələ milli valyutanın buraxılması olmuşdur. Bu siyasət elə aparılmalı idi ki, o yalnız Azərbaycanın deyil, eyni zamanda qonşu Dağıstan və Gürcüstan Respublikasının iqtisadi inkişafının stabilliyinə xidmət etsin. Bu məqsədlə Nazirlər Şurası 1918-ci ilin sentyabr ayında dövriyyədə olan Bakı “bon”u pul vahidinin dəyərini müəyyən etmək haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən bir türk lirəsinin ödənilməsi Bakı “bon”u ilə 40 manat məzənnə ilə müəyyən olunmuşdu [5, s.184].

1918-ci ilin sentyabr ayının 25-də hökumətin qəbul etdiyi qərara əsasən Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətində pul dövriyyəsinin tam sabitliyinə qədər 30 milyon manat məbləğində 10, 25 və 50 manatlıq dəyərində pul sikkələrinin dövriyyə buraxılması müəyyən edildi. Pulların dövriyyəyə buraxılması üçün maliyyə nazirliyinin sərəncamına 150 min manat məbləğində kredit ayrıldı [5, s.185].

Həyata keçirilən təsirli tədbirlər nəticəsində respublikada tezliklə maliyyə-kredit vəziyyəti sabitləşdirildi və möhkəmləndirildi. Görülən tədbirlərin nəticəsində Azərbaycan hökuməti gəlir hesabına 1918-ci il oktyabr ayında noyabrın 1-dən dövlət qulluqçularının əmək haqqının 100 faiz artırılması haqqında qərar qəbul etdi. Oktyabr ayının 22-də bir sıra nazirliklərin, qulluqçularına yardım üçün 5 min manat, Xalq Maarifi Nazirliyinə isə 22 min manat kredit ayırdı [5, s.186].

1919-cu ilin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycanda yerli və mərkəzi maliyyə orqanlarının yaradılması və yeni pul vahidlərinin dövriyyəyə buraxılması başlandı. 100 manatlıq və başqa pul vahidlərinin buraxılması nəzərdə tutulurdu. Bu barədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maliyyə naziri I.N.Protasov hökumətin sədri Fətəli Xan Xoyskiyə məktub yazıb iri pul vahidlərinin buraxılmasını xahiş edirdi.

Həyata keçirilən maliyyə islahatları maliyyə-kredit sistemində canlanma yaratdı, iqtisadi-ticarət əlaqələrini və ödənişləri qaydaya saldı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün böyük perspektivlər açdı. Maliyyə kredit sisteminin işlək mexanizmini daha da gücləndirmək məqsədi ilə kredit və borc əmanət kassaları

cəmiyyəti yaradıldı. 1919-cu ilin may ayında hökumət dövlət bankının təsis edilməsi haqqında qanun layihəsini bəyəndi və parlamentə göndərdi. 1919-cu ilin sentyabr ayının 30-da Bakıda Azərbaycan Dövlət Bankının açılışı oldu. Oktyabr ayının sonunda Dövlət bankının Gəncə şöbəsi yaradıldı, kənd təsərrüfat kredit bankları təsis edildi. Beləliklə müstəqil Azərbaycanda möhkəm bank, maliyyə-kredit sistemi yaradıldı, maliyyə pul fəaiyyəti qaydaya düşdü.

Ölkə iqtisadiyyatının sabitləşməsi və iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində dövlət büdcəsinə daxil olan tədiyyələrin artırılması məqsədi ilə sərhəd keçidlərinin möhkəmləndirilməsi, mövcud gömrük sisteminin milliləşdirilməsi və onun yeni prinsiplər əsasında qurulması dövlətin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri idi. Bu mühüm vəzifəni həyata keçirmək üçün ölkədə fəaliyyət göstərən köhnə gömrük xidməti sistemi nəzərdən keçirildi, onun struktur bölmələrinin və keçidlərinin fəaliyyəti, normativ hüququ bazası, iş prinsipi, kadr potensialı, xüsusi tarifləri araşdırıldı və müstəqil dövlətin tələblərinə uyğunlaşdırıldı.

Milli dövlətçilik mənafeələrini təmin edən yeni normativ hüququ aktlar və sənədlər hazırlandı, tariflər müəyyən edildi, sərhəd keçidlərində nəzarət gücləndirildi, kadrların tərkibi möhkəmləndirildi, idxal-ixrac mallarının siyahısı dəqiqləşdirildi, qaçaqmalçılığın qarşısının alınması üçün tədbirlər görüldü. İlk addım kimi bütün gömrükxanaların fəaliyyəti yoxlanıldı, Azərbaycanın gömrük xidmətindən sərbəst bəhrələnen Rusiyanın imperiya qaydaları ləğv edildi, yeni təlimatlar, normalar tətbiq edildi.

O vaxt Azərbaycanın iqtisadi-ticarət əlaqələrinin böyük hissəsi Rusiya ilə bağlı olduğu üçün bu ölkələr arasında sərhəd gömrük xidməti sistemində qonşu dövlətin iş adamlarına xüsusi üstünlüklər verilmişdi. Sərhədlərdən keçərkən tam sərbəstlik statusundan istifadə edən Rusiyanın iş adamları daşdıqları mal üçün gömrük rüsumlarından azad idilər. Onlar Azərbaycana Rusiya imperiyasının bir hissəsi kimi baxır, onun təbii sərvətlərini və hazır məhsullarını böyük imperiya ədası ilə daşıyıb aparırdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda ölkənin gömrük sisteminin strukturu Bakı Gömrük İdarəsindən, Ağstafa, Naxçıvan, Culfa, Astara, Cəbrayıl, Balakən və sairə gömrük məntəqələrindən, keçidlərdən ibarət idi. Lakin ixrac-idxalın həcminə və nomenklaturasına görə Bakı Gömrük İdarəsi Azərbaycanın gömrük xidmətinin əsasını təşkil edirdi, yüklərin böyük hissəsi quru və su yolu ilə Bakıdan daşınırdı.

Gömrük sistemində dövlət qaydaları yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti o vaxt sərhəd keçidləri sayılan Ağstafa dəmiryol stansiyasında, Kovaxçı, Mazım çay, Müğanlı, Şıxlı, Salahlı kəndlərində əlavə gömrük postları yaratdı. Bütün ölkə ərazisində gömrük xidmətinin fəalliyətini müstəqil dövlətin milli mənafeləri səviyyəsində qurmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti 1918-ci ilin dekabr ayının 17-də xüsusi qərar qəbul

etdi. Bu qərarə əsasən hökumət köhnə gömrük xidməti strukturlarının işini yenidən qurdu, yeni məntəqələr, postlar yaratdı, ölkənin bütün məntəqələrində vahid rejim müəyyən etdi [7, s.6].

Rusiya ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin böyük hissəsi Bakı-Xaçmaz dəmir yolu xətti ilə həyata keçirilirdi. Bu istiqamətdə iki tərəfli yükdaşımaları tənzimləmək üçün Xaçmaz xüsusi gömrük məntəqəsinin işi gücləndirildi və sərhəddən keçən yüklərdən gömrük rüsumlarının alınması qaydaları haqqında hökumətin təsdiq etdiyi sərəncam qəbul edildi. Həmin sərəncamla Azərbaycandan xarici ölkələrə ixrac edilən malların siyahısı təsdiq olundu, bir sıra məhsulların satışı qadağan edildi. Hökumətin gördüyü sərt tədbirlər nəticəsində Xaçmaz məntəqəsində ciddi rejim yaradıldı və Rusiyanın iş adamlarının Azərbaycanda özbaşınalığına son qoyuldu, onlar müstəqil dövlətin qanunlarına riayət etməyə məcbur edildi.

Əsas neft rayonundan məhrum olan, Azərbaycanın yanacaq məhsullarını maneəsiz daşımaq imkanını itirən Rusiya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə qarşı müxtəlif xarakterli fitvalara əl atır, ölkə daxilində qarşıdurma yaratmağa çalışır, qanuni müstəqil dövlət quruluşunu tanımağa tələsmir, hətta onu devirmək haqqında planlar hazırlayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Rusiyanın təzyiqlərinə qarşı müqaviməti gücləndirmək üçün iqtisadiyyatın tərəqqisinə üstünlük verir, ölkənin müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin qorunması haqqında təcili tədbirlər görürdü.

Şübhəsizdir ki, sivil, demokratik prinsiplərə söykənən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bütün qonşularla-o cumlədən də Rusiya ilə xoş mərəmli, qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığı davam etdirməyə və daha da genişləndirməyə çalışırdı. Özbaşınalığı qəbul etməyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan iki tərəfli və çox tərəfli iqtisadi əməkdaşlığı müdafiə edirdi. Bu mərəmlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti daxili bazarın ehtiyaclarına müvafiq olaraq məhsul mübadiləsinə qərar verdi. Bu qərarla Azərbaycanla məhsul mübadiləsi üçün gələn xarici iş adamlarına əlverişli şərait yaradılır, neftlə məhsul dəyişmək istəyənlərə üstünlük verilir, onlar gömrük rüsumlarından azad edilirdilər. Rüsumların alınmaması haqqındakı sərəncam Azərbaycanda tələbatdan artıq malların ixracına da aid idi. Burada ölkənin real vəziyyəti, iqtisadi inkişafı və iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi əsas götürülürdü.

Azərbaycanla geniş iqtisadi əlaqələr yaratmağa çalışan qonşu ölkələrdən biri Gürcüstan idi. Nefti olmayan bu ölkə yanacaq baxımından tamamilə Azərbaycandan asılı idi. Bu səbəbdən də Gürcüstan Azərbaycanla iqtisadi əlaqələri genişləndirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir, neft almaq üçün özünün bütün sərvət və imkanlarını Azərbaycana təklif edirdi.

Gürcüstanda yanacaq böhranının yaranması Azərbaycanda müstəqil dövlətin qurulması və burada Rusiyanın imperiya təsirinə son qoyulması ilə

bağlı idi. Əvvəllər Gürcüstanın Rusiyanın yardımı ilə heç bir maneə olmadan istədiyi qədər Azərbaycandan neft almaq imkanı var idi. O vaxtlar rus imperiyasının Qafqazda yerləşdirdiyi ordu hissələlərinin böyük hissəsi və qərargahı Tiflisdə mərkəzləşdiyi üçün Rusiya Azərbaycandan Gürcüstana kifayət qədər neft daşıyır, hərbi texnikanı və bu ölkəni neft məhsulları ilə təmin edirdi.

Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaranması və burada Rusiyanın hökmranlığına son qoyulması, Rusiya-Azərbaycan iqtisadi ticarət əlaqələrinin yeni prinsiplər üzərində qurulması Gürcüstanı bu imkandan məhrum etdi.

Diplomatik nümayəndələrin fəal işi sayəsində Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi əlaqələr yeni səviyyəyə qaldırıldı, gömrük qaydaları tənzimləndi.

Gürcüstanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri G.K.Quqişvilinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Bakı neftinin Gürcüstana köndərilməsi təmin edildi [7, s.6].

Dost, qonşu Gürcüstana yardım etmək məqsədi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu ölkəyə neft daşınmasının güzəştli gömrük tarif qaydalarını müəyyənləşdirdi. Bu qaydalara əsasən Gürcüstan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təsdiq etdiyi həcmdə neft apardıqda gömrük rüsumlarından azad edilir, bu həd aşdıqda daşınan mal üçün müəyyən edilmiş tariflər üzrə mütləq rüsum ödəməli idi. Gömrük qaydalarında göstərilirdi ki, neft məhsullarını bütün Gürcüstan vətəndaşları deyil, yalnız ölkənin rəsmi nümayəndəsi daşıya bilər. Bu qayda Azərbaycanın humanist siyasətindən sui istifadə edilməsinin, özbaşınalığın və qaçaqmalçılığın qarşısının alınmasını nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin müəyyən etdiyi gömrük qaydaları Gürcüstana edilən güzəştlərlə yanaşı milli iqtisadiyyatı sağlamlaşdırmaq üçün gömrük nəzarətinin gücləndirilməsini və rüsumların maksimum həcmdə toplanmasını tələb edirdi. Müəyyən edilmiş gömrük rejiminə əsasən Gürcüstan respublikasının rəsmi nümayəndələri Bakıdan sərbəst neft daşımaq hüququndan istifadə edirdilər.

Azərbaycanla normal iqtisadi əlaqələr yaradan İran Rusiya ilə ticarəti Azərbaycan ərazisi vasitəsi ilə həyata keçirirdi. Azərbaycan ərazisi ticarət əlaqələri üçün hər üç dövlətə əlverişli idi. Qonşu ölkələr ticarət edir, Azərbaycan isə nəqliyyət xidməti üçün rüsum toplayırdı. Rüsumları dəqiqləşdirmək, onların həcmi maksimum həddə çatdırmaq üçün Azərbaycan ərazisindən keçirilən malların adları, miqdarı, konkret gömrük tarifləri və rüsumları müəyyən edilmişdi.

Azərbaycanın İranla iqtisadi-ticarət əlaqələrinin normal vəziyyətinin səviyyəsini daha da yüksək etmək məqsədi ilə respublika gömrük idarəsi hər iki

tərəfə göndərilən bağlamaların rüsumdan azad edilməsi və yoxlanılmaması haqqında qərar qəbul etdi. Göndərilən bağlamaların həcmi, çəkisi, sayı və onlardan alınan rüsumların dəyəri çox böyük olmasa da, bu addım iki ölkə arasında xoş psixoloji iqlim yaradırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti gömrük xidmətinin səlahiyyətlərinin artırılması və sərbəstliyin genişləndirilməsi üçün tədbirlər görür, onun əməkdaşlarının sosial qaygılarını yerinə yetirirdi. Ölkənin iqtisadi çətinlikləri şəraitində hökumət gömrük işçilərinin əmək haqlarını vaxtaşırı artırır, onların sosial təminatını yaxşılaşdırırdı. Görülən sosial xarakterli tədbirlər gömrük işçilərinin qanunlara tam əməl etmələrinə stimül yaradır, gömrük rejiminin icrası üçün onların məsuliyyətini artırırdı. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyəti zamanı ölkənin gömrük xidməti sistemində qanunsuz hərəkətə, o cümlədən sənədsiz, rüsumsuz mal keçirilməsi, tariflərin azaldılması hallarına yol verilməmişdir. Gömrük xidmətində yaradılmış düzlük, paklıq, şəffaflıq, tam qanunçuluq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik fəaliyyətində qazandığı ən mühüm nailiyyətlərdən biri idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti gömrük xidmətini inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsinə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə bu sahənin strukturunu daim təkmilləşdirir, sadələşdirir, onun fəaliyyətində ən mütərəqqi normaları tətbiq edirdi. Əhəmiyyətsiz xırda keçidlər ləğv edilir, yaxın məntəqələr daha da genişləndirilir, onların buraxılış imkanları artırılır, yüklərin yoxlanışı, sənədlərin baxılması sadələşdirilirdi.

1920-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana qarşı Rusiyanın müxtəlif xarakterli təzyiqləri daha da gücləndi, sərhədlərdə, gömrük məntəqələrində təxribatları təhlükəli həddə çatdı. Rusiya Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, ticarət əlaqələri, müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi ilə barışmaq istəmir, onu yenidən özünün imperiya dairəsinə cəlb etməyə çalışırdı. Rusiyanın imperiya geostrateji siyasətinin nəticəsində 1920-ci il aprel ayının 27-dən 28-nə keçən gecə Rusiya ordusu Azərbaycana müdaxilə etdi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta yetirdi, onun formalaşmış gömrük sistemini kökündən dağıtdı, sərhədlərə nəzarəti öz üzərinə götürdü, Azərbaycanın təbii sərvətlərinə sahib oldu. Yeganə təsəllimiz ondadır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı gömrük xidmətinin ənənələri yaşadı, bu gün müstəqil ölkəmizin dövlətçilik siyasətinin əsasına çevrildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Rusiya ilə iqtisadi əməkdaşlığa, Rusiya bazarına böyük əhəmiyyət verirdi. Rusiya bazarında Azərbaycan neftinə, pambığına xüsusi ehtiyac var idi. Məmməd Əmin Rəsulzadə “bolşevik hökumətilə bir başa əlaqələrin yaradılmasına” üstünlük verirdi. İki ölkə arasında 1920-ci il mart ayının 30-da əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinin mənalardan biri də bu

ölkəni Azərbaycanın müstəqilliyini tanımağa sövq etməkdən ibarət idi. M.Ə.Rəsulzadə Rusiya ilə əməkdaşlığı genişləndirmək üçün vacib şərt kimi tələb edirdi ki, qonşu dövlət Azərbaycanı tanıсын, onun daxili işlərinə qarışmasın, hakimlik iddiasından imtina etsin [8, s.34].

Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanıyan bir sıra Avropa dövlətləri onunla iqtisadi əməkdaşlığa maraq göstərirdilər. Bu istiqamətdə İtaliya xüsusi fərqlənirdi. Bu ölkə Azərbaycana neft kəmərləri çəkmək üçün xüsusi səhmdar cəmiyyəti yaratmışdır. İtaliya Azərbaycana manufaktura malları, ayaqqabı və digər gündəlik tələbat malları göndərir, Azərbaycandan neft məhsulları alır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaşadığı qısa müddət ərzində ölkənin iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində çox saylı əməli addımlar atdı, normativ sənədlər hazırladı, planlar tərtib etdi, bəzi nailiyyətlərə imza atdı, irsən müstəqil Azərbaycana dəyərli dövlətçilik ənənələrini qoyub getdi. Bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi əlaqələr sahəsində qazandığı təcrübədən istifadə etmək üçün dəyərli cəhətlər hələ tükənməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
2. M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu. Bakı, 1990
3. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri, I cild, Azər nəşr, 1990
4. M.Ə.Rəsulzadə. Bir-iki söz. Miryaqub Mehdizadənin “Beynəlxalq siyasətdə petrol” əsərinə giriş. Bakı, 1994.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Bakı, 1998.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). Bakı, 1998.
7. F.Əsədov, İ.Cəfərov, Azərbaycan Demokratik Respublikasının gömrük siyasəti. Bakı, 2000.
8. N.Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
9. R.Ə.Quliyev. Azərbaycan Dövlətçilik tarixində gömrük işi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918-1920. Bakı 2015.
10. Azərbaycan Cümhuriyyəti: 1918-1920. Bakı 1998.
11. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti. 1918-1920. Bakı 1990

UOT 37

**RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA
ANA DİLİ VƏ ONUN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Vəfa Həsənova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
hesenli-vefa@list.ru

Açar sözlər: Rəşid Bəy Əfəndiyev, pedaqoq, ana dili, təlim, tədris məsələləri

Məqalədə Rəşid Bəy Əfəndiyevin ana dili və onun tədrisi ilə bağlı maarifçi görüşləri təhlil olunur. Qeyd olunur ki, Rəşid Bəy ana dilində aparılan təlimin ictimai-pedaqoji əhəmiyyətini dərinlən dərk edərək Azərbaycan məktəblərinin ana dilində olmasını, ana dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılmasını dövlətdən qəti tələb etmişdir. Dilin saflığı, zənginliyi, ədəbi dilin yaradılması uğrunda mübarizə aparmış, nəzəri fikirlərin həyata keçirilməsi üçün bütün fəaliyyəti boyu inamla, dönmədən əməli iş görmüşdür. Onun ədəbi fəaliyyətində, publisist yazılarında ana dili təlimi haqqında fikirləri, öz dövrü üçün əhəmiyyətli olan dərsləkləri və s. kimi ümumi pedaqoji istiqamətlər gələcəkdə də öyrənilməyə layiqdir.

**ВОПРОСЫ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЕГО ПРЕПОДАВАНИЯ
В ТВОРЧЕСТВЕ РАШИДБЕЯ ЭФЕНДИЕВА**

Вафа Гасанова

Ключевые слова: Рашидбэй Эфендиев, педагог, родной язык, обучение, вопросы преподавания

В статье анализируются просветительские взгляды Рашидбэя Эфендиева на вопросы родного языка и его преподавания. Отмечается, что Рашид бэй глубоко понимал социально-педагогическую сущность обучения на родном языке и категорически требовал от государства, чтобы азербайджанские школы были на родном языке и улучшалось обучение на нем. Он боролся за чистоту, богатство языка, создание литературного языка, также убежденно и уверенно делал все, чтобы эти теоретические идеи осуществлялись. Мысли об обучении родному языку, содержащиеся в его литературной деятельности и пуб-

лицистических статьях, его учебники, значимые для своей эпохи, и другие вопросы как общие педагогические направления заслуживают быть предметом исследования в будущем.

THE ISSUES OF MOTHER TONGUE AND ITS TEACHING IN RASHID BAY AFANDIYEV CREATIVITY

Vafa Hasanova

Key words: *Rashid bay Afandiyev, educator, mother tongue, training, teaching, issues*

In the article educational approaches of Rashid bay Afandiyev connected with mother tongue and its teaching are analysed. It is noted that Rashid bay perceived deeply social-pedagogical importance of teaching conducted in mother tongue and decisively demanded from the state to conduct Azerbaijani schools in mother tongue, to get mother tongue teaching better. He struggled for the purity, enrich of language, formation of literary language, did his best for realizing theoretical conceptions along his activity with confidence. General pedagogical directions like view points about mother tongue teaching in his literary activity, publicistic writings, textbooks being important for his time and etc. are worth to be studied in future.

Xalqın yaşaması və mövcud olmasında əsas amil olan dili hər bir xalq ana südü kimi sevmiş, onu yad təsirlərdən mühafizə etməyə, qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Azərbaycan maarifçiləri ana dilini yabançı sözlərdən, xarici təsirlərdən qorumağı, hər bir azərbaycanlının başa düşdüyü bir dildə yazmağı çox vacib bir məsələ hesab edirdilər.

Maarifçi demokratların ana dili məsələsinə fəal münasibət bəsləmələri səbəbsiz deyildi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatın çox müxtəlif sahələrini özündə cəmləşdirən bir amilə çevrilmişdi. Siyasətdən danışanlar da, iqtisadiyyatdan bəhs edənlər də, mədəniyyətdən yazanlar da bu məsələyə toxunmadan keçinə bilmirdilər. Hələ pedaqogika klassiklərindən Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi ana dilinə böyük əhəmiyyət vermiş, tədrisin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürmüşlər. Görkəmli maarifçi Fəridunbəy Köçərli bu mövzu ilə bağlı yazırdı: «Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Həyatının mayəsi mənziləsinədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni

sevdiyi kimi, ana dilini də sevir...» [4, s.292]. Görkəmli pedaqoq K.D.Uşinski demişdir ki, bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz. O yazırdı: «Dil xalqın bütün çoxəsrlik mənəvi həyatının ən dolğun və ən düzgün tarixi olmaqla bərabər, hələ nə kitab, nə də məktəb olmadığı dövrlərdə belə xalqı öyrədən və onu tarixin sonuna qədər öyrətməkdə davam edən ən böyük xalq tərbiyəçisidir» [5, s.112].

Dövrünün və müasir dövrün maarifçilərindən olan Rəşid Bəy Əfəndiyev də özündən əvvəlki pedaqoqların dil haqqında fikirlərinə əsaslanaraq demokratik ideyalı müasirlərinin görüşləri ilə səsleşən fikirlər irəli sürür, ana dilinə xüsusi əhəmiyyət verir, onun məktəblərdə tədris edilməsi uğrunda mübarizə aparır, bu sahədə əməli iş görürdü. Rəşid Bəy Əfəndiyev izah edirdi ki, xalqın savadlanması, elmə, maarifə qovuşması, ictimai-siyasi hadisələrdən baş çıxarması üçün ana dili mühüm bir silahdır. O, hər bir xalqın müstəqilliyini saxlaması, yaşaması, təlim-tərbiyəsi işinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün ana dilini tədrisdə mühüm şərt hesab edirdi. «Ana dili məhv olarkən xalq artıq yox olur» - deyərək hər bir xalqın müstəqilliyini saxlaması üçün dili əsas şərt hesab edən K.D.Uşinskinin bu ideyasını qəbul etmiş və onun ardınca gedərək ibtidai məktəbdə təlimin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürmüş və bunu həm nəzəri, həm də əməli olaraq həyata keçirmişdir.

Rəşid Bəy Əfəndiyevə görə, gözəl ədəbi dili ancaq yazıçılar, jurnalistlər, mühərrirlər yaratmırlar. Onu bütün xalq yaradır. Odur ki, bütün xalq onu bilməlidir. Ona görə də xalqın mövcud olması, başqa xalqlar arasında tanınması üçün Rəşid Bəy Əfəndiyev xalqı dilinə və ədəbiyyatına ehtiramla yanaşmağa, başqa təsirlərdən qorumağa çağırır, xalqın bu sahədə olan nöqsanlarına acıyır. Rəşid Bəy Əfəndiyev heysiyyətə, mühitə qapılıraq kor-koranə, başqa-başqa xalqların «lisanlarını», adət-ənənələrini təqlid edərək öz dilinə, adət-ənənəsinə biganə qalmağı kəskin tənqid edirdi. Böyük sənətkar xüsusilə şeir, sənət dilinin obrazlılığına, canlı və təsirli olmasına fikir verir, dilini korlayanları, pis vəziyyətə salanları istehza ilə qarşılayırdı. R.Əfəndiyev təhsilin ana dilində aparılmasının əhəmiyyətindən danışaraq 1909-cu ildə «Tərəqqi» qəzetinin 39-cu sayında çap edilmiş «Dərs verməyin təbii üsulu» adlı məqaləsində yazmışdır: «Əcnəbi dilinə aşına olmaq məsələsi (Rəşid bəy burada ərəb və fars dillərini nəzərdə tutur - **V.H.**) bilik və qanacaq kəsb etmək demək deyildir.

Lisanın özü elmləri öyrənmək üçün bir alətdir. Bəs ana südü ilə uşağın vücuduna sirişt olmuş ana dili uşağın cəmi ömrü üçün malik olduğu kəskin bir aləti nitqdir, bu alət dura-dura təzədən uşağın zehni və nitqinə başqa bir əcnəbi lisanı yerləşdirib sonra iş bu əcnəbi alətin vasitəsilə elm və mərifət kəsb etdirmək fəqərəsi misdən qızıl ayırmaq fikrinə düşən kimyagərlərin əbəs gücənməyi deməkdir» [2].

Rəşid bəyin fikrini inkişaf etdirərək uşağa öz ana dilində deyil, başqa bir

dildə təlim verməyə qarşı bir sıra fikirlər söylənmişdir.

R.Əfəndiyev yazmışdır: «Məktəblərimizdə türk balalarına ərəb-fars oxutmaq adəti nə böyük xətalər vücuda gətiribdir..., əcnəbi lisanlar tamam bizi batırdı, elmdən, fəzldən, mədəniyyətdən geri saldı... ərəb və fars dili hər şeyimizi, dərrakəmizi bir dərəcədə məhv edibdir ki, hafizəmizdə heç bir mətləb mühafizə olunmur, unudulub gedir».

Azərbaycanda hökm sürən hərf-heca üsulunun əleyhinə gedən Rəşid Bəy savad təlimində səs təhlil-tərkib üsulunu qızğın müdafiə etmiş və dərinlən əsaslandırılmışdır.

Öz xalqını dünya miqyasında, müasir mədəniyyət dünyasında görmək istəyən Rəşid Bəy təlimin ana dilində aparılmasını həyata keçirməkdə dərslük və dərs vəsaitlərinin böyük əhəmiyyətini başa düşmüş, dərslüklər tərtib etmiş, əsərlərinin bədii ifadə tərzinə böyük əhəmiyyət vermişdir, bütün qabaqcıl ziyalıları, yazıçı və şairləri də saf Azərbaycan dilində yazmağa çağırmışdır. O, ana dilinin saflığını qoruyub-saxlamağa, təmiz bir dildə əsərlər yaratmağa təşviq edirdi. Rəşid Bəy şeiri, sənət əsərini, xalqın başa düşəcəyi sadə ana dilində yazmağı tələb edərək, onu kütlələrin şüuruna təsir edən qüvvətli bir vasitə kimi qiymətləndirirdi. Hələ 1893-cü ildə yazdığı «İbtidai savad təliminə dair müsəlmanların rəyi» adlı məqaləsində ana dili təlimində səs üsulunun üstünlüyünü göstərmiş və bunu özünün əməli təcrübəsində həyata keçirmişdir. «Yeni səs üsulu ilə uşaqlara savad öyrətmək üçün müəllimlərə rəhbərlik» adlı əsərində Azərbaycan dilinin tədrisində ərəb əlifbasının çətinliyini və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, yeni üsul - səs üsulu ilə uşağın savad təliminə aid dərslərə çox yaxşı nümunələr vermişdir. 24 paragrafdan ibarət olan «Uşaq bağçası» adlı dərs vəsaitinə «Bismillahir-rəhmanir-rəhim» adı ilə başlayan Əfəndiyevin 3 paragrafdan gətirdiyi nümunələrə nəzər salaq: A-R-T At, tar, ata, artar. (L) Al, lal, Ata tar alar. (B) bal, balta, baba, bala, babalar və s. [1, səh.19].

Rəşid Bəy əyanilik, sistematiklik, ardıcılıq və asandan çətinə keçməyi təlimin əsas amili hesab etmişdir. Biliklərin möhkəmlənməsini təlim prinsipi hesab edən Rəşid Bəy biliyi təkrar və çalışmalar vasitəsilə möhkəmləndirməyin zəruri olduğunu qeyd etmişdir. O, eyni zamanda təlimdə şüurluluq və müvafıqlıq prinsiplərinə də böyük əhəmiyyət vermişdir [3].

R.Əfəndiyevin ikinci məşhur dərslüyi «Bəsirət-ül-Ətfal»dır. O, ZMS-nın Azərbaycan şöbəsinə təyin olunarkən həmin şöbənin tələbələri üçün Azərbaycan dilində mükəmməl bir ədəbiyyat kitabı yox idi. Buna görə, də o, hələ Tiflisdə işləyərkən tərtib etdiyi ədəbi-qiraət kitabını 1901-ci ildə 2 min nüsxə tirajla «Bəsirət-ül-Ətfal» adı ilə Bakıda nəşr etdirmiş və seminariyada dərslük kimi istifadə edilmişdir.

«Uşaq bağçasında» olduğu kimi, müəllif bu kitabda şagirdlərə savad təlimi, oxu texikasını inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də onların tərbiyə edilməsinə, əxlaqına təsir etməyə xüsusi fikir vermişdir.

«Bəsirət-ül-Ətfal» kitabı 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə hər biri bir dərsdən ibarət olan kiçik hekayələr verilmişdir ki, bunların bəzisi nəzm, bəzisi isə nəsrdən ibarətdir.

Kitabın ikinci hissəsində ədəbiyyat və tərbiyə məsələlərinə həsr edilmiş mətnlər verilmişdir ki, müəllifin fikrincə, müəllim bu mətnlər vasitəsilə «şagirdlərin qəlbinə, kamalincə nəsiət etdirəcəklər».

Üçüncü hissədə «müsəlman dininin» əqidəsinə və «əhkam ilahiyyənin fəzilətinə dair» bir sıra mətnlər vermişdir.

«Uşaq bağçası» kitabında olduğu kimi «Bəsirət-ül-Ətfal» da rus və Azərbaycan klassiklərinin bəzi əsərləri daxil edilmişdir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, çoxcəhətli fəaliyyəti dairəsinə malik olan Rəşid Bəy Əfəndiyev ana dilində aparılan təlimin ictimai-pedaqoji əhəmiyyətini dərk edərək Azərbaycan məktəblərinin ana dilində olmasını, ana dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılmasını dövlətdən qəti tələb etmişdi. Dilin saflığı, zənginliyi, ədəbi dilin yaradılması uğrunda mübarizə aparmış, nəzəri fikirlərin həyata keçirilməsi üçün bütün fəaliyyəti boyu inamla, dönmədən əməli iş görmüşdür. Rəşid Bəy Əfəndiyevin vətənpərvər çıxışları az deyil. Rəşid bəyi oxuyan hər bir vətəndaşda xalqa, vətənə dərin bir məhəbbət hissi doğur, onda öz vətənini, xalqını, ən başlıcası, ana dilini qorumaq hissi daha da artır. Şair-pedaqoqun əsərləri, məktub və məqalələri vətənpərvərlik alovu ilə alışıb yanır. O, ümumiyyətlə inkişaf üçün maariflənməyi, mədəniləşməyi yeganə yol hesab edirdi. Rəşid Bəy Əfəndiyev məktəblərimizdə ana dili təlimini müdafiə edənlərdən biri olmuşdur.

Yekunda qeyd edək ki, Rəşid Bəy Əfəndiyev pedaqoji fikir tariximizdə mühüm yer tutan, onun inkişafı yolunda silinməz iz buraxan, çoxşaxəli tarixi xidmətləri ilə metodik fikri irəli aparın şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Onun ədəbi fəaliyyətində, məktub və publisist yazılarında ana dili təlimi haqqında fikirləri, zamanı üçün əhəmiyyətli olan dərsləkləri və s. kimi ümumi pedaqoji istiqamətlər gələcəkdə də öyrənilməyə layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəşid Bəy Əfəndiyev. Uşaq bağçası (Tərtib və tranlitterasiya edən H.M.Əhmədov). Bakı: «Beynəlxalq Universitet» nəşriyyatı, 2010, 192 səh.
2. Rəşid Bəy Əfəndiyev. Dərs verməyin təbii üsulu. «Tərəqqi» qəzeti, 1909, №39
3. Rəşid Bəy Əfəndiyev. İbtidai sinif təliminə dair müsəlmanların rəyi. «Novoe obozrenie» qəzeti, Tiflis, 1893, №3427
4. Firidunbəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1963, 343 s.
5. K. D.Uşinski. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1953, 312 s.

UOT 94 (479.24)

**УЧАСТИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ УЧЕНЫХ ИСТОРИКОВ
АЗЕРБАЙДЖАНА НА ФРОНТАХ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(1941-1945)**

Захида Али-заде
Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
zaxidaalizade@mail.ru

Ключевые слова: Вторая Мировая Война, героизм, историки Азербайджана, национальные кадры, исторические факты

В статье повествуется об участии историков Азербайджана во Второй Мировой Войне и о проявленном ими героизме на фронтах Великой Отечественной войны.

Автор, опираясь на исторические факты, повествует о ветеранах войны, которые в послевоенное мирное время занялись наукой и составили плеяду талантливых ученых, пришедших на смену старой гвардии, о росте нового поколения молодых в большинстве своем национальных кадров, научная деятельность которых в последующем превратила их в гордость исторической науки Азербайджана.

**İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ (1941-1945)
AZƏRBAYCAN TARİXÇİLƏRİNİN İŞTİRAKI**

Zahidə Əli-zadə
Açar sözlər: İkinci Dünya müharibəsi, qəhrəmanlıq, milli kadrlar, Azərbaycan tarixçiləri, tarixi faktlar

Məqalədə Azərbaycan tarixçilərinin İkinci Dünya müharibəsi illərində iştirakı və cəbhədə göstərdikləri qəhrəmanlıqlar haqqında bəhs olunur.

Müəllif tarixi faktlara söykənərək, müharibə veteranlarının müharibədən sonra əminamanlıq dövründə elmlə məşğul olduqları və gələcəkdə Azərbaycan tarix elminin fəxrinə çevrilən bir sıra istedadlı milli tarixçi kadrların formalaşdığı haqqında geniş məlumat verir.

THE PARTICIPATION OF AZERBAIJAN HISTORIANS AT THE SECOND WORLD WAR (1941-1945)

Zahide Ali-zadeh

Key words: *Second World War, heroism, national cadres, historians of Azerbaijan historical facts*

The article tells about the participation of historians of Azerbaijan in the Second World War and about the heroism displayed by them on the fronts of the Great Patriotic War.

The author, relying on historical facts, talks about war veterans who, in the post-war peacetime, engaged in science and formed a galaxy of talented scientists who replaced the old guard, about the growth of a new generation of young, mostly national cadres whose scientific activities subsequently turned them into the pride of the historical science of Azerbaijan.

В 1941 году в июне началась кровопролитная война СССР с гитлеровской Германией.

В день начала войны 22 июня 1941 года в актовом зале Азербайджанского Государственного Университета состоялся митинг, на котором многие преподаватели и студенты изъявили желание отправиться на фронт. В первый же день войны ушел в ряды Красной Армии ректор Университета Алекперов Д.А. [1] Почти полным составом отправились на войну выпускники Университета 1940-41 гг. Всего за годы войны из АГУ было мобилизовано 1.385 человек, из них академического персонала – 159, аспирантов – 23, студентов – 1.141; среди мобилизованных мужчин было 1.185, женщин – 200 [2]

Нападение фашистской Германии на Советский Союз не оставило в стороне и коллектив Азербайджанского Педагогического Института им. В.И.Ленина (ныне Азербайджанский Государственный Педагогический Университет). Сотни преподавателей и студентов с первых же дней войны ушли на фронт. Многие из них были награждены медалями и орденами. К их числу относятся Зия Муса оглы Буниятов, Мазаир Гамид оглы Аббасов, Махмуд Аббас оглы Исмаилов, Мамед Насир оглы Насирли и многие другие.

Они стали участниками многих боев на Украине, Кавказе, в Польше и Германии. Свой первый подвиг Зия Буниятов совершил на первом Белорусском фронте. В январе 1944 года при наступлении с Магнушевского плацдарма (южнее Варшавы) рота под руководством 24-х

летнего З.Буниятова одной из первых переправилась через реку Пилицу и захватила мост, имевший важное стратегическое значение для наступления советских войск. Несмотря на многочисленные контратаки противника, рота З.Буниятова удержала мост, что дало возможность окружить и разбить 4 пехотных дивизий противника. За проявленный героизм при выполнении боевого задания, оставшиеся в живых солдаты роты, были награждены различными орденами и медалями, а З.Буниятову было присуждено высокое звание Героя Советского Союза.

После демобилизации З.Буниятов окончил Московский Институт Востоковедения (МИВ) и стал известным ученым, академиком, автором уникальных исследований по истории Азербайджана периода средневековья, возглавившим Институт Востоковедения НАНА. Его труды пользуются широкой популярностью, как на постсоветском пространстве, так и за рубежом.

Окончивший в 1941 году исторический факультет АГУ, Махмуд Аббас оглы Исмаилов, которому тогда исполнилось 21 год, сразу был мобилизован в армию в звании лейтенанта командиром роты, служил в 840 стрелковом полку, а затем в 402 стрелковой дивизии, был награжден медалями «За оборону Кавказа», «За победу над Германией». С окончанием войны он поступил на работу в Институт Истории АН Азерб.ССР, где от рядового научного сотрудника дослужился до члена-корреспондента НАНА и долгие годы вплоть до своей смерти занимал должность зам.директором того же института [4]

Летчик морской авиации лейтенант Ризван Зейналов с начала войны участвовал в первых воздушных боях на Балтике и над Ленинградом (ныне Санкт-Петербург). За отвагу уже в 1943 году был награжден орденом «Великой Отечественной войны» I степени и получил звание капитана. После войны он занимался наукой, работал в Институте Истории АН Азерб.ССР, успешно защитил докторскую диссертацию.

С первых дней войны стало известно имя отважного летчика, лейтенанта Мазаира Аббасова, командира четверки пилотов, который отличился при бомбежке важной нефтяной базы противника в румынском порту Констанца. На пути самолеты М.Аббасова были атакованы немецкими самолетами. Противнику удалось вывести из строя один из моторов самолета М.Аббасова и сильно повредить другой. Однако храбрый летчик сбил один вражеский истребитель и вынудил других повернуть обратно. Самолеты М.Аббасова, поразив объект, взяли обратный курс. Во время перелета над морем поврежденный самолет М.Аббасова перестал слушаться и начал падать в море.

М.Аббасову удалось посадить самолет на воду, летчики выбрались за борт и забрались в резиновую шлюпку. Весел не было, гребли руками,

только на шестой день добрались до советского берега, где их подобрала береговая охрана. М.Аббасов был ранен. За проявленный героизм в борьбе с врагом М.Аббасов был награжден орденом боевого Красного Знамени [6]

Впоследствии он стал доктором исторических наук, ведущим научным сотрудником Института Истории, исследователем проблемы вклада азербайджанского народа в разгром гитлеровской Германии.

Шукюр-заде Энвер Белляр оглы в 1934 году поступил в Московский Историко-Археологический Институт, по окончании которого в 1938 году работал старшим преподавателем АПИ им. Ленина. В 1941 году был мобилизован и по 1943 год участвовал на различных фронтах. В сентябре 1942 года был тяжело ранен и находился в госпитале. Был мобилизован с июня по март 1943-44 гг. работал старшим преподавателем в АГУ им. С.М.Кирова. В 1944 году поступил в Высшую Дипломатическую Школу в Москве (МИД СССР) по окончании которой вернулся в Баку и преподавал в АГУ. С 1967 по 1981 годы работал старшим научным сотрудником Института Истории АН Азерб.ССР. Э.Б.Шукюр-заде является автором около 30 работ, таких как «Указы кубинских ханов», «Русские деловые люди об Азербайджане», «Генеалогическая династическая таблица азербайджанских ханов» и т.д. За проявленные героизм в борьбе против фашистской Германии награжден Орденом «За оборону Кавказа», медалью «За участие в Великой Отечественной войне». Является инвалидом войны II группы [7].

Насирли Мамед Насир оглы во время войны был мобилизован в армию. Его боевой путь прошел через Польшу, Чехословакию, Венгрию и завершился в Германии. После войны поступил в АГУ на факультет востоковедения, по окончании которого поступил в аспирантуру при Институте Этнографии АН СССР им. Н.Н.Миклухо-Маклая в Москве. Работал в Музее Истории Азербайджана, а с 1959 по 1964 годы сотрудничал с Институтом Истории АН Азерб.ССР. Его боевые заслуги отмечены орденом «Красного знамени» и двумя медалями «За боевые заслуги» и «Победа над Германией» [8].

Ионе Гавриил Иосифович – младший научный сотрудник Отдела «Истории материальной культуры» Института Истории и Философии АН Азерб.ССР. Является выпускником Высшего Педагогического Института в Баку, после чего поступил в Историко-Архивный Институт в Москве. Прошел всю войну с 1939 по 1945 год, дослужился до офицера. За боевые заслуги награжден медалями «За победу над Германией», «За взятие Варшавы».

Абибулаев Осман Абибулаевич уроженец Крыма. В 1931 году переехал в Симферополь, в 1938 – в Баку. В том же году О.Абибулаев

поступил в подготовительные учительские годовые курсы при народном комиссариате просвещения Азербайджанской ССР, после чего в 1940 году был назначен учителем в селение Исмаилинского района. В конце 1941 года был мобилизован в армию, участвовал в боях на фронтах Крыма и Северного Кавказа. Был трижды ранен и в конце декабря 1943 года был демобилизован по инвалидности.

В январе 1944 года Г.Ионе поступил в АГУ на факультет востоковедения. Научная деятельность Г.Ионе началась с поступлением его в 1947 году на работу в Институт Истории АН Азерб.ССР, где он в 1960 году защитил диссертацию на звание кандидата исторических наук по теме «Археологические раскопки холма Кюльтепе» [9].

Талыбов Али Абдулла оглы в 1942 году окончил исторический факультет АГУ. По окончании Университета был мобилизован в ряды Красной Армии, участвовал в боях на фронтах Великой Отечественной войны. После демобилизации, закончив 6-ти месячные курсы усовершенствования преподавателей основ марксизма-ленинизма при Высшей Партийной Школе ЦК ВКП(б), работал в Нахчыванском Государственном Учительском Институте в качестве преподавателя основ марксизма-ленинизма, а затем – деканом исторического отделения [10].

Бехдаши Мамед Джабар оглы в 1940 году окончил лингвистико-литературный факультет Азербайджанского Государственного Педагогического Института им. В.И.Ленина. Он является участником II Мировой войны, имеет звание лейтенанта. За боевые заслуги во время II Мировой войны был награжден орденом «Красной звезды» и четырьмя медалями. После войны, в 1947 году, он закончил специальные курсы усовершенствования преподавателей логики и психологии при Министерстве Просвещения Азербайджана [11].

Таким образом, ветераны войны, в послевоенное мирное время занявшиеся наукой, составили плеяду талантливых ученых, пришедших на смену старой гвардии. Выросло новое поколение молодых в большинстве своем национальных кадров, научная деятельность которых в последующем превратила их в гордость исторической науки Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакинский рабочий, 23 июня 1941 года.
2. Атакишиев А.М. Азербайджанский Государственный Университет за 50 лет. 1989, с.234.
3. Архив Института Истории им. А.Бакиханова, ф.1, оп.2, д.19, л.51.
4. Там же, ф.2, оп.1, д.200.

5. Беяева. Азербайджан в дни отечественной войны. Ф.2, оп.2, д. 2426, л.21.
6. Архив Института Истории им. А.Бакиханова, ф.1, оп.2, д.65, л.36.
7. Там же, ф.2, оп.2, д.311, л.61.
8. Там же.
9. Там же, ф.2, оп.2, д.311(1).
10. АПД УДП АР, ф.1, оп.36, д.312, л.22.
11. Там же, л.23.

UOT 159.9

ETNİK TERRORUN ETNOPSİXOLOJİ TƏRKİBİNƏ DAİR

Elçin Cabbarov
AR Prezidentinin İşlər İdarəsi

Açar sözlər: terror, traybalizm, probabilizm, ermənilik.

Məqalədə traybalistik və probabilistik özünəməxsusluq, bundan qaynaqlanaraq təfəkkürdə etnik terror metodunun formalaşmasına təsir göstərən əlavə istiqamətlər araşdırılır. Müəllifin nəzəri fikirləri erməni etnik terrorunun yaranması, formalaşması və bu günədək davam etməsi kontekstində araşdırılır.

ОБ ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ ЭТНИЧЕСКОГО ТЕРРОРА

Эльчин Джаббаров

Ключевые слова: террор, трайбализм, пробабилизм, армянства

В статье рассматриваются трайбалистическое и пробабилистическое своеобразие, а также истекающие из них вспомогательные аспекты, способствующие формированию в сознании метода этнического террора. Теоретические идеи исследуются в контексте возникновения, формирования и продолжения армянского этнического террора.

ETHNOPSYCHOLOGICAL CONTENT IN ETHNIC TERROR

Elchin Jabbarov

Key words: terror, tribalism, probabilism, the armenianism

The article considers tribalistic and probabilistic identity in ethnopsychology, as well as the auxiliary aspects caused by them, which lead to the formation of the method ethnic terror. The author's theoretical ideas are investigated in the context of the emergence, formation and continuation of the Armenian ethnic terror.

V.L.Veliçkonun məşhur «Кавказ...» əsərində ermənlik və onu səciyyələndirən elementlərin geniş panoramı göstərilir. Onun yaratdığı erməni portreti məhz traybalizm və probabilizm əlamətləri ilə zəngindir. Həmçinin, Azərbaycan dünyagörüşündə erməni portreti barədə Veliçkonun təsvirini qətiləşdirəcək əlavələrin sırası daha genişdir.

Sosial eqoizm və ehtimallara qapanaraq özündən qürur duymaq hissi erməni tarixinin demək olar ki, bütün dövrlərində nəzərə çarpır. Bunu təsdiq edəcək ən başlıca fakt odur ki, ermənilik, adətən, dövlət və vətən tarixini deyil, mənsub olduğu etnik mənşəyin tarixini öyrənməyə və bu bazadan çıxış edərək *xüsusilik, birincilik* və nəhayət *özəl iradə azadlığı, xüsusi din və dövlət maraqları* amilini təbliğ və təşviq etməyə aludədir. Probabilizm effekti bu amillərin ictimaiyyətə sızdırılmasında mühüm alətdir. Şifahi xalq tarixi janrında özünüdərk və özünü qəbul etdirmək etnopsixologiyadakı transformasiyaların milli koda təsirindən irəli gəlir, traybalistik xarakter bu istiqamətin yetirməsidir; digər tərəfdən, traybalizm probabilizmin daxilində daha rahat nəfəs ala bilir. Bu nəzər nöqtəsi region üçün vacib olan başqa bir fundamental elementi – traybalizmə tam tərs olan «Qafqaz xarakteri» [1] amilinə də diqqət yetirməyi istisna etmir. Hay özünü təsdiqinin Qafqaz mentaliteti fonunda ögey görünməsi onların regionda avtoxton olmamasının əlavə bir işarəsidir. Milli kodda traybalistik və probabilistik özünəməxsusluqların xarakterikliyinə görə də hayların tarixdə qurduqları “milli dövlət” orqanizmləri *satellit* olmuşdur. Bugünkü Ermənistan Respublikasının ictimai-siyasi mühitdə özünü ifadəsinin forma və məzmunu onun mənşə kodundakı satelitlik ənənəsinin davamını göstərir.

Şota Vadaçkorianın Gürcüstan siyasi dairəsində gürcü – erməni münasibətlərinin istiqamətləri üzrə apardığı tədqiqatların ruhundan duyulur ki, bu münasibətlərin Qafqaz dövrü məhz erməni elitasının subyektiv iddialı tələbləri səbəbindən *dəyişkən ehtimallar* üzərində olmuşdur [2]. Dəyişkən ehtimallar məntiqi gürcü – erməni münasibətlərinin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsində Gürcüstan tərəfi üçün xüsusi siyasi ölçüdür. Və bunu hazırda da müşahidə etmək mümkündür. Ermənistanın eyni zaman-region dairəsində həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan ilə problemə meyillənməsi bir daha təsdiq edir ki, gərginliyin səbəbi gəlmə xalqın xarakterindəki süni xüsusilik, ədalət və iddialı ehtimallar, subyektiv maddi-mənəvi tələblərdən irəli gəlir. Belə mövqə konseptual olaraq traybalistik və probabilistik özünəməxsusluğun yetirməsidir.

Ermənilikdə traybalizm **seperatçılıq xarakterinin** formalaşmasına həlledici təsir göstərmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq ictimai-siyasi hadisələrin inkişaf tendensiyasını dini mənsubiyyət və dini tərəfkeşlik mövqeyindən həll etməyi qətiləşdirən erməniliyin XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də Rusiyada inqilablar dövründə müxtəlif məsləhətli siyasi dairələrə sızaraq məhz etnik-dini toplum halında təşkilatlanması, siyasi məqsədlərinin qanunsuz və zorakı

əməllərlə həll olunmasını israrla davam etdirməsi separatçılıq xarakterindən irəli gəlirdi. Bu fikri təsdiq edəcək ən köklü amil odur ki, ermənilik həтта muxtariyyət aldıqdan, respublikaya nail olduqdan sonra da terror üsulundan əl çəkməmişdir. Çünki onun ictimai fikrə «erməni soyqırımı» termini ilə total təzyiq edib qisas almaq yanğısı, növbə ilə gah «meds yegern» (böyük fəlakət), gah da «miatsum» (ilhaq) ifadələrini beynəlxalq dövrüyyəyə qatararaq, ən qəddar üsullarla yeni ərazilərin işğalı planları və bu planların dünya ictimaiyyətində “erməninin terror yolu ilə özünümüdafiə və özünü təsdiq məcburiyyətində qalması” fikri ilə sığortalıması, beynəlxalq siyasi psixologiyaya tarixin ədaləti kimi qəbul etdirilməsi klassik erməni terror fəlsəfəsinin əsasıdır. Başqa sözlə, erməni terrorunda “sərt qüvvə” traybalizm, “yumşaq qüvvə” isə probabilizm xarakterindən dəstək alır.

Erməni etnik terrorunda separatçılığa xüsusi önəm verildiyindən, ermənilik öz müqəddəratının həlli yolunu demokratik dəyərlərlə aparmaqda israrlı deyil, çünki tarixin yaddaşına qarşı ciddi düzəlişlərə kökləndiyi üçün parlament üsullarını deklarativ formada dəstəkləyib, sərt gücə üstünlük verməkdə maraqlıdır.

Erməni elitasında Ermənistan tarixi haqqında da obyektiv mövqe bildirməkdə aciz və qorxaq olanlar var. Bu səbəbdən də erməni milli tarixinə dair yüzlərlə variant hazırlanmışdır; bunların arasında bir-birini dəstəkləyən müəlliflərin say əmsalı aşağıdır. Belə bir qarışıq və ləkəli keçmiş Parfiya, Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti, sonra isə Xristian dininin yaranma-yayıma xronologiyası üzrə şərh edərək öz varlığını yüksəltmək isə probabilistik elementləridir, böyüklüyün və qədimliyin qoltuğunda böyük və qədim görünmək ədasıdır, **özəl milli-mənəvi dəyərə malik xalq** iddiasını qoruyub saxlamaq və daha da dərinləşdirmək ehtirasıdır. Dünya ictimai fikri tərəfindən dəstəklənməyən və dəfələrlə tənqid olunan bu tip erməniçi mövqelər ancaq bəzi güclərin regional hərbi-siyasi konyunkturasi fonunda “məcburcasına” müdafiə edilir ki, bundan da erməni terroru düşüncəli məharətlə faydalanır. Bu gün Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ probleminin, həmçinin Türkiyə Respublikası ilə 1915-ci il hadisələrini dinc yolla, beynəlxalq qanunlar, tarixi faktlar və arxiv sənədləri çərçivəsində həll edilməsinə erməniçi etirazlar da birbaşa erməni psixologiyasındakı traybalistik və probabilistik özünəməxsusluqların təzyiqindən irəli gəlir.

XVIII əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının cənub-şərq geosiyasetində «erməni amili» mühüm rol oynamağa başlamışdı. Bu dövrədək nə Rusiyanın, nə də Qərb dövlətlərinin siyasətində etnik ermənilərin əhəmiyyətli yeri olmamışdır. Köçkün və məğmun taleyinin hökmü ilə əsasən müsəlman dövlətlərinin içində yaşayan və inkişaf edən erməniliyin dünyagörüşündə məhz Avropa ictimai-siyasi mühitindən gələn müxtəlif cərəyanlar və xəfiyyə-missioner təzyiqləri radikal dəyişikliklər etməyə başlamışdı. Traybalistik

element olan «**təsir altına düşmək**» xarakterinin kökündə bu amilin xüsusi yeri var.

Azərbaycana qarşı «sərt qüvvə» ilə erməni terror təhdidlərinin hazırlıqlarının ilk sistemli əlamətlərinə əsasən, XVIII əsrin əvvəllərində rast gəlinir. Hazırlıq işlərinin ideya mənbəyi dini mənsubiyyət və regionda strateji əməkdaşlıq - müttəfiqlik üzərindən aparılırdı. Həmin vaxtlar missioner-kotoliklərin ermənilərin yaşadığı ərazilərə ayaq açmaları, onları Roma Papasının təsiri altına salmaq planları Avropa dövlətləri tərəfindən qəyyumluq tədbirləri ilə dəstəklənirdi, dövrün nüfuzlu avropalı dövlət başçıları şah və sultana qayğılı məktublar yazırdılar. Məktublarda ruhu ermənilərin avropalılar tərəfindən himayəyə götürüldüyü anlamını ifadə edirdi. Beləliklə, İ. Orinin separatçı-yalvarıcı fəaliyyəti ilə regionda erməni amili üzə ciddiləşdirilməyə və strategiləşdirilməyə başlanılmışdı [3].

Birinci cahən müharibəsinin aurasına bağlı yeni dünya nizamından razı olmayan dövlətlərdən biri Rusiya idisə, xalqlardan biri də ermənilər idi. Buna görə də «erməni arzusunun» öz istəklərinə həll olunmadığını duyan erməni ideoloqları **qisasçılıq və revansizm** meyllənmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini planlı şəkildə və daha qəddar formada davam etdirməyə başlamışdılar.

1917-ci ildə Rusiyada Böyük oktyabr çevrilişi, ondan üç il sonra Cənubi Qafqazda bolşeviklər zorla iqtidara gətirildikdən sonra da ermənilik traybalistik və probabilistik xüsusiyyətlərdən əl çəkməmişdi; mübarizəni əsasən **siyasi təxribat** müstəvisinə keçirərək bu dəfə “yumşaq qüvvə” ilə terrora başlamış, onun vasitəsilə “sərt qüvvənin” tətbiqi üçün bəhanələr formalaşdırmışdır.

1918-ci ilin mart ayında geniş Azərbaycan coğrafiyasında minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Daşnakların «Könüllülər» hərəkatının əməllərini xarakterizə edən erməni müəlliflərinin özləri də traybalizm göstəricisi olan *etnik lovğalıqlarını* törətdikləri qətlərin vəhşət dərəcəsi ilə ifadə etməkdən çəkinməmişlər. Eyni xarakterik əlamətin davamına 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda törədilən erməni vəhşətinin icrasında və mətbu ifadəsində də görmək mümkündür (Zori Balayan: “Ruhumuzun dirçəlişi”, David Herdiyan: “Xaç uğrunda”).

Rus imperiyasının hüdudlarında cərəyan edən inqilab və əks-inqilabçı hərəkatların inkişaf meyllərində yanılmamaq üçün erməniliyin bir qolu bolşeviklər, digər qolu isə ağ qvardiya ilə əməkdaşlığa girərək hansı qalib gəlsə onunla birgə olmaq taktikasını seçmişdilər. Traybalizmə xas elementlərdən olan bu xarakter xüsusiyyət –**riyakarlıq** region sovetləşəndə erməni amilinə mərkəzlə yaxşı əlaqələr yaratmaqda həlledici rol oynamışdır. Hadisələrin xronologiyası göstərir ki, II Dünya müharibəsinin gedişində və ondan sonra SSRİ-də bərpa dövründə də erməni traybalizmi alman faşizminin, yaxud sovet dövlətinin qələbəsinə hesablanmış iki variantlılığa üstünlük vermiş və hər iki

variantda da Azərbaycan SSR-dəki titullu xalqın bir nəfər kimi Cənubi Qafqazdan ya Sibirə, ya da Orta Asiyaya sürgün edilməsi məsələsini gündəmə gətirdə bilmişdi. Xaricdəki ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsi məsələsinə Kremldən prinsipial razılıq alındıqdan sonra isə Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan vətəndaşların Azərbaycan SSR ərazisinə deportasiya edilməsi öncə mərkəzi siyasi rəhbərlik səviyyəsində həll edilmişdi. Bu, erməni etnosiyasi traybalizminin hazırladığı yeni tipli dövlət terroru idi.

Erməni etnopsixologiyasında öz problemini “*üçüncü tərəfin*” əli ilə həll etmək xüsusiyyəti də vardır. Bu formadan 1945-ci ildə də istifadə etməyə cəhd olunmuşdu. İ. Stalinin ölümünədək bu format daxilində fəaliyyət davam etmişdi. SSRİ-də N. Xruşşovun hakimiyyəti illərində müəyyən “yumşalmalar” diqqət çəksə də, erməniliyin traybalizm və probabilizmdən irəli gələn fəaliyyət prinsiplərindən əl çəkdiyini demək olmazdı. Bu dövr xronoloji baxımdan Türkiyədə baş vermiş 1915-ci il hadisələrinin yenidən “bəşəriyyətin qara günü” iddiası ilə siyasi-ictimai gündəmə gətirilmiş, ona abidə qoyulmuş, beynəlxalq miqyasda “erməni soyqırımının” tanınması çağırışına başlanılmış, onun 50 illiyi ərəfəsində “ağır dərd” və ərazi iddiaları kampaniyalarının paralel aparılmasına əlverişli şərait yaratmaq taktikasına keçilmişdir. Beləliklə, sovet hakimiyyətinin ilk illərində erməniçi mürtəcə *spesifizim* ideyasının yenidən baş qaldırmasına, bir müddət sonra isə *vahid axın* mürtəcə cərəyanının təsiri altında etnik mübarizəyə şovinizm müstəvisində başlamaq taktikasına keçilmişdi. Dünyanın o dövr güc dövlətləri ilk vaxtlar buna göz yummuşdur. Çünki *özəl milli-mənəvi dəyər eqoizmi* soyuq müharibə aparın tərəfin/tərəflərin strateji hədəflərinə bu və ya digər dərəcədə xidmət göstərə bilərdi, həm də ona görə ki, bu müharibədə ideoloji qarşিদurma ön planda idi və bütün vasitələr bu qarşিদurmaya xidmət edirdi. Bu səbəbdən də ABŞ və müttəfiqləri cəbhəsində erməni azadlıq hərəkatı və ona dəstək pərdəsi altında lobbi fenomeninin baş qaldırmasına münasib şərait yaradılmış, SSRİ və müttəfiqləri cəbhəsində isə ermənisayağı eqoizmin qatı şovinizmə yuvarlanması faktına dövlətçilik maraqları səviyyəsindən göz yumulmuşdur. Belə bir siyasi korluq çox keçməmişdir ki, erməniçi millətçiliyin, az sonra isə erməni etnik terrorunun baş qaldırmasına gətirib çıxarmışdır. Bu situasiyadan əziyyət çəkən tərəf öncə Azərbaycan SSR və Türkiyə olmuşdur. Ancaq Moskvada törədilən terror aktında (8 yanvar 1977) erməni izi təsdiq olunduqdan sonra ona qarşı müəyyən əks-təsirlər göstərilmişdir.

Sovet dövründə də erməni terroru ilə mübarizədə ikili standartlar hökm sürürdü. H.Ə Əliyevin Azərbaycan xüsusi xidmət orqanına rəhbərliyi dövründə erməni ictimai fikrindəki şovinizm, revanşizm, regionun siyasi-coğrafi xəritəsinin dəyişdirilməsi və yeni ərazilərin işğal planları barədə hazırladığı operativ arayışlara mərkəzi hakimiyyət lazımınca diqqət yetirmirdi. Ermənistan SSR-nin siyasi rəhbərliyi, hüquq-mühafizə orqanları isə bu siqnallara,

ümumiyyətlə, əhəmiyyət vermirdilər, əksinə, neodaşnakçı-terrorçularla əhalinin görüşlərini təşkil edir, terroçuların “milli qəhrəman” kimi sevlməsinə şərait yaradır, ziyanlı məqalə və kitabların müxtəlif dillərdə nəşrinə qayğı göstərirdilər. Keçən əsrin 70-ci illərinin II yarısından daha qəddar formalarda yayılmağa başlayan erməni etnik terroruna qarşı Ermənistan SSR-nin rəhbərliyi seyrçi mövqe nümayiş etdirirdi. 8 yanvar 1977-ci ildə Moskvada törədilən və “Partladıcılar” kod adı ilə icraata götürülən terror əməllərinin istintaqına müqavimət göstərən Ermənistan tərəfinin mövqeyi bu gün də tənqid edilməkdədir [4].

SSRİ-də yenidənqurma və aşkarlıq siyasətinin ilk illərində erməniliyə xidmət edən ictimai-humanitar sahə müəlliflərinin probabilmiz təربiyəsi ilə yaydığı radikalıq müasir erməni terrorunun mənəvi qaynaqlarına çevrilmişdir. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və terror əməllərinin bu mərhələsi nümayişkarənə və vəhşətli keçmişdir [5]. O dövrün Ümumittifaq mərkəzi mətbuatında, o cümlədən «Pravda», «İzvestiya» qəzetlərində, «Oqonyok» jurnalında Azərbaycan SSR-in DQMV-a aid şəhər və rayonlarında hətta təsərrüfat işlərinin gedişini işıqlandıran yazılarda da coğrafi vahid kimi «Ermənistan SSR» göstərilir, Şuşanın, Gəncənin, Naxçıvanın və b. qədim Azərbaycan şəhərlərinin real tarixini saxtalaşdıran elmi-publisistik yazılar dərc olunur, “yumşaq qüvvə” ilə Azərbaycan cəmiyyətində total psixoz yaradılırdı.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının erməni traybalizmindən və probabilmizmindən irəli gələn təcavüzkarlıqlara qarşı mübarizə tarixi göstərir ki, tarix elmləri doktoru, professor Əli Həsənovun vurğuladığı kimi, onlarla qonşuluğun məsuliyyətini və bundan irəli gələn vəzifələri unutmamaq olmaz [6].

ƏDƏBİYYAT

1. «Горцы: от Кавказской войны до Революции»/«Наука и религия», 2017, № 4, с.2-7.
2. Vadaçkoriya Ş. Gürcüstan siyasi fikrində gürcü – erməni münasibətləri məsələləri. 1918 – 1920. B.: “MBM”, 2006.
3. Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639 – 1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə, I cild. B.: 2009, с.138; Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб, 1898г, s. XIII – XVII; Эзов Г. А. Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством. Историческое исследование по неизданным документам. Тифлис, 1901, с. 52.
4. Удилов В.Н. Теракты и диверсии в СССР. М.: Эксмо, 2011.
5. İsmayıl Öməröglü (Vəliyev). Dünya susur, tarix susmur. B.: “Gənclik”, 1994.
6. <http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2222154.html>

BƏRDƏ ŞƏHƏRİNİN XİLAFƏT TƏRƏFİNDƏN FƏTHİ

Şahlar Şərifov

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
shahlarsharifov@gmail.com*

Açar sözlər: Azərbaycan, Bərdə, Arran, Ər-Rass, Əl-Kürr, Beyləqan

Bərdə şəhərinin siyasi həyatı V-VII əsrlərdə bütövlükdə Azərbaycan Albaniya dövlətində baş vermiş siyasi hadisələrlə sıx bağlı olmuşdur. Bərdə dövlətin möhkəmlənməsi uğrunda gedən mübarizənin, xarici müdaxiləçilərə qarşı savaşların, habelə daxili çəkişmələrin mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə Albaniya qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan, bu ənənələr üzərində möhkəmlənən və öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda gərgin mübarizə aparan Azərbaycan dövlətlərindən biri idi.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə VII-IX əsrlərdə Bərdə şəhərinin uzunluğu 5-6 km olub, ətrafına möhtəşəm qala divarları çəkilib. Bununla yanaşı şəhərdə dörd böyük bazar, xüsusi sənətkarlıq məhəllələri, bir neçə hamam və İslam memarlığı üslubunda tikilmiş çoxlu dini və ictimai binalar mövcud olub. Həmin dövrdə Bərdədə mövcud olmuş sikkəxanada müxtəlif hökmdarların adına mis, gümüş və qızıl pullar kəsilib.

ЗАВОЕВАНИЕ БАРДЫ ХАЛИФАТОМ

Шахлар Шарифов

Ключевые слова: Азербайджан, Барда, Arran, Ар-Расс, Аль-Курр, Бейлаган

Политическая история города Барда в 5-7 вв. в целом была тесно связана с политическими событиями, произошедшими в Азербайджанской Албании. Барда находилась в центре борьбы за укрепление государства, и даже в центре внутренних междоусобиц. В тот период Албания являлась одним из азербайджанских государств с древними традициями государственности и ведущих упорную борьбу за сохранение своей независимости.

По сведениям, приведенным в источниках, в 7-9 вв. протяженность города Барды составляла 5- км., город был огорожен великолепными крепостными стенами. Наряду с этим, в городе имелись четыре больших

базара, особые ремесленные кварталы, несколько бань, а также множество религиозных и общественных зданий, сооруженных в исламском стиле. В тот период в существовавших в Барде монетных дворах на имя различных правителей чеканились серебряные, медные и золотые монеты.

THE CONQUEST OF BARDA CITY BY THE CALIPHATE

Shahlar Sharifov

Key words: Azerbaijan, Barda, Arran, Ar-Rass, Al-Kurr, Beylagan

The political history of Barda city in the 5-7th centuries was connected with the political events that took place in Azerbaijani Albania. Barda was in the center of the struggle for the strengthening of the power and internal skirmishes. At that period Albania was one of Azerbaijani states with ancient traditions of statehood and that were struggling for the preservation of its independence.

According to the information given in the sources, in the 7-9th centuries the length of Barda city was 5-6 km and it was surrounded by magnificent fortress walls. Along with this there were 4 large bazaars, special handicraft blocks, several hamams, a lot of religious and social buildings that were built in Islamic style in the city. At that period in the existing mints silver, bronze and gold coins for various rulers were issued.

Azərbaycanın tarixi qədim olduğu kimi, şəhərlərinin tarixi də qədimdir. Həmin şəhərlərdən biri də vaxtilə Yaxın və Orta şərqin böyük yaşayış məskənlərindən sayılan Bərdə şəhəridir. VII əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta şərq ölkələrinin bir çoxunu işğal edən ərəblər 637-ci ildə Sasani imperiyasının paytaxtı Ktesifonu, 640-cı ildə Ərdəbili, 642-ci ildə Nəhavənd, İsfəhan və Həmədan şəhərlərini ələ keçirdikdən qısa müddət sonra 651-ci ildə Sasani dövlətinin varlığına son qoydular. İkinci rəşidi xəlifəsi Ömər ibn Xəttabın (634-644) göstərişi ilə ərəblər Şimali Azərbaycanın cənub ərazilərini, Muğan və Dərbənd də daxil olmaqla, Xəzər sahilini işğal edib müqavilə bağladılar. Sonrakı xəlifə Osman ibn Əffan da (644-656) bu yürüşləri davam etdirərək Xəzərlərə qarşı vuruşdu. Lakin xəzərlərə qarşı aparılan döyüşlərdə ərəblər məğlub oldular.

Xəlifə Osmanın göstərişilə 646-cı ildə Salman ibn Rəbiənin başçılığı ilə növbəti dəfə yürüşə başlayan ərəblər Naxçıvan, Gorus, Beyləqanın ardınca Bərdəni də ələ keçirdilər [1, 286]. Orta əsr ərəbdilli müəlliflərdən olan Yəqubi belə qeyd edir: “Xəlifə Osmanın (644-656) göstərişilə Arran bölgəsinə əmir təyin edilən Salman ibn Rəbiə oradan yola düşərək Beyləqana gəldi, əhali onları

qarşılamağa çıxdı və onlarla sülh bağladı. Daha sonra Bərdəyə gələn Salman, onlarla eyni şərtlər əsasında müqavilə bağladı” [18, 194]. Ərəblərin Albaniyaya hücumları haqqında ətraflı məlumat verən İbn Əsəm əl-Kufi yazır: “Beyləqan əhalisi onun qarşısına çıxıb aman dilədi və ordusu üçün düşərgələr ayırdı; sonra isə pul vermək şərtilə onunla müqavilə bağladı. O da bu şərtləri qəbul etdi. Bundan sonra o, Beyləqandan çıxıb Bərdə qalasına hücum etdi. Bərdənin əhalisi onunla pul təzminatı vermək şərtilə müqavilə bağladı” [6, 343-344]. Digər ərəbdilli müəlliflərdən olan Bəlazuri bu hücum haqqında belə deyir: “Salman ibn Rəbiə xəlifə Osmanın əmri ilə Arrana doğru hərəkət etdi və o, yerli əhaliyə yaşayışlarını, şəhərin divarları və onların əmlaklarının toxunulmazlığını təmin edəcəyinə və onları can və torpaq vergisindən azad edəcəyinə söz verərək, Beyləqanı sülh yolu ilə tutdu. Sonra Salman Bərdəyə gəldi və Turtur (Tərtər) çayının sahilində şəhərdən bir fərsəx uzaqda düşərgə saldı. Şəhər sakinləri darvazaları onun üzünə bağladılar və o, onlara bir neçə gün təzyiqli göstərməli oldu. O, bu vaxt biçini təzə qurtarmış kəndlərin üzərinə basqınlar etdi. Onlar Beyləqan sakinləri ilə olduğu kimi sülh bağlamağa məcbur oldular. Şəhər darvazalarını açdılar, o, şəhərə daxil oldu və orada (bir müddət) vaxt keçirdi. Sonra atlı dəstələrilə oradan hərəkət etdi, Şavşan, Masvan, Ud, Xerxilan, Tabar və Arranda digər yerləri tutdu. Bələsaqan əhalisini islamadəvət etdi, ancaq onlar ona hərblə cavab verdilər. Lakin mübarizədə məğlub olan Bələsaqan əhalisinin üzərinə cizyə vergisi qoyuldu, islamı qəbul edənlər isə cizyədən azad olunaraq digər müsəlmanlar kimi sədəqə-zəkat verdi. Salman, Bərdədə yerləşib qüvvə topladıqdan sonra ətraf yerlərə qoşun göndərdi, yaxın kənd və şəhərləri özünə tabe etdi” [3, 16]. İbn Əsəm əl-Kufi yazır: “Salman Bərdə və digər şəhərlərdən xeyli pul alaraq öz əsgərləri arasında payladı və bununla onları daha da şirnikləndirdi. Sonra o, özünün süvari qoşunu ilə Cürcana (Gürcüstana) hücum etdi. Oranın əhalisi onunla müəyyən edilmiş məbləğdə illik təzminat vermək şərtilə sülh bağladı” [6, 344].

Bərdənin ərəb orduları tərəfindən tutulmasına dair iki fikir mövcuddur. Biri odur ki, Bərdə döyüşsüz, qısa müqavimətdən sonra ərəblərə təhvil verilmiş, ikincisi – şəhər güclü müqavimət göstərmiş, hətta qala divarları dağıdılmış, çox sayda insan öldürülmüşdür [11, 17]. Ərəb canişinləri tərəfindən Bərdə şəhər qalasının bərpa edilməsi barədə verilən məlumatlardan aydın olur ki, ərəblər tərəfindən şəhərinin ələ keçirilməsi nəticəsində Bərdə şəhəri dağıntılara məruz qalmışdır.

Bərdəni tamamilə öz əllərinə keçirmiş ərəblər Kürün sağ sahilində işğallarını başa çatdırdıqdan sonra çayın sol sahilinin işğalına başladılar. Şimala doğru hərəkətdə məqsəd Şirvan və Dərbəndə qədər olan şəhər və kəndləri tutaraq tabe etmək və eyni zamanda Qafqazda ağalığa edən, Cənubi Qafqazı təsir dairəsində saxlayan xəzərlərin müqavimətini qıraraq, onları qorxutmaq və həmin əraziləri öz təsiri altında saxlamaq idi [10, 81].

İbn Əsəm əl-Kufinin verdiyi məlumatla görə, bundan sonra geriyyə dönən ərəblər, Salmanın başçılığı ilə Kür çayına çatıb, çayın o biri sahilinə keçəndə irəlilədilər. Onlar Şirvan torpağına yetişib orada düşərgə saldılar. Sonra ərəblər Şirvanın hökmdarını dəvət etdilər və onunla təzminat ödəməsi şərtilə sülh bağladılar. Şirvanın ardınca Şabran və Masqata yetişən Salman ibn Rəbiə, oradakı hökmdarlara elçilər göndərərək onları yanına çağırdı. Salmanın dəvətini qəbul edən əl-Ləkz, Filan və Təbasaran hökmdarları onun yanına gələrək ona pul və hədiyyələr verməklə yanaşı, ildə müəyyən edilmiş təzminatı da ödəməyə razılıq verdilər. Bunlarla razılaşan Salman ibn Rəbiə xəzərləri təqib etmək üçün Bab əl-Əbvaba doğru hərəkət etdi. Salman ibn Rəbiənin sürətlə yaxınlaşdığını öyrənən Xəzər xaqanı üç yüz minlik ordusu olmasına baxmayaraq, ərəblərin məğlub edilməzliyini düşünərək, şimala doğru geri çəkildi. Heç bir müqavimətə rast gəlmədən Dərbəndə daxil olan Salman ibn Rəbiə üç gündən sonra xəzərləri təqib etmək üçün hərəkətə keçərək Yarqu şəhərini ələ keçirmişdi. Bu şəhər xəzərlərin ordugahına yaxın idi. Bu baxımdan Xaqanın kəşfiyyat dəstəsi daim ərəblərin ordugahını müşahidə edirdilər. İstədiyi məlumatları əldə edən Xaqan və ordusu qəfil hücumla keçərək ərəblərdən bir çoxunu qətlə yetirdilər. Onların qəbri Dərbəndin şimalında “Qubur-uş-Şühəda” adlanan yerdədir [6, 344-345]. Yaqut əl-Həməviyə görə Salman ibn Rəbiənin cənazəsini məbədlərinə aparan xəzərlər, qıtlıq və quraqlıq illərində Salmanın cənazəsini vasitəçi tutaraq dua edirdilər [16, I cild, 305]. Ərəblərin bu məğlubiyətindən sonra Azərbaycanın çox hissəsi onların itaətindən çıxdı.

Sərkərdə Salman ibn Rəbiə ilə birlikdə bir çox ərəb mücahidlərinin xəzərlər tərəfindən Bələncər yaxınlığında öldürüldüyünü eşidən xəlifə Osman Həbib ibn Məsləməni Ərməniyyəyə yürüşə göndərdi. Altı min nəfərlik ordu ilə Xilat şəhərini ələ keçirən Həbib ibn Məsləmə bir neçə gün orada qaldıqdan sonra Sirac Tayr adlı məntəqədə düşərgə saldı. Daha sonra Gürcüstan əhalisinə məktub göndərdi. Göndərilən məktubların müsbət qarşılansından sonra Həbib ibn Məsləmə Gürcüstan əhli ilə 800 min dirhəm bac vermək şərtilə müqavilə bağladı [6, 345-346].

Bir müddət sonra Həbib ibn Məsləminin yerinə Hüzeyfə ibn əl-Yəmani vali təyin edildi. Yeni vali tutulmuş əraziləri yaxşı idarə etmək üçün canişinliyin iqamətgahını Dəbil şəhərindən Bərdəyə köçürdü [19, 28].

Əl-Bələzuri ərəblərin Bərdədən sonra digər şəhərlərə etdiyi yürüşlərindən bəhs edərək yazır: “Salman ibn-Rəbiə qədim şəhər sayılan Şəmkirə qoşun göndərərək, oranı tutdu. Salman Ər-Rasla (Araz) Əl-Kurrin (Kürün) qovuşduğu yerə – Bərdinə gəldi, Kür çayını keçərək Qəbələni işğal etdi. Salmanın ölümündən sonra bu vilayətlərə Hüzeyfə ibn əl-Yəmani vali təyin edildi. Bərdəyə gələn Hüzeyfə ibn əl-Yəman bu şəhərlə Qalıqala və Xeyzan arasında yerləşən vilayətlərə öz nümayəndələrini göndərdi. Lakin qısa müddət

sonra xəlifə Osmanın göstərişinə əsasən vəzifəsini qohumu Sulat ibn Züfərə təhvil verən Hüzeyfə xilafətin paytaxtı Mədinəyə qayıtdı” [3, 15].

Daha sonra xəlifə Əli ibn Əbu Talibin dövründə (656-661) 656-cı ildə Əşas ibn Qeys əl-Kindi, ondan sonra əməvilərin birinci xəlifəsi Müaviyə ibn Əbu Süfyan tərəfindən Abdullah ibn Xatim ibn Numan bu bölgəyə vali təyin edildi. Onun qardaşı Əbdüləziz ibn Xatim ibn Numan uzun müddət Arranı idarə etdi. O, Bərdə şəhərinin bərpası və tikinti işlərinin icraçısı kimi tanınmışdır [19, 28].

Xəlifə Əli ibn Əbu Talibin dövründə ərəblərin Azərbaycana köçürülməsi prosesi gücləndi. Bəlazuri yazır ki, xəlifə Əli Əşas ibn Qeysi Azərbaycana vali təyin etdi. O, Azərbaycana gələndə əhalinin çoxu islamı qəbul etmişdi və “Quran” oxuyurdu. Əşas təqaüd alan və divan əhli olan ərəbləri Ərdəbilə yerləşdirdi və sonralar genişləndirilən məscid inşa etdi. Ərəblər Azərbaycanda yerləşdikdən sonra onların Kufə, Bəsrə və Suriyadan olan qohumları oraya can atdı. Onlar bacardıqları qədər torpağa sahib oldular. Qorunmaq üçün onlara sıgınan kəndlilər ərəblərdən asılı vəziyyətə düşdülər [2, 328-329].

Miladi 681-ci ildə Alban Cavanşirin qətindən sonra taxt uğrunda gedən daxili çəkişmələrdə knyazlar və ruhanilər də iştirak edirdi. Daxili çəkişmələrə son qoymaq məqsədilə yeni vəliəhdi seçmək üçün Bərdəyə zadəganlar, hökmdarlar, canişinlər, əyanlar və knyazlar toplandılar. Sonda onlar “razılaşdılar ki, (taxta) baş əyyanlardan birini, imperatorun verdiyi ekskonsul (apoipat) titulu dərəcəsinə yüksəldilən və patrisi rütbəsi olan bir şəxsi seçsinlər. O da Cavanşirin qardaşı Varaz-Perozun oğlu Varaz-Trdat idi” [4, 100]. Varaz-Trdat hökmdar seçildikdən (680-699) sonra Xəzər ordusu Alp İlitverin başçılığı ilə Cavanşirin intiqamını almaq üçün Albaniyaya hücum etdi. Albaniya dağıntı və itkilərdən qorumaq istəyən I Varaz-Trdat tanınmış din xadimi Yelizarı xəzər xaqanının yanına elçi olaraq göndərdi. Xaqanla danışığa başlayan Yelizar onu inandıra bildi ki, Cavanşirin ölümündə albanların əli yoxdur. Yalnız bundan sonra “sülh və pozulmaz dostluq” əldə olundu [4, 101].

VII əsrin axırlarında Albaniyanın siyasi həyatı Xilafətin mərkəzində baş vermiş dəyişikliklərdən asılı olaraq dəyişirdi. Bu zaman Xilafətdə xəlifəlik uğrunda çəkişmələr gedirdi. Xəlifə Əli ibn Əbu Talib miladi 661-ci ildə şəhid edildikdən sonra hakimiyyətə Əməvilər sülaləsinin (661-750) lideri Müaviyə ibn Əbu Süfyan (661-680), ondan sonra isə oğlu I Yezid ibn Müaviyə (680-683) gəldi. Onların dövründə ərəb işğalları daha da şiddətləndi, əmin-amanlıq isə pozuldu. II Müaviyə ibn Yezidin hakimiyyətdən öz xoşu ilə getməsindən sonra hakimiyyətə Mərvanilər sülaləsinin lideri I Mərvan ibn Həkəm (684-685) keçdi. Ondən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Əbdülməliklə (685-705) Bizans imperatoru II Yustinian arasında 685-ci ildə müqavilə imzalandı. Bu müqavilədən sonra Arrandan yığılan vergilər Xilafət ilə Bizans arasında bölüşdürülürdü [4, 103].

Miladi 688-690-cı illərdə Albaniya və qonşu dövlətlər dəfələrlə ərəblərin və bizanslıların hücumuna məruz qaldılar. Nəticədə Albaniya üçqat zülmün-ərəblərin, bizanslıların və xəzərlərin asılılığına düşür və hər üç ölkəyə vergi verməli olur [19, 32].

Bu məlumatlar əsasında tam əminliklə söyləmək olar ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın, xüsusilə Arranın böyük şəhərlərindən biri də Arranın anası adını alan Bərdə şəhəri olmuşdur [9, 37]. “Ağvan tarixi”ndə Bərdə haqqında belə deyilir: “Vəçə İrən şahı Firuzun əmri ilə böyük Perozapat (Firuzabad) şəhərini tikirdi, indi o, Partav (Bərdə) adlanır” [13, 32]. İbn əl-Fəqihə görə isə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Bərdə, Beyləqan və Qəbələ şəhərləri Sasani şahı Qubad (488-531) tərəfindən tikilmişdir [5, 583-584]. Əl-İstəxri Bərdə haqqında bunları deyir: “Bərdə çox böyük şəhərdir. Onun eni və uzununu bir fərsəngdir. Onun iqlimi sağlamdır, əkin və meyvələri bol və çox məhsuldardır. İraq və Xorasan arasında Rey və İsfəhan şəhərlərindən sonra onun kimi məhsuldar, gözəl və əlverişli yer yoxdur. Xəzinə Suriyada olduğu kimi Cümə məscidindədir. Xəzinə xüsusi örtük və dəmir qapı ilə bağlanır, o doqquz sütun üzərində durur. Hakimin sarayı Cümə məscidi ilə bir sırada olub, iç şəhərdədir. Bazarlar isə rabatdadır” [7, 182, 184].

İbn Havqəlin “əl-məsəlik vəl-məmalik” əsərində Bərdə şəhəri belə təsvir olunur: “Arranın paytaxtı olan Bərdə, bu ölkələrin ən gözəl hissəsidir. Şəhər böyükdür, uzunluğu bir fərsəngdir. Eni isə bundan bir qədər azdır. Şəhər iqliminin sağlamlığı, əkinlərinin məhsuldarlığı, meyvələrinin, ağaclarının və çaylarının bolluğu sayəsində gözəl vəziyyətdədir. İraqla Təbəristan arasındakı yerlərdə Rey və İsfəhandan sonra Bərdədən daha böyük, daha məhsuldar, tutduğu mövqeyinə və xəzinə üçün gəlirli olmasına görə daha yaxşı bir şəhər yoxdur. Bu vilayət başdan-başa bağlıqdır, əkinləri yaxşı becərilir, meyvəsi olduqca boldur” [12, 290].

X əsr alimlərindən olan əl-Müqəddəsi “Əhsən ət-Təkəsim” əsərində Bərdədən bəhs edərkən bunları deyir: “Bərdə böyük, kvadrat şəklində düzənlikdə yerləşmiş baş şəhərdir, onun ətrafında müəzzəm istehkam vardır. Onun bazarı bir-birinə yaxın çardaqların kölgəsi altında yerləşir, bazarın arxa tərəfində Cümə məscidi vardır. Bu şəhər həmin vilayətin Bağdadıdır. Onların bişmiş kərpicdən və gəcdən tikilmiş evləri çox gözəldir. Şəhər xoş, gözəl və meyvə cəhətdən çox zəngindir. Cümə məscidi sütunlarının bir hissəsi gəc və kərpicdən, digər hissəsi isə ağacdandır. Bərdədə şəhəri kəsib keçən çay vardır. Kür çayı isə şəhərdən iki fərsəng məsafədə axır. Çaylar ona yaxındır. Bərdə çox gözəl şəhərdir, lakin onun ətrafı, artıq dağılmışdır, şəhərin əhalisinin miqdarı azalmışdır və qala yarıdağınmış haldadır” [8, 375]. Ümumiyyətlə, Müqəddəsi Azərbaycan şəhərlərinin gözəl və ərzaq cəhətdən zəngin, meyvə və ət məhsullarının bol və ucuz, torpağının valehedici, adamlarının isə xoşbəxt və ürəyi açıq olduğunu qeyd edir [8, 377].

Azərbaycanın Bağdadı adlandırılan Bərdə şəhərini Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərində belə təsvir edir:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,

Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.

İyulda dağları lalələr səpər,

Qışını baharın nəsimi öpər [15, I cild, 194].

“Mucəmə əl-buldan”ın müəllifi Yaqut əl-Həməvi Bərdə haqqında bunları deyir: “Bərdə böyük şəhər olmuşdur. Lakin qədim zamanda təsvir edilənlərdən indi bir şey qalmamış, əhalisi azalmış təqribən kənd halına düşmüşdür” [17, III cild, 379-381]. Çox güman ki, XIII əsr ərəbdilli müəlliflərdən olan Yaqut əl-Həməvi burada miladi 944-cü ildə rusların Bərdəyə etdiyi hücumdan sonrakı vəziyyəti qeyd etmişdir.

Hələ antik dövrdən Qarabağda bir çox şəhərlər yaranmışdır. Onların bəziləri əvvəlcə hərbi məqsəd üçün tikilmiş, bəziləri ticarət yolu üzərində məntəqə rolunu oynamış, bəziləri isə sənətkarlıq mərkəzləri kimi meydana çıxmışdır. Lakin elə şəhərlər də olmuşdur ki, yuxarıda saydığımız bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirmişdir.

İstər orta əsr mənbələri, istərsə də bu mənbələr üzərində tədqiqat aparmış tarixçilər şəhərin salınma tarixi haqqında müxtəlif fikirdə olmuşlar. VII əsrdə yaşamış yerli tarixçi Moisey Kalankatlı göstərir ki, Bərdə şəhəri Alban hökmdarı Vaçə tərəfindən Sasani hökmdarı Firuzun dövründə (459-484) bina edilmişdir. Fars tarixçisi Həmdullah Qəzvini isə şəhərin tikilmə tarixini daha qədimlərə aparır. Onun fikrincə bu şəhər ilk dəfə Makedoniyalı İskəndər tərəfindən tikilmiş, sonralar isə Sasani hökmdarı Qubad tərəfindən genişləndirilmişdir. Bu fikir yanlışdır. Ona görə ki, tarixi faktlar nəticəsində qəti müəyyən olunmuşdur ki, Makedoniyalı İskəndər heç vaxt Azərbaycanda olmayıb. Şəhərin tikilməsi tarixi haqqında ərəb müəllifi əl-Bəlazurinın fikri diqqəti daha çox cəlb edir. O, yazır ki, Sasani hökmdarı Qubad (484-531) Arranda bütün ölkənin baş şəhəri olan Bərdəni tikdirdi. Arxeoloji tədqiqatlar bu fikrin də yanlışlığını sübut edir. Əvvəla nəzərə almaq lazımdır ki, Sasanilər ölkənin paytaxtını Bərdəyə köçürəndə artıq Bərdə şəhəri mövcud idi. Digər tərəfdən qazıntılar zamanı Bərdədə antik dövrə aid zəngin mədəni təbəqə aşkar olmuşdur. Şəhərin tikilməsi haqqında fikir söyləyənlərin bir qrupu onun Məhəmməd Məraği adlı bir şəxs tərəfindən ərəb xəlifəsi Əbdül Məlik ibn Mərvanın (685-705) dövründə tikildiyini iddia edirlər ki, bu fikirdə də heç bir həqiqət yoxdur. Eyni bir yanlış fikrin tərəfdarları isə şəhəri 704-cü ildə Əbdüləziz ibn Hatəm tərəfindən tikildiyini söyləyirlər. Bütün bu göstərilənlərdən aydın olduğu kimi şəhərin tikilməsi haqqında vahid fikir yoxdur. Əlbəttə bu barədə qəti fikir qədim Bərdənin xarabalığında arxeoloji tədqiqatlardan sonra söyləmək mümkündür. Son illərdə şəhərin qədim xarabalığında aparılan qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş xeyli maddi mədəniyyət qalıqları,

xüsusilə oradan tapılmış pul dəfinələri gil qab nümunələri sübut edir ki, Bərdə şəhərinin yerində hələ antik dövrdə möhtəşəm yaşayış olmuşdur. Mənbələrin göstərdiyi kimi bu şəhər birdən-birə əmələ gəlməmiş və Azərbaycanın bir çox başqa şəhərləri kimi Bərdə də özündən əvvəlki möhtəşəm bir yaşayış məskəninə zəminində yaranmışdır. Həm də çox ehtimal ki, V əsrdə oranın paytaxta çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq Aban hökmdarı Vaçə və Sasani hökmdarı Qubad tərəfindən şəhərin ərazisi bir qədər genişləndirilmiş və orada yeni tikinti işləri aparılmışdır. Yəqin ki, elə buna görə də şəhərin tikilməsi tarixini əksər tədqiqatçılar V əsrə aid edirlər [9, 40-41].

Mənbələrin verdiyi məlumata görə VII-IX əsrlərdə Bərdə şəhərinin uzunluğu 5-6 km olub, ətrafına möhtəşəm qala divarları çəkilmişdir. Bununla yanaşı şəhərdə dörd böyük bazar, xüsusi sənətkarlıq məhəllələri, bir neçə hamam və İslam memarlığı üslubunda tikilmiş çoxlu dini və ictimai binalar mövcud olmuşdur. Həmin dövrdə Bərdədə mövcud olmuş sikkəxanada müxtəlif hökmdarların adına mis, gümüş və qızıl pullar kəsilmişdir.

Bərdə haqqında X əsrdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası əl-İstəxri belə yazır: “O ki, qaldı Bərdəyə, bu şəhər eni və uzununu bir fərsəx (5-6 km) olan böyük, sağlam təbiətli, getdikcə çiçəklənən, olduqca bol meyvəsi və geniş əkin sahəsi olan bir şəhərdir.” [9, 49].

Orta əsrlərdə Bərdədə doğulmuş, öz fəaliyyətləri, əsərləri ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tanınmış “Bərdəi” təxəllüslü böyük alimlər nəslə olmuşdür. Onlar Bərdədə və müsəlman dünyasının böyük elm mərkəzlərində dini və dünyəvi təhsil almış, Azərbaycanda, həmçinin müsəlman dünyasının bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərmişlər. Bərdəli alimlərin arasında riyaziyyatçı, mühəndis, təbib, tarixçi, filosof, hüquqşünas, şair, hədisçi, natiq, münəccim və siyasi xadimlər olmuşdur.

Bərdəli alimlər sırasında Əbu Səid Əhməd ibn Hüseyn Bərdəi (v.h.317-m.930), Məhəmməd ibn Zeyd Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi (v.h.354-m.965), Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya Hilali əl-Bərdəi, Səid ibn Əmr Əbu Osman əl-Əzdi əl-Bərdəi (v.h.292-m.905), Əhməd ibn Ömər Əbu-l-Həsən əl-Bərdəi, Əbu Bəkr Əhməd ibn Harun Bərdici əl-Bərdəi, Əbu Bəkr Əbdüləziz ibn Həsən Bərdəi (v.h.323-m.935), Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Xəlid Bərdəi (v.h.317-m.930), Əbu Əmr Səid ibn Qasim Bərdəi (v.h.362-m.973), Əbu Əli Hüseyn ibn Səfvan ibn İshaq ibn İbrahim Bərdəi (v.h.340-m.951), Əli ibn Mərdək ibn Əbdüləziz Bərdəi (v.h.387-m.997), Əbu Cəfər Əhməd ibn Həsən ibn Məhəmməd Bərdəi, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Abdullah Bərdəi (v.h.340-m.951) [14, 70-84], Şeyx İbrahim ibn Şəhabəddin Gülşəni Bərdəi, Mühyiddin Məhəmməd əl-Bərdəi, Sədullah əl-Bərdəi, Qazi Məhiyəddin Bərdəi [10, 181-183] daha məşhur olmuşlar.

Tarixi faktlar da göstərir ki, Bərdənin ən çiçəklənən vaxtı IX-X əsrlər olmuşdur. Bu dövrdə Bərdə Azərbaycanın nəinki inzibati və dini, həm də bu

dövrə iqtisadi mərkəzinə çevrilmişdir. Bərdəni həmin dövrlərdə şərq ticarətinin düyün nöqtəsi adlandırırdılar. Bütün bu yuxarıda Bərdə haqqında söylənilənlər İslamiyyətin Azərbaycanda hakim sülalə olduğu dövrlərdə baş vermişdir.

Ciddi elmi axtarışlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Bərdə indiki yerinə XII-XIII əsrlərdən sonra gəlmişdir. Əvvəllər isə bir qədər qərbdə olmuşdur. Hazırda İslam memarlığının rəmzi olan iki abidə Bərdədə mövcuddur. Bunlardan biri yerli xalq arqasında Nüşabə qülləsi deyə bilinən qüllədir ki, bu iki mərtəbədə ibarətdir. Birinci mərtəbəsi silah anbarı kimi istifadə edilmişdir. İkinci mərtəbəsi isə elə tikilmişdir ki, bütün istiqamətlərdən ona baxanda “Allah” sözü oxunur. Qüllə XIII əsrdə tikilib. Digəri isə əhali arasında “İmamzadə” adlanan məscid kompleksidir. XVIII əsrdə tikilmiş bu abidə də İslam memarlıq üslubunun bir çox incilərini özündə birləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Futuhul-buldan, Beyrut-1987.
2. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhul-buldan, Leyden, 1866.
3. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhul-buldan, P.K.Juze, Bakı-1927.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı-1989.
5. Əbu Bəkr Əhməd ibn əl-Fəqih. Kitab əl-Buldan, Beyrut, Lübnan, h.1416/ m.1996.
6. Əl-Kufi. Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm. Kitab əl-fütuh. Beyrut, Lübnan, h.1411/m.1991.
7. Əl-İstəxri. Əbi İshaq İbrahim ibn Məhəmməd. Əl-Məsalik və-l-məmalik. Leyden, 1870.
8. Əl-Müqəddəsi. Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd. Əhsən ət-Təkəsim, Qahirə, h.1411-m.1991.
9. Göyüşov R.B. Qarabağın Keçmişinə Səyahət, Bakı-1993.
10. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhəri, coğrafi, siyasi və mədəni tarixi, Bakı, 2008.
11. İbn əl-Əsir. Əbil-Həsən Əli ibn Əbil-Kərəm. Əl-Kamil fi-t-tarix, tər M.Əfəndizadə, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959.
12. İbn Havqəl. Əbil-Qasim. Surət əl-ərz, Beyrut, Lübnan, 1992.
13. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, tər Z.M.Bünyadov, Bakı, 1993.
14. Nəsirov Elnur. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər, Bakı, 2011.
15. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə, I cild, Bakı-1941.
16. Yaqut əl-Həməvi. Şihabəddin Əbu Abdullah. Mucəmm əl-buldan, Beyrut-h.1397/m.1977.

17. Yaqut əl-Həməvi. Şihabəddin Əbu Abdullah. Mucəm əl-buldan, Beyrut-1955, 1957.

18. Yəqubi. Əhməd ibn Yəqub ibn Cəfər ibn Vəhb. Tarixi-Yəqubi, Mətbəə-bəril, Leyden-1883.

19. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.

UOT 930.85

**ŞİMALİ AZƏRBAYCAN HƏDİSSÜNASLIĞI TARİXİNİN
İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ (IX-XIII ƏSRLƏR)**

İbrahim Quliyev

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
quliyev.ibrahim.78@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan hədisşünaslığı, IX-XIII əsrlər

Azərbaycan alimləri İslam ilahiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, hədisşünaslıq sahəsində də son dərəcə böyük işlər görmüş və bu elmin inkişafına fundamental təsir etmişlər. Buna görə də müasir dövrümüzdə Azərbaycan hədisşünaslarının irsini araşdırmağın böyük aktual əhəmiyyəti vardır. Bu kiçik məqaləmizdə IX-XIII əsrlər Şimali Azərbaycan hədisşünaslığının tarixinə toxunmuş, qısa şəkildə bəzi hədisşünasların adlarını qeyd etmişik.

Azərbaycan alimləri İslam ilahiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, hədisşünaslıq sahəsində də son dərəcə böyük işlər görmüş və bu elmin inkişafına fundamental təsir etmişlər. Buna görə də müasir dövrümüzdə Azərbaycan hədisşünaslarının irsini araşdırmağın böyük aktual əhəmiyyəti vardır. Bu kiçik məqaləmizdə IX-XIII əsrlər Şimali Azərbaycan hədisşünaslığının tarixinə toxunmuş, qısa şəkildə bəzi hədisşünasların adlarını qeyd etmişik.

**«ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИСТОРИИ
ХАДИСАВЕДЕНИЯ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
(IX-XIII ВЕКОВ)**

Ибрагим Гулиев

Ключевые слова: хадисаведения Азербайджана, IX-XIII веков

Известно, что ученые Азербайджана как в многих отраслях теологии ислама, так и в хадисоведении сделали многое и оказали фундаментальное влияние на развитие данной отрасли науки. Поэтому в настоящее время изучение наследия Азербайджанских хадисоведов имеет большое актуальное значение. В данной статье изучены работы хадисоведов Северного Азербайджана 9-13 веков и вкратце названы имена некоторых хадисоведов.

HISTORICAL DEVELOPMENT PROBLEMS OF NORTHAZERBAIJAN HADITHOLOGY (IX-XIII CENTURIES)

Ibrahim Guliyev

Key words: *Azerbaijan Hadithology, IX-XIII centuries*

Azerbaijanian scientists as in all branches of Islamic theology, have done a great deal in the field of hadithology as well and they have a fundamental impact on the development of this science. Therefore, the study of the heritage of Azerbaijan hadith scholars in our modern times has a great actual importance. In our small article we have touched upon the history of the northern Azerbaijani hadithology on IX-XIII centuries and in short, have mentioned the names of some hadith scholars.

1.Həsən bin İbrahim əl-Babi əd-Dərbəndi

O, hədis elmində ikinci ən mühüm təbəqə olan tabeunlar təbəqəsindəndir [21, 55]. Təəssüflər olsun ki, onun həyatı və fəaliyyəti haqqında geniş məlumat yoxdur.

2.Əbu Əli Hüseyn bin Səfvan əl-Bərzəi

Miladi IX əsrin görkəmli azərbaycanlı hədisşünaslarından biri Hüseyn əl-Bərzəidir. Onun doğum tarixi dəqiq olaraq bilinməsə də, vəfat tarixi haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Belə ki, Xətib əl-Bağdadi [15, c. VIII, s. 54] onun vəfat tarixini hicri 240 (miladi 854), Zəhəbi [13, c. XXV, səh. 189] isə hicri 281-ci ili (miladi 894) göstərməkdədir. Lakin Zəhəbinin göstərdiyi tarix çox zəif hesab olunur. Çünki əl-Bərzəi 894-cü ildə vəfat edən İbn Əbi Dünyanın müəllimi olmuşdur [21, s. 98].

əl-Bərzəi “əl-Fərəc bədəş-şiddə”, “Kitab istinail-məruf”, “əl-Mənamat”, “Zəmmül-məlahi”, “Kitabül-vəcd”, “Kitab məqaidüş-şeytan”, “Kitabül-üqubat” və digər əsərlərin müəllifidir.

3.Hüseyn bin Məhəmməd ət-Tiflisi

Qazi Hüseyn bin Məhəmməd bin Bəyan Tiflisi hədisşünas və Tiflis şəhərinin qazisi idi. Babası Bəyan Tiflisdən hədis dinləmiş və nəql etmişdi. Ölüm tarixi məlum deyil. Təqribən IX əsrdə yaşamışdı [18, s. 378].

4.Əbu Osman Səid bin Əmr əl-Bərdəi

Tanınmış Azərbaycan hədisşünaslarından biri də əl-Bərdəidir. O, Azərbaycanın qədim elm mərkəzlərindən olan Bərdədə doğulmuş, hədis təhsili üçün müxtəlif bölgələrə səfərlər etmiş və öz dövrünün ən görkəmli ilahiyatçı alimlərindən dərs almışdır. Müxtəlif bölgələrdə elmi səfərlərdə olan Əbu Osman sonda Bağdadda məskunlaşmış və orada hədisşünaslığın inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Əl-Bərdici hicri 292-ci (miladi 905) ildə vəfat etmişdir.

5.Əhməd bin Harun əl-Bərdici

Hədis elminin görkəmli azərbaycanlı nümayəndələrindən biri də Əhməd bin Harun əl-Bərdici əl-Bərzəidir. Doğum tarixi dəqiq olaraq bilinməsə də, bəzi qaynaqlarda hicri 230-cu (miladi 845) ildə doğulduğu və 301-ci (miladi 914) ildə vəfat etdiyi məlumdur [8, s. 15-16; 2, s. 7-8]. Hədis öyrənmək üçün çoxlu bölgələr dolaşan alim Bağdadda məskunlaşmış və burada hədisşünaslıqla yanaşı digər İslam elmləri sahəsində faydalı əsərlər yazmışdı. Bu sahədə onun xidmətləri iki istiqamətdə özünü göstərməkdədir. Belə ki, adı çəkilən alim həm əsər yazmaqla həm də tələbə yetişdirməklə hədisşünaslığın inkişafına böyük töhfələr vermişdi. O, hədisşünaslığın mühüm sahəsi olan rical (hədis rəvilər) elmi ilə məşğul olmuşdur. Onun yazdığı əsərlər içində “Təbəqatül-əsməül-müfrədə minəs-səhabə vət-tabeun və əshabil-hədis” və “Cüz fi mən rəva anin-Nəbi minəs-səhabə fil-kəbair” xüsusi önəmi vardır. Xoşbəxtlikdən hər iki əsər günümüzədək gəlib çatmışdır. Onun “Təbəqatül-əsmə” əsəri 1987-ci ildə Dəməşqdə nəşr edilmişdir [2, s. 102].

Onun haqqında Curcani yazır: “Dəraqutnidən Əbu Bəkr əl-Bərdici haqqında soruşdum . O, belə cavab verdi: O, güvənilən və əmanətdar biridir” [5, c. I, s. 378; 15, c. V, s. 195; 12, c. XIV, s. 123].

Öz dövrünün ən görkəmli hədisşünaslarından olan Əhməd Bərdici heç bir alim tərəfindən cərh olunmamış və hədis elmində etibarlı bir ravi kimi tanınmışdır. Onun həyatı və yaradıcılığı haqqında Yaqut əl-Həməvinin “Möcəmul-buldan” (5, c. I, s. 378), Zəhəbinin “Siyəru aləmin-nübəla” (12, c. XIV, s. 122) və digər əsərlərdə məlumatlar vardır.

6.Əbu Məhəmməd ət-Tiflisi

Əbu Məhəmməd ət-Tiflisinin VIII əsrin sonları və IX əsrin əvvəllərində yaşadığı güman edilir. Bəzi alimlər onun İmam Rzanın (ə) səhabələrindən olduğunu, lakin hədis elmində məchul ravi kimi tanındığını qeyd etmişlər. Amma görkəmli rical alimi əl-Bərqı isə onu İmam Kazimin (ə) səhabələrindən saymışdır.

Əbu Məhəmməd ət-Tiflisi İmam Rzadan (ə) hədislər nəql etmişdir. Onun bu hədislərini Şeyx Tusi “Təhziübül-əhkam” (c. I, “vacib qüsilər” fəsli, hədis № 286) və “əl-İstibsar” (c. I, “meyit qüslu” fəsli, hədis № 330) əsərində nəql etmişdir. Bundan başqa digər görkəmli hədis alimi Şeyx Səduq “əl-Fəqih” əsərində (c. III, hədis № 1390) onun İmam Rzadan (ə) nəql etdiyi hədisi qeyd etmişdir.

7.İbrahim bin Məhəmməd Gəncəvi

İbrahim bin məhəmməd görkəmli hədisşünaslardan biri idi. Yaşlandığı vaxt dinləyib əzbərlədiyi hədisləri unutmamaq üçün qələmə almışdı. İslam dinini təbliğ etmək məqsədiylə Gəncəni tərk etmiş və 2 il davam edən səyahətə çıxmışdı. Bu səyahət vaxtı vəfat etmişdi. Ölüm tarixi 995 (hicri 385-ci)-ci ildən əvvələ təsadüf edir .

8.Əbülfəzl Şaban əş-Şirvani

Əbülfəzl Şaban əş-Şabrani Şirvani məşhur hədisşünaslardan olub. Əsnəvi onu “əhli-zöhd, fəzilətli imam” kimi sözlərdə vəsf etmişdi. Əbülfəzl Şabrani İranın Təbəristan vilayətinin Amul şəhərində fiqh təhsili almış, Əbu Leyla Bəndar bin Məhəmməd əl-Bəsrinin tələbəsi olmuşdu. Bu şəhərin hədisşünaslarından hədis dinləmişdi. Təhsilini başa vurduqdan sonra vətəninə qayıtmış, Şabrandakı mədrəsələrdə dərs vermişdi. Əbülfəzl Şaban əş-Şabrani ayında 1101-ci ilin iyun (hicri 494-cü ilin şaban) vəfat etmişdi.

9.Məhəmməd bin İsmail ət-Tiflisi

Azərbaycanın əzəli və qədim ərazilərindən olan Tiflis şəhərinə mənsub alimlərimizdən biri Əbu Bəkr Məhəmməd bin İsmayıl bin Məhəmməd bin əs-Siri bin Bənun ət-Tiflisidir. O, 1020-ci ildə doğulmuşdur [12, c. XIX, s. 12]. O, Abdullah bin Yusif, Əbu Əbdürrəhman əs-Süləmi, Həmzə əl-Mehləbi, Əbu Sadiq əs-Seydəlani və digərlərindən hədis dinləmişdir.

Ondan Əbdülqafir bin İsmayıl, İsmayıl bin Muzin, Vəcibə əş-Şami və başqaları hədis rəvayət etmişdir.

Mənbələr onun əməli saleh bir bəndə olduğunu və 83 il yaşayaq 1103-cü ildə vəfat etdiyini yazır [12, c. XIX, s. 12].

10.Həsən bin Hüseyn ət-Tiflisi

Həsən bin Hüseyn ət-Tiflisi Əbu Əli künyəsi ilə tanınan məşhur hədis rəvilərindəndir. O, Tiflisdə, Dəməşqdə, Misirdə və digər bölgələrdə İslam ilahiyatının müxtəlif sahələrini öyrənmişdir. Təəssüflər olsun ki, onun həyatı və hədis fəaliyyəti haqqında hələlik heç bir məlumata rast gələ bilməmişik.

11.Məhəmməd bin Məkki əl-Bərzəi

Məhəmməd bin Məkki əl-Bərzəi hədis elmində çox hədis rəvayət edən nadir alimlərdəndir. O, hədis elmlərini dərinlən öyrənmək üçün Şam, Misir, Bağdad və bir çox digər bölgələri dolaşmış, gəzdiyi hər bir bölgənin ən məşhur alimlərindən dərs almışdır. Onun ustaları içində Əhməd bin Ümeyr, Məhəmməd bin Yusif əl-Hərəvi, Əbülqasim Abdullah bin Həsən, Məhəmməd bin Səid və başqalarından hədislər öyrənmiş və rəvayət etmişdir. Onun özündən isə Əbülvəlid Həsən bin Məhəmməd, Hakim ən-Nişapuri və digər görkəmli alimlər hədislər nəql etmişlər.

Ömrünü hədis elmlərinin öyrənilməsi və öyrədilməsinə həsr edən bu alim 965-ci ildə Məvarünnəhrin Şaş şəhərində vəfat etmişdir [21, s. 105-106; 5, c. I, s. 308; 13, c. XXVI, s. 117].

12.Məhəmməd bin Abdullah Bakuveyh

İbn Bakuveyh ləqəbi ilə məşhur olan Məhəmməd bin Abdullah Bakuveyh hədis alimləri içində “imam” olaraq tanınmış. O, hədis öyrənmək üçün çoxlu səyahətlər etmiş Əbu Abdullah Məhəmməd bin Həfif əş-Şirazi, Məhəmməd bin Nəseh əl-Kərəçi, Əbüləzəl Məhəmməd bin Abdullah və onlarla belə hədisşünaslardan hədislər rəvayət etmişdir. Onun özündən isə Əbu Səd bin Əbu Sadiq, Əlqasim əl-Qüşeyri və başqaları hədis nəql etmişlər.

Onun “Əxbarül-arifin” və “əl-Cüz” adlı iki əsərinin adı məlumdur.

Məhəmməd Bakuveyh 1037-ci ildə vəfat etmişdir [21, s. 108; 5, c. I, s. 328; 13, c. XXIX, s. 244).

13.Şaban bin Hacc əş-Şirvani

Şirvandan olan Şaban bin Hacc ilk təhsilini doğulduğu Şirvan şəhərinin alimlərindən almış, təhsilini təkmilləşdirmək üçün müxtəlif elm mərkəzlərinə səyahətlər etmiş və Nişapur şəhərində məskunlaşaraq burada bir müddət elm öyrənmişdir. Daha sonra isə öz doğma şəhəri Şirvana dönmüş və elmi fəaliyyətini burada davam etdirmişdir.

Hədis elminin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş Şirvani 1101-ci ildə öz doğma şəhərində vəfat etmişdir [21, s. 110].

14.Həsən bin Məhəmməd bin Əli əd-Dərbəndi

Həsən Dərbəndinin doğum və vəfat tarixi haqqında məlumat olmasa da miladi XI əsrdə yaşaması deyilir. Onun haqqında Osman əz-Zəhəbi “Siyəru aləmin-nübəla” əsərində yazırdı: “Şeyx, imam və hafiz olan Əbülvəlid Həsən bin Məhəmməd Dərbəndi Buxarda Abdullah bin Məhəmməd bin Əhməd Əncardan, Bağdadda Əbülhüseyn bin Büşrandan, Dəməşqdə Əbdürrəhman bin Əbunəsrədən, Nişapurda Əbu Zəkəriyyə əl-Məzəki və Əbubəkr əl-Hiridən,

Bəsrədə Əbuömər əl-Haşimidən, Misirdə isə Əbunəzif əl-Fərradan hədis dinləmişdir.

Ondan isə Əbubəkr əl-Xətib, Əbu Əli əl-Həddad, Əbu Abdullah əl-Fəravı, Əbdülmunim bin əl-Qüşeyri, Zahir əş-Şəhhami və başqaları hədis rəvayət etmişlər [12, c. XIV, s. 217-218].

15. İsmail Siracəddin əş-Şirvani

Məşhur övliyalardan olan və o zamankı Şirvan vilayətinin Şamaxı qəsəbəsinə bağlı Kürdəmir kəndində yaşamış alimlərimizdən biri İsmayıl Şirvanidir. O, 1782 (hicri 1197)-ci ildə adı çəkilən bölgədə doğulmuş və 1847 (hicri 1264)-ci ildə xolereya epidemiyasından vəfat etmişdi. Təhsil çağına çatınca, Şamaxı qəsəbəsində olan alimlərdən Ata Əfəndinin tələbələrindən olan Məhəmməd Nuru Əfəndidən ilk təhsilinə başlayıb, Molla Camenin “Qafiyə Şərhi”nə qədər oxumuşdu. 1800-cü ildə Ərzincana gedib oradakı alimlərdən Övliyazadə Əbdürrəhman Əfəndidən dərs almış və dərslərində təhsilini tamamlayıb icazət hüququ əldə etmişdir. Bundan sonra Bağdada getmiş, orada Süleymaniyədə Mərvəzi Yəhya Əfəndi və İbn Adəm adındakı alimlərdən hədis və riyaziyyat elmlərini öyrənmişdi. Təxminən 1805-ci ildə Anadoluya gedərək bir müddət də orada fiqh elmi öyrəndi. Bu təhsil həyatından sonra Şirvana dönüb kəndinə yerləşmiş və yeddi il elm öyrətməklə məşğul olmuşdur. Bundan sonra həccə getmiş və qayıdarkən 1813-cü ildə İstanbula dönüb orada məskunlaşmışdı.

Elm öyrənmək üçün etdiyi bütün bu işlər və səyahətlərdən sonra, özünü təsəvvüfdə yetişdirəcək bir mürşidi-kamil bir övliya axtarır, ona tələbə olmaq istəyirdi. Bu səbəblə zamanın ən məşhur vəlilərindən olan Abdullah Dehləviyə tələbə olmaq, söhbətiylə şərafətlənmək üçün Hindistana getməyə qərar verdi. Yola çıxıb Bəsrəyə qədər getdi. Səfəri əsnasında Abdullah Dehləvi mənəvi bir işarə ilə ona ən məşhur tələbəsi Mövlana Xalid Bağdadinin yanına getməsinə bildirdi. Bunun üzərinə Hindistan səfərindən dönüb, Mövlana Xalid Bağdadinin hüzuruna gedərək ona tələbə oldu. 1817-ci ildə icazət alaraq Şirvana döndü. Doqquz il burada qaldıqdan sonra Rusların Şirvanı zəbt etməsinə görə, Axısqaya getmişdi. İki il də orada qalmış, Axısqa da işğal edildikdə, 1828-ci ildə Amasiyaya gedib dörd il qaldıqdan sonra oradan da Sivasda getmişdi. Doqquz il də Sivasda qalmış, daha sonra isə təkrar Amasiyaya dönmüşdü. Ömürünün son zamanlarını Amasiyada keçirib, orada 1847 (hicri 1264)-ci ildə çıxan xoleraya epidemiyasından ramazan ayının birində vəfat etmişdi [1; 19, 27-33].

16. Əminəddin İbrahim bin Əbu Bəkr ət-Tiflisi

Əminəddin İbrahim bin Əbu Bəkr bin İbrahim əl-Bəkri Tiflisi tanınmış fəqih və hədisşünas idi. Raşidi xəlifələrdən Əbu Bəkrin nəslindən olduğu üçün

əl-Bəkri nisbəsi ilə də tanınırdı. Atası Tiflisdən Misirə köçmüşdü. Əminəddin İbrahim Tiflisi 1227-ci ilin dekabr (hicri 625-ci ilin məhərrəm) ayında Qahirədə dünyaya gəlmişdi. Şeyx Əbülqasim Sibt əs-Sələfinin tələbəsi olmuş, ondan hədis elmlərini öyrənmişdi. Əminəddin İbrahim Tiflisi dərin elmi biliyi ilə yanaşı, fəzilətli şəxsiyyəti ilə də tanınmışdı. Məmlüklü sultanı Rükəddin Zahir Bəybarsın hakimiyyəti illərində (1260-1277) Misir ordusunda möhtəsiblik vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Alim 1281-ci ildə vəfat etmiş və Qahirədə Məhəmməd bin İdris əş-Şafeinin (öl. 819) məqbərəsinin yanında dəfn edilmişdi [18, s. 379].

ƏDƏBİYYAT

1. Amasiya Meşahiri (Osman Fevzi Olcay). Ünversite Kütüphanesi. Nömrə: 9382 v.
2. əl-Bərdici əl-Bərzəi Əhməd bin Harun. Təbəqatül-əsmail-müfrədə minəs-səhabə vət-tabein və əshabil-hədis. Dəməşq: I çap, 1987.
3. əl-Ərdəbili Məhəmməd bin Məhəmməd. Camiür-rüvvat. Beyrut: 1403/1983.
4. əl-Əsqəlani Əhməd bin Əli bin Həcər. Lisanül-mizan. Beyrut: 1986 və 10 cilddə. Təhqiq: Əbdülfəttah əl-Ğüddə. Məktəbətül-məktubatil-İslamiyyə, 1423/2003, I çap.
5. əl-Həməvi Yaqut. Möcəmul-buldan. 5 cilddə. Darüs-sadir, 1397/1993.
6. əl-Hindi Əllamə Əli əl-Müttəqi. Kənzül-ümmal. 18 cilddə. Təhqiq: Səfvət əs-Səfa və b. Beyrut: Müəssisə ər-Risalə, tarixsiz.
7. əl-Xoyi Seyid Əbülqasim. Möcəmür-rical və təbəqatür-rüvvat. 23 cilddə. Qum: IV nəşri, 1410 h/q.
8. Əlimuradov İlkin. IX-X əsrlər Azərbaycan alimi Əhməd bin Harun əl-Bərdicinin hədis fəaliyyəti. Avtoref. Bakı: 2010.
9. ət-Təbrizi Cəfər Sübhani. Möcəmu təbəqatil-mütəkəllimin. 3 cilddə. Qum: Müəssisə İmam Sadiq (ə), tarixsiz.
10. ət-Təbrizi Cəfər Sübhani. Mövsuətu təbəqatil-füqəha. 14 cilddə. Qum: Mərkəzi təhqiqati ülumil-İslamiyyə, tarixsiz.
11. ət-Təbrizi əl-Azərbaycani Mirzə Abdulla Əfəndi. Riyazül-üləma və hiyazül-füzəla. 6 cilddə. Qum: 1401 h/q.
12. əz-Zəhəbi Məhəmməd bin Əhməd bin Osman. Siyəru alamin-nübəla. Müəssisətur-risalə, 1422/2001.
13. əz-Zəhəbi Məhəmməd bin Əhməd bin Osman. Tarixül-İslam və vəfayatül-məşahir vəl-ələm. Təhqiq edən: Ömər Əbdüssalam Tədmuri. Beyrut: Darül-kütubil-ərəbi, 1991/2000.

14. Hədiyyətül-ixvan. Süleymâniye Kütüphânesi Hacı Mahmûd kısmı, No: 4587 Vr: 1.
15. Xətib əl-Bağdadi, Tarixül-Bağdad. 21 cilddə. Başir Əvvad Məruf. Darül-qərbil-İslami. 1422/2001.
16. İslam Alimləri Ensiklopediyası. (<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com> saytına istinadən).
17. Kəhhalə Ömər Rza. Möcəmül-müəllifin. 4 cilddə. Müəssisətür-risalə, I çap, 1414/1993.
18. Nəsirli Elnur. Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər. Bakı: 2011.
19. Rəhimov Natiq. Azərbaycanın din alimləri. Bakı: 2015.
20. Rihətım Mehmet. Seyid Yəhya əş-Şirvani əl-Bakuvi. Şəfa əl-Əsrar. Bakı: III nəşri, 2013.
21. Səlimli Qoşqar. İslamın ilk dövənlərində bəzi azərbaycanlı mühəddislər. BDU-nun elmi məcmusəi, № 4, sentyabr, 2005.
22. <http://www.suffa.net>
23. <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com>

УДК 930.22+94

НАГОРНО-КАРАБАХСКАЯ ПРОБЛЕМА И ЧЕЛНОЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ

Гюнель Алиева-Мамедова
Бакинский Государственный Университет
gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

Ключевые слова: Нагорный Карабах, челночная дипломатия, Минская группа, ОБСЕ

После окончания Второй мировой войны начинается период «холодной войны», т.е. эпоха начала конфронтации между США и СССР. Именно в этот период до развала Советского Союза в мире всё зависело от этих двух держав. В эпоху «холодной войны» в 60-70-ые гг. XX века внешнеполитический курс США терпит крах, в связи с Вьетнамской войной, которая привела к большим экономическим и человеческим потерям.

DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMİ VƏ XİDMƏT DİPLOMATİYASI

Günel Əliyeva-Məmmədova

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, xidmət diplomatiyası, Minsk qrupu, ATƏT

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün bu günə qədər xidmət diplomatiyası heç bir nəticə verməyib. Belə ki, ATƏT-in Minsk qrupunun, həmsədr ölkələri Rusiya, Fransa və ABŞ Azərbaycanla bağlı "ikili standartların" tətbiqi ilə məşğuldur. Eyni zamanda, Fransa ermənipərəst bir siyasət aparır, Rusiya münaqişənin təşəbbüskarıdır və nəticədə münaqişənin həlli açarı onun əlindədir. ABŞ isə regionda yalnız siyasi maraqlarını həyata keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir.

UPPER - KARABAKH PROBLEM AND SHUTTLE DIPLOMACY

Gunel Aliyeva-Mamedova

Key words: Upper Karabakh, shuttle diplomacy, Minsk Group, OSCE

Until now shuttle diplomacy did not give any results for the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict. The co-chairmanship of the OSCE Minsk Group of France, Russia, and the United States are engaged in the application of "double standards" in relation to Azerbaijan. At the same time, France pursues a pro-Armenian policy, Russia is the initiator of the conflict, and consequently the link in the conflict settlement. The United States occupies a neutral position, trying to realize only its political interests in the region.

После создания государства Израиль, начались арабо-израильские войны, американское правительство поддерживало всячески правительство Израиля против арабов. Естественно это усилило процесс негативного отношения арабов к США. В результате чего начались арабо-израильские войны, в ходе этих войн СССР и США пытались внедрить свои интересы в регионе (авт.).

Именно, в эти годы помощник президента США по национальной безопасности

Г.Киссинджер разработал планы окончания войны во Вьетнаме, улучшения отношений с СССР, установления отношений с Китаем и развязки ближневосточного конфликта между Израилем и Египтом. Для осуществления этой программы потребовались новые методы и новые дипломатические контакты. Так появилась на свет «челночная дипломатия» [8].

Челночная дипломатия – ведение переговорных процессов по урегулированию споров с участием третьего государства (посредника), при этом переговоры ведутся на основе условий выдвинутых посредником. В 1974 году этой дипломатией воспользовался Г.Киссинджер для ведения переговоров между Израилем и арабскими государствами.

Сегодня челночная дипломатия активно применяется в вопросе урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы (авт.).

Во все периоды существования системы международных отношений Азербайджан занимал важное место в евразийской политике России. Ещё во времена царской России выход к Каспийскому морю, захват Северного Азербайджана и использование этой территории для вторжения и влияния на Иран, Турцию и другие восточные государства занимали особое место в деятельности российских императоров. Вопрос Азербайджана постоянно находился в центре внимания в ходе русско-иранских, русско-турецких войн, завоевания Кавказа и других событий. Империя даровала армянам земли в Закавказье, затем способствовала переселению туда армян из Турции, Ирана, арабских стран, одновременно вытесняя оттуда турок (азербайджанцев - авт.), выселяя их за пределы Армении. Этот процесс начался и в советский период. В годы советской власти Азербайджан

также использовался в качестве форпоста для влияния на Восток, играл роль «выхода» к Востоку [3, с.165].

Несмотря на распад СССР по инерции Российская Федерация всё ещё продолжала рассматривать весь Южный Кавказ сферой своего геостратегического влияния. В этих устремлениях Российская Федерация основную ставку делала на силовую дипломатию, опираясь, прежде всего на Армянскую Республику, как на стратегического союзника [1, с.69].

В связи с тем, что Азербайджан и Болгария были освобождены от российского военного присутствия, Грузия была ненадёжна, Армения стала плацдармом [6, с.163].

Россия, как инициатор Нагорно-Карабахской проблемы, является важным игроком, в вопросе урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы. Учитывая все эти реалии, после прихода к власти Гейдара Алиева были установлены благоприятные отношения Азербайджана с Россией, что ещё раз доказывает целенаправленную позицию Азербайджана, проведение правильно выстроенной политики азербайджанского государства (авт.).

Именно в годы правления Гейдара Алиева была чётко разработана позиция Азербайджана в урегулировании Нагорно-Карабахской проблемы, были выдвинуты конкретные требования азербайджанского государства в переговорных процессах, для восстановления территориальной целостности Азербайджанского государства (авт.).

Однако, после распада СССР в 1991 году Россия была вынуждена признать Азербайджан как независимое государство, но не могла смириться с его окончательной утратой, вступлением в интеграцию с западными странами и Турцией. Долгое время Россия не проявляла позитивную реакцию на стремление Азербайджана наладить отношения на равноправной основе, в условиях взаимовыгодного сотрудничества, в соответствии с международным правом и принципами добрососедства. В сущности, в первые годы независимости руководство Азербайджана не сумело предпринять серьёзных шагов в области установления с Россией цивилизованных отношений, поэтому в 1991-1993 г.г. отношения между двумя странами были аномальными [2, с.680].

Исходя из этого, Российская Федерация сосредоточила здесь большой контингент войск и вооружений. Этим же объясняются поставки в Армению в период с 1994 года по 1996 год несанкционированных вооружений на общую сумму более 1 млрд. долларов [1, с.69].

С 1992 года по сегодняшний день в поисках политического решения Нагорно-Карабахского конфликта участвует Минская группа ОБСЕ, в

состав которой входят 12 государств Европы, в том числе Азербайджан и Армения (с 1997 года её сопредседателями являются Россия, США, Франция [4, с.852].

В целях урегулирования конфликта мирными средствами именно благодаря решительности и напряжённой деятельности Президента Гейдара Алиева 12 мая 1994 года было достигнуто соглашение о прекращении огня, и после этого начали проводиться регулярные переговоры в рамках Минской группы ОБСЕ [5, с.31].

Никаких существенных подвижек в решении конфликта не было. Разве, что в рамках Будапештского саммита (6 декабря 1994 года) были достигнуты договорённости о статусе сопредседателей Минской группы. Предполагалось, что сопредседатели «будут совместно председательствовать на встречах Минской группы и докладывать действующему Председателю ОБСЕ и регулярно информировать Постоянный совет о ходе своей работы» [7, с.52].

5-6 декабря 1994 года состоялась Будапештская встреча глав государств, где было принято решение установить сопредседательство в процессе [5, с.31].

Сопредседательство в принципе это и есть челночная дипломатия, которая внедряется в урегулировании Нагорно-Карабахской проблемы с 1994 года (авт.).

*Помимо этого в международном праве существуют также следующие военные операции для поддержания мира: например, «операции или миссии по поддержанию мира» (англ.: *peacekeeping operations*), «операции или миссии в поддержку мира» (англ.: *peace support operations* или *missions*); «операции в пользу мира» (англ.: *peace operations*). В принципе все термины близки между собой, хотя и не всегда совпадают. Например, понятие «операции в поддержку мира» используется в основном в документации НАТО [9].*

Сегодня осуществление норм и принципов международного права происходит не автоматически. Нередко международные нормы и принципы реализуются в условиях политической борьбы, несовпадения национальных интересов и целей различных государств. Одним из примеров сложностей, возникающих на пути реализации норм и принципов международного права, является проблема защиты и обеспечения прав и свобод человека [10].

На эффективность посредничества влияют многие факторы. Одним из базовых является желание или воля враждующих сторон найти окончательное решение. Дж. Беркович, В. Зартман, С. Фувал, Дж. Рубин во многих своих трудах доказывают, что чем больше стороны конфликта

хотят его завершить, тем больше инструментов имеет посредник и тем эффективнее будет посредничество [15].

«Если армянская сторона признает независимость «НКР», тогда будут нарушены все принципы международного права. Это перечеркнет и многочисленные предложения Минской группы ОБСЕ. Считаю, что страны-сопредседатели, в том числе Россия, должны выразить свою позицию в связи с вопросом признания «НКР», заявил в своём выступлении посол Азербайджана в России Полад Бюльбюлюглу [11].

Таким образом, неразрешённость Нагорно-Карабахской проблемы до сих пор зависит также от нежелания Армении завершить начатый ими конфликт. Как бы Азербайджанское государство не пыталось разрешить конфликт мирным путём, агрессорская Армения не даёт на это возможности. При этом сопредседатели Минской группы ОБСЕ в целях претворения своих политических амбиций, также пользуются моментом, затягивая процесс разрешения конфликта, либо используя «двойные стандарты» в переговорном процессе (авт.).

В 2012-2014 г.г. семь штатов США приняли резолюции с призывом к президенту и Конгрессу США признать независимость Нагорного Карабаха как территории, населенной преимущественно этническими армянами (Род-Айленд, в августе 2012 Массачусетс Мэн, Луизиана, Калифорния, Гавайи, и члены Палаты представителей штата Джорджия). В сентябре 2017 года Нагорный Карабах признал штат Мичиган.

В октябре 2012 года независимость Нагорного Карабаха на самоопределение признал один из крупнейших австралийских штатов Новый Южный Уэльс, призвав власти Австралии признать Карабах независимым государством. Карабах был признан двумя калифорнийскими округами - Фресно в апреле 2013 года и Хайлендом - в ноябре 2013 года, а также городом Лос-Анджелесом - в январе 2014 года.

Министерство иностранных дел Уругвая в январе 2015 года распространило заявление с призывом к международному сообществу признать независимость Нагорного Карабаха [12].

Президент Ильхам Алиев на совместном ужине с французским коллегой Франсуа Олландом в Париже сказал: «Статус-кво по Карабахскому урегулированию неприемлем. Франция, как и другие страны – сопредседатели Минской группы ОБСЕ неоднократно заявляла об этом. К сожалению, армянская сторона не обращает внимания на эти заявления. Нагорный Карабах – исконная и историческая территория Азербайджана. Территориальная целостность Азербайджана не может быть предметом переговоров» [13].

Позицию Турции же в урегулировании данного конфликта выражают слова Д.Ахмедоглу: «Война за Карабах – это не фантазия

политиков, а реальное будущее, которое ждет Армению, если они не начнут процесс мирного освобождения азербайджанской земли» [14].

Таким образом, сегодня все сопредседатели Минской группы ОБСЕ не занимаются реальным решением конфликта, а всего лишь занимаются затягиванием переговорных процессов и сохранением статуса-кво в регионе.

До сих пор челночная дипломатия не дала никаких результатов для урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы, т.к. сопредседательство Минской группы ОБСЕ Франции, России, США занимаются применением «двойных стандартов» по отношению к Азербайджану. При этом Франция проводит проармянскую политику, Россия является инициатором конфликта, а следовательно звеном в урегулировании конфликта. США же занимают нейтральную позицию, пытаясь реализовать в регионе лишь свои политические интересы.

События доказывают, что ждать разрешения конфликта от Минской группы ОБСЕ не следует. Сегодня во внешней политике Азербайджан занимается активным внедрением своей позиции в регионе, во внутренней же политике занимается наращиванием военного потенциала и развития экономики страны, что в будущем даст результаты в урегулировании Нагорно-Карабахской проблемы мирным или военным путём для восстановления территориальной целостности Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасбейли А. Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке // “Элм”, Баку, 2005, 470с.
2. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана // “Şərq-Qərb”, Баку, 2007, 903с.
3. Гулузаде В. Среди врагов и друзей. Статьи, интервью, выступления // Баку, 2002, 228с.
4. Торкунов А. Современные международные отношения и мировая политика // Москва, 2005, 990 с.
5. Əhmədov E. Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti və ATƏT // «Qarabağ dünən, bu gün və sabah» // VIII Ümumrespublika elmi-əməli konfransı. Bakı, 2009, 292s.
6. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Səkkizinci kitab. Noyabr, 1996-mart, 1997. “Azərnəşr”, Bakı, 488s.
7. «Qarabağ dünən, bu gün və sabah» // VIII Ümumrespublika elmi-əməli konfransı. Bakı, 2009, 292s.
8. <http://www.open-forum.ru/diplomatiya/chelnochnaya-diplomatiya.html> - Челночная дипломатия

9. <http://uchebnik-online.com/131/1421.html> - Правовое регулирование международных конфликтов
10. <https://textbooks.studio/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya>
11. <http://minval.az/news/123580367> - Полад Бюльбюльоглу: Признав Карабах, Ереван перечеркнет все принципы международного права
12. <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/282171/> - Кто же все-таки признал Карабах?
13. <https://ria.ru/world/20170315/1490037181.html> - Алиев о Карабахе: территориальная целостность Азербайджана не обсуждается
14. https://aze.az/news_politolog_chelnochnaya_di_41827.html- Политолог: челночная дипломатия похоронила Санкт-Петербургские предложения
15. <https://interaffairs.ru/news/show/8904> Институт посредничества в процессе урегулирования военных конфликтов

SIYASI PROSESİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Riyad Rüstəmli
Bakı Dövlət Universiteti
riyadrustamli@yahoo.com

Açar sözlər: *siyasi proses, mərhələ, dinamika, siyasi qərar, siyasi sistem*

Məqalədə siyasi proses anlayışına aydınlıq gətirilir, onun məzmununu təşkil edən elementlər vurğulanır. Siyasi prosesin inkişaf mərhələlərinə xüsusi diqqət yetirilir, bu mərhələlərin inkişaf dinamikası təhlil olunur və eləcə də politoloji ədəbiyyatda siyasi prosesin mərhələlərinə aid mövcud təsnifatlar araşdırılır.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Рияд Рустамли

Ключевые слова: *политический процесс, этап, динамика, политическое решение, политическая система*

В статье разъясняется концепция политического процесса, в которой подчеркиваются элементы, составляющие его содержание. Особое внимание уделяется этапам развития политического процесса, анализируется динамика развития этих этапов а также существующие классификации, связанные с этапами политического процесса в литературе политологии.

THE STAGES OF DEVELOPMENT OF POLITICAL PROCESS

Riyad Rustamli

Key words: *political process, stage, dynamics, political decision, political system*

The article explains the concept of the political process, which emphasizes the elements that make up its content. Particular attention is paid to the stages of the development of the political process, the dynamics of these stages are analyzed as well as the existing classifications associated with the stages of the political process in the literature of political science

Siyasi elmə aid ədəbiyyatda siyasi prosesin predmeti və məzmunu məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Bu prosesin mahiyyətinin təhlilinə belə yanaşma onunla səciyyələnir ki, siyasi prosesin məzmunu onun digər sosial hadisələrlə münasibətlərinin formalaşması baxımından təhlil olunmalıdır. Siyasi prosesin bu aspektdə tədqiqi onun inkişaf mərhələlərinin və dinamikasının məqsədyönlü araşdırılmasına xidmət edir.

Elmi ədəbiyyatda hesab olunur ki, siyasi proseslər iki başlıca rejimdə baş verir: fəaliyyət rejimində və dəyişiklik, inkişaf rejimində.

Tədqiqatçılar siyasi fəaliyyət rejiminə daha çox üstünlük verirlər. Siyasi prosesin fəaliyyət rejimi üçün bunlar səciyyəvidir: siyasi institutların sabitliyi; dövlət hakimiyyətinin idarəetmənin ənənəvi vasitələrini mühafizə-karcasına tətbiq etməsi; başlıca siyasi subyektlərin davranışı; konstitusion qanunverici, seçki və digər siyasi prosedurların təşkili. Bu rejimdə cəmiyyətin siyasi sistemi hər cür yenilikləri ehtiyatla qarşılamaqla öz “sadə təkrar istehsalını reallaşdırır”. Siyasi prosesin fəaliyyət rejimi üçün, eləcə də, başlıca subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin mərhələ və üsullarının təkrar olunması səciyyəvidir.

Politoloji ədəbiyyatda siyasi prosesin mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar siyasi prosesin daxili dövriyyəsi müddətinin dörd mərhələdən ibarət olduğunu bildirirlər. Belə yanaşmanın nümayəndələrinə V.N.Lavrinenkonu, J.B.Skripkinanı, V.V.Yudini, L.S.Mamutu və başqalarını aid etmək olar. Elə müəlliflərə də təsadüf edilir ki, onlar siyasi prosesin beş mərhələ ilə məhdudlaşdığını iddia edirlər. S.V.Reşetnikov, M.F.Çudakov və digərləri bu qəbildəndir.

V.N.Lavrinenko siyasi prosesin mərhələlərinə aşağıdakıları aid edir: siyasətdə təşəbbüskarılığı; siyasətin formalaşmasını; siyasətin reallaşmasını; siyasətin qiymətləndirilməsini.

Digər bəzi tədqiqatçıların da mövqeyini əks etdirən bu təsnifatın səciyyələndirilməsinə münasibət vacibdir.

Siyasətdə təşəbbüskarılıq mərhələsi ictimai həyatın elə məsələlərini əks etdirir ki, o siyasi hakimiyyətin iştirakı olmadan həll edilə bilməz. Bu mərhələdə müxtəlif sosial qrupların maraqlarının artikuliyası həyata keçirilir. Başqa sözlə, bu maraqların müəyyənləşdirilməsi, formalaşdırılması və ifadəsi nəzərdə tutulur. Maraqların formalaşması və ifadəsi çoxsaylı maraq

qrupları ilə bağlıdır. Belə qruplara həmkarlar ittifaqı, sahibkar birlikləri, istehlak assosiasiyaları və digərləri aiddir. Əgər problem ümummilli mahiyyət kəsb edən hadisə kimi dərk edilirsə, tədricən maraqların aqresiyası baş verir, başqa sözlə kiçik, xırda maraqların hansısa ümumiləşmiş siyasi marağa çevrilməsi reallaşır. Bunun daşıyıcısı kimi böyük siyasi partiyalar, birliklər, hərəkatlar və başqaları çıxış edirlər [4, s.129-130].

Siyasi prosesin mərkəzi mərhələsi siyasətin formalaşması, başqa sözlə dərk olunmuş problemin həllinə dair siyasi proqramın işlənilib hazırlanması hesab olunur. Bu mərhələdə siyasi qərarların qəbulu və həyata keçirilməsinin mexanizmi və prosedurları, fəaliyyətin müxtəlif variantlarının təhlili və qiymətləndirilməsi seçilir. Burada siyasi prosesin iştirakçılarının sayı nəzərə cərpacaq dərəcədə azalır, iş prosesində qanunverici və icraedici hakimiyyətin nümayəndələri çıxış edirlər.

Siyasi qərarların qəbulunun başlıca modelləri aşağıdakı konsepsiyalarda irəli sürülür:

- rasionel seçim modeli belə bir təsəvvürdən çıxış edir ki, hər bir işdə həmişə tamamilə aydın məqsədlər mövcuddur və insanlar dərk olunmuş səviyyədə və ardıcıl olaraq ona cəhd edirlər;

- məqsədə tədricən çatmaq modeli əksinə belə mövqedən çıxış edir ki, siyasi qərarlarda həmişə kifayət dərəcədə adekvat olmayan informasiya və eləcə də xeyli aydın olmayan problem nəzərdə tutulur;

- təşkilati-bürokratik model dövlətin bürokratik aparatı daxilində üstünlük təşkil edən dəyərlərə, görüşlərə və davranış modellərinə vurğulanır;

- ideoloji modelin xarakteri ondan ibarətdir ki, siyasətdə qəbul olunan qərarlar ilk növbədə ideoloji faktorların təzyiqi ilə, başqa sözlə hakimiyyət strukturlarında çalışan işçilərin qrup mənafeyi ilə müəyyənləşən inam, görüş və məqsədləri ilə səciyyələnir [2, s.217-223].

Siyasi prosesin üçüncü mərhələsi kollektiv siyasi qərarların həyata keçirilməsində ifadə olunur. Hər bir siyasi prosesin növbəti silsilə fazası reallaşan siyasi proqramın qiymətləndirilməsi ilə başa çatır. Bu mərhələ daha çox qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnir

Siyasi qərarların reallaşması mərhələsi siyasi tənzimləmənin düşünülmüş və dəqiq müvafiq vasitə və metodlarının seçilməsini tələb edir. Bu seçim xeyli dərəcədə siyasi rejimin xarakterindən, hakimiyyət elitasının xüsusiyyətlərindən, konkret siyasi situasiyadan (siyasi qüvvələrin nisbəti, ictimai sabitliyin səviyyəsi, beynəlxalq şərait və b) asılıdır. Məsələn, qeyri-demokratik rejimlərdə qərarların qəbul edilməsində inzibati- amirlik metoduna üstünlük verilir. Həmin metod xeyli dərəcədə məcburetmdən, ümumi tədbirlərdən, kütlələrə ideoloji təsir və təzyiq vasitələrindən istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı praqmatik məqsədlərə tabe olan rasionel fəaliyyətdən də imtina edilmir.

Demokratik cəmiyyətdə isə səmərəsiz ideoloji məqamlardan azad olan siyasi qərarların həyata keçirilməsinin rəşional üsul və vasitələrinə üstünlük verilir. Lakin demokratik oriyentasiyalı cəmiyyətdə ictimai şüuru çaşdırmağa köklənən, hakim rəylə bağı olan texnologiyadan, hətta inzibati-güc təsiri metodundan da geniş istifadə edilir.

Siyasi fəaliyyət prosesində hakimiyyətin və idarəetmənin aşığı strukturlarının siyasi qərarı zəiflətməsi və təhrif etməsi imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Çünki onlar çox vaxt bu və ya digər göstərişi öz səlahiyyətlərinə və maraqlarına uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Əgər problemin təhlili və qərarın qəbulu mərhələsində alternativ variantın irəli sürülməsi və müdafiəsi siyasi fəaliyyəti effektivliyinə xidmət edirsə, belə halda onun reallaşması prosesində rəqibin etirafı qərarının qəbulunun çətinləşməsinə gətirib çıxarır. Qərarın reallaşması prosesində informasiya ilə təmin olunmaq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qərarın qəbulu gedişində səslənən sosial narazılığın dərəcəsinə minimuma endirmək lazımdır ki, əlavə sarsıntıya yol verilməsin. O hakimiyyət güclüdür ki, düşünölmüş və dəqiq siyasi qərarlar qəbul edir və onların ardıcıl surətdə yerinə yetirilməsinə nail olur. Bu baxımdan siyasi qərarın qəbulu üsulu nə qədər müxtəlif olsa da daha çox bu cür ola bilər:

- çəvik şəkildə - çox cəsarətli cəhdə meyli olmaq;
- çəvik şəkildə - çox cəsarətli cəhdə ehtiyatlı meyl etmək;
- sərt şəkildə - çox cəsarətli cəhdə ehtiyatlı meyl etmək;
- sərt şəkildə - ehtiyatlı olmağa meyl etmək;

M.N.Marçenko, S.Mamut və başqaları siyasi prosesin mərhələlərini onun dinamikası baxımdan aşığıdakı kimi müəyyənləşdirirlər.

- siyasi sistemin tərkibi;
- siyasi sistemin komponentlərinin və əlamətlərinin təkrar istehsalı;
- siyasət - idarəetmə qərarlarının qəbulu və icrası;
- siyasi sistemin fəaliyyətinə və inkişafına nəzarət.

Həmin müəlliflərin siyasi prosesin mərhələlərinə aid belə təsnifatını nəzərə alaraq həmin mərhələlərin müqayisəli təhlilinə cəhd etmək vacib və məqsədəuyğundur. Konkret siyasi sistem siyasi prosesin mərhələlərindən və dinamikasından ibarət olduğı üçün müqayisəli təhlildən əvvəl siyasi sistemin mahiyyətinə qısaca aydınlıq gətirmək zəruridir.

Cəmiyyətin siyasi sistemini digər sferalardan fərqləndirən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, o bütövlüklə cəmiyyətin dövlət tərəfindən idarə olunmasının təşkilini və reallaşmasını təmin edir. Siyasi sistemsiiz cəmiyyətin həyatı mövcud olmaq qabiliyyətindən məhrum olardı. Siyasi sistem sosial sistemin məcmusunu təşkil edən komponentlərdən biri və ya yarım sistemi kimi səciyyələnilir. Politoloji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi bu məcmu siyasi, sosial, hüquqi, ideoloji, mədəni normalar kodeksinə, tarixi ənənələrə, konkret

cəmiyyətin siyasi rejiminin məqsədlərinə tabe olması ilə səciyyələnir [2, s.273-274].

Siyasi sistem özündə siyasi hakimiyyətin təşkilini, cəmiyyət və dövlət arasındakı münasibətləri təcəssüm etdirir, hakimiyyətin təsisatlanması da daxil olmaqla, siyasi prosesləri, siyasi fəaliyyətin vəziyyətini, cəmiyyətdəki siyasi yaradıcılığın səviyyəsini, siyasətdə iştirakçılığın xarakterini və təsisatlı mahiyyət daşımayan münasibətləri əks etdirir. Siyasi sistem kateqoriyasının təzahürü T.Parsonun cəmiyyətin sistemli təhlilini inkişaf etdirməsi ilə bağlıdır. Amerika alimi D.İstonun ümumi sosialogiyanın nailiyyətlərinə əsaslanaraq əsasını qoyduğu siyasi sistem nəzəriyyəsini Q.Almond, A.Lipset, D.Bell və digər görkəmli tədqiqatçılar inkişaf etdirdilər.

Siyasi sistemin təşəkkülü, inkişafı və dəyişməsi prosesinə təsir göstərən xarici amillərin nəzərə alınması çox vacibdir. Bu amillərə aşağıdakılar aiddir: cəmiyyətin maddi-texniki və iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial-sinfi strukturun xarakteri, cəmiyyətin mənəvi sərvətlərinin tipi və vəziyyəti. Bu amilləri cəmiyyətin digər sferalarına nüfuz etməklə, siyasi proseslərə, onların inkişaf mərhələlərinə və dinamikasına təsir göstərən qaydalara aid xarici amillər kimi müəyyənləşdirmək olar [3, s.231]. Bu baxımdan siyasi prosesin yuxarıda qeyd etdiyimiz və bilavasitə siyasi sistemlə bağlı olan mərhələlərinin müqayisəli təhlilinə cəhd edək.

Siyasi prosesin mərhələlərinin qarşılıqlı asılılığı onun spiral şəkilli hərəkətini ifadə edir, lakin hər bir siyasi proses ona xas olan xüsusiyyətləri özündə saxlayır. Siyasi prosesin tarixi və məntiqi başlanğıc mərhələsi kimi siyasi sistemin tərkibi çıxış edir. O eyni zamanda və daim baş verir. Eyni zaman öz gücü ilə bu sistemi yaradan insanların idarəsinin təşəkkülü və praktiki təcəssümü kimi səciyyələnən məqamdır. Siyasət sferasında sosial yaradıcılığın belə aktı müxtəlif cür yaranı bilər. Məsələn, əvvəlki siyasi-hüquqi strukturun radikal surətdə dəyişilən şəraitə uyğunlaşması və s. Sosial yaradıcılığın belə aktı müxtəlif metodlarla həyata keçirə bilər: silahlı üsyan, seçkilərdə qalib gəlmək və başqa üsullarla.

Mövcud sistemin tərkibi yalnız bir dəfə yaranan, sonra isə mövcud olmayan hadisə kimi başa düşülməməlidir. O, daim yeniləşir, fasiləsiz davam edir və fərdlərin, qrupların, siniflərin təşəkkül tapan siyasi sistemlə, onun prinsipləri, institutları, normaları ilə razılaşması kimi səciyyələnir. Bu, konkret siyasi sistemin bəyənilməsi, müdafiə olunması (cəmiyyət üzvləri tərəfindən) kimi nəzərə çarpır. Heç də təsadüfi deyil ki, politologiya elmində belə bəyənilmə və müdafiə olunma legitimlik adlandırılır. Bu cəhəti müxtəlif sosiomədəni vəziyyət və məqsəd təmin edir. Həmin vəziyyət və məqsədlərə aiddir: əhalinin təşəkkül tapan siyasi institutlarla barışmasının ənənəvi vərdişləri, siyasi rejimlər, hakimiyyətin daşıyıcılarının kütlələrə özünəməxsus

təsir hərəkətləri, hakimiyyətin formalaşdırdığı formal qanunlara itaətkar münasibət, onun simvollarına və mərasimlərinə münasibət.

Siyasi sistemin qəbul edilməsi fəal və ya passiv, açıq və ya gizli, könüllü və ya məcburi, birbaşa və ya dolay, şüurlu və ya kortəbii ola bilər. Siyasi sistemin tanınmasını yalnız siyasi subyektlərin digər məsələlərlə münasibəti kimi qarışdırmaq olmaz, başqa sözlə, bu sistem ictimai qrupların köklü maraqlarını necə əks etdirir və reallaşdırır.

Tarixdə xeyli elə hallar da olub ki, siyasi sistemin qəbul edilməsi, legitimliyi az və ya çox dərəcədə cəmiyyətin ümumi sosial ehtiyacları, əhalinin geniş kütləsinin müəyyən maraqları baxımdan ifadə edilib. Lakin elə hallar da olub ki, siyasi sistem, siyasi liderlər müvafiq dəstək əldə etdikləri məqamda da cəmiyyətin köklü tələbatını əks etdirməmişlər (kütlələrin başlıca maraqlarını təhrif edərək). Siyasi sistemin nüfuzunun yüksəlməsi, cəmiyyət tərəfindən onun müdafiə olunmasının güclənməsi, onun saxlanması və möhkəmlənməsi, inamlı və sabit fəaliyyəti üçün tələb olunan vacib şərtidir. Siyasi sistemin qəbul edilməsi, bəyənilməsi, ona inam siyasi sistemin tərkibinin dəyişməsinə, fəaliyyətinə, onun xüsusi “predmetinin” mahiyyətinə, sosial aləmdə hərəkətinə təsir göstərir. Belə “predmetlərin” istehsalı sistem üçün konstruktiv sosial dəyərlərdən və məqsədlərdən, möqələrdən siyasi prosesin iştirakçılarının rolları və fəaliyyətindən ibarətdir [4, s.49-50].

Siyasi sistemin tərkibinin dəyişməsində sosial-psixoloji amillər əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial- psixoloji amillərin siyasi sistemin tərkibinin dəyişməsində rolunu azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, bu proses müəyyən tarixi qanunauyğunluğa müvafiq olaraq baş verir və eləcə də obyektiv ictimai-iqtisadi tələbatla şərtlənir. Bununla yanaşı siyasi sistemin tərkibinin dəyişməsinə aid olan insanların (fərdlərin, sosial qrupların, siniflərin) fəaliyyəti cəmiyyətdə qərarlaşan sosial-normativ tənzimləməyə də məruz qalır. Məhz bütün bu şəraitin hesaba alınması siyasi prosesin başlanğıc mərhələsinin genezisini və məzmununu hər hansı birtərəfli başa düşməkdən irəli gəlir. Siyasi sistemin tərkibinin dəyişməsi mərhələsi müxtəlif formalarda həyata keçirilən siyasi prosesin bütün mərhələləri üçün zəmin kimi çıxış edir.

Siyasi sistemin komponentlərinin və elementlərinin təkrar istehsalı mərhələsi mürəkkəb, dialektik ziddiyyət kəsb edən hadisədir. Bu həm də sistemin təşəkkül tapan bütün elementlərinin və parametrlərinin təkrar olunması, eləcə də formasını dəyişməsi, yeniləşməsi kimi səciyyəlidir.

Siyasi sistemin siyasi proseslə bağlı ikinci-təkrar istehsal mərhələsi siyasi sistemin tarixi tipi, onun sosial təbiəti, digər yarım sistemlərlə əlaqəsi təkrar olunur və möhkəmlənir, forması dəyişilir və yeniləşir. Beləliklə, siyasi münasibətlər və institutlar, siyasi normalar və dəyərlər, işarələr, simvollar, dil

yenidən yaranır. Siyasi münasibətlərin subyektivi öz siyasi mövqeyi, rolu, görüşləri və hərəkətləri ilə təkrar istehsal edilir.

Siyasi sistemin təkrar istehsalı üçün eyni ümumi akt və eyni ümumi ritm (ahəng) mövcud deyil. Bütün dövrlərdə və formasiyalarda onun təkrar istehsalının həyata keçirilməsi üçün, eləcə də vahid, universal vasitə və metodlar yoxdur. Məsələn, demokratik cəhətdən təşkil edilmiş cəmiyyətlərdə nümayəndəli orqanların təkrar istehsal üsulları bir qayda olaraq azad, gizli və birbaşa keçirilən seçkilərdən ibarətdir, icraedici orqanların təkrar istehsal üsulu isə müsabiqə, rotasiya və digər bu kimi hallar gedişində onların seçilməsi, təyin edilməsidir. Bununla bağlı siyasi münasibətlərin subyektivi məhz insanların hər bir yeni nəslinin (ictimai-siyasi həyatda iştirak edən) siyasi sosiallaşması vasitəsilə təkrar istehsal edilir [5, s. 289-290].

Siyasi sistemin təkrar istehsalı kontekstində nəzərə çarpan siyasi proses mərhələsinin ən aydın təzahür edən cəhəti varislikdir. Lakin burada üzə çıxan varislik əlaqəsi mexaniki xarakter kəsb etmir. Sosial mədəniyyət tarixində belə hal mövcud olmayıb. Varislik mədəniyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarından biri və çox əhəmiyyətliyədir. Mədəniyyətin inkişafında varislik müvəqqəti (vertikal) və məkan daxilində (horizontal), pozitiv və ya digər mədəni ənənələrin davamı) və neqativ (əvvəlki-mədəni təcrübəni inkar etmək) şəkildə olur.

Siyasi sistem özünü əlbəttə, öz “materialından” təkrar istehsal etmir. Onu mütəşəkkil təşkil olunmuş bütün cəmiyyət-dövlət təsisatları doğurur, tərkibini dəyişir və təkrar istehsal edir. Siyasi sistemin istehsalı ictimai həyatın bütün təkrar istehsalının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Siyasi sistemin təkrar istehsalına siyasi prosesin müstəqil (nisbi müstəqillik kəsb edən) mərhələsi kimi yanaşmaq diqqətin elə aspektlərdə mərkəzləşdirilməsinə imkan yaradır ki, digər görüşlərə münasibət “kölgədə” qalır. Xüsusi təkrar istehsal mərhələsini fərqləndirmək sabitliyin dialektikasını, siyasi proseslərin dəyişməsi və inkişafını səmərəli təhlil etməyə imkan yaradır.

Siyasi sistem çərçivəsində siyasi prosesin siyasət-idarəetmə qərarlarının qəbulu və icrası mərhələsi spesifik yer tutur. Bu mərhələ siyasi sistemin daxili tərəfi, onun təkrar istehsalı mexanizmin əsası kimi şərh edilməlidir. Siyasət-idarəetmə qərarlarının qəbulu və icrası geniş və mürəkkəb problem olmaq etibarilə sosioloji və siyasi-hüquqi elmdə hərtərəfli öyrənilmişdir.

Bu qərarın ayrıca məqamları siyasi prosesin mərhələsi aspektində kifayət qədər təhlil olunmamışdır. Siyasi prosesin nəzəri modeli siyasət-idarəetmə qərarlarının əsl müxtəlif mərkəzlərinin müəyyənləşdirilməsini, onların siyasi münasibətlərin xüsusi səlahiyyətə malik subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur. Bu qarşılıqlı fəaliyyətin təhlili belə bir sosial məsələnin öyrənilməsi ilə bağlıdır ki, ictimai subyektlərin siyasi hakimiyyətin iyerarxiyalı strukturunda mövcudluğu nə dərəcədə mümkündür [6, s.117-118].

Siyasi-idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması, qəbulu və icrası mərhələsini qanunauyğun olaraq siyasi sistemin vəziyyətinə və fəaliyyətinə nəzarət mərhələsi əvəz edir. Onu mərhələlərin bütün silsiləsi tamamlayır və başa çatdırır. Bunların bütöv üzvi birliyi məhz siyasi proses kimi səciyyələnir. Siyasi sistemin tərkibinin dəyişməsi və təkrar istehsalı ilə müqayisədə onun vəziyyətinə və fəaliyyətinə nəzarət mərhələsi öz birbaşa vəzifəsi, istifadə etdiyi vasitələr, fəaliyyətin arzu olunan nəticələri və digər baxımdan başqa mahiyyət daşıyır. Bu nəzarət mərhələsini siyasi sistemin hərəkətini onun öz prinsiplərinə, siyasi prosesin öz iştirakçılarının maraqlarına müvafiq olaraq qaydaya salmaq mənasında başa düşmək lazımdır.

Qaydaya salmaq siyasi sistemin institutlarının və siyasi prosesin iştirakçılarının onlara həvalə edilmiş məqsədlərdən, fəaliyyət istiqamətindən və standartlardan uzaqlaşmaq davranışını minimallaşdırmaqla həyata keçirir. Bu institutları iki böyük qrupa ayırmaq olar. Onlardan biri müvafiq dövlət idarələri, ictimai təşkilatların və hərəkətlərin müəyyən strukturundan ibarətdir. Buraya hər şeydən əvvəl xidmət nəzarətini, yoxlamaları, sınaqı, dövlət aparatına aid nəzarəti, müəyyən ölçüdə kütləvi informasiya vasitələrini aid etmək olar.

İkinci qrupa isə siyasi sistemə nəzarəti həyata keçirtmək üçün xüsusi olaraq yaradılan, ən müxtəlif formada nəzərdə tutulan institutlar aiddir. Onların köməyi ilə nəzarət etmək prosesinə praktiki olaraq nəzarət qabiliyyəti olan bütün vətəndaşlar cəlb olunurlar.

Siyasi sistemə belə nəzarət sanki başqa tərəfdən - kənardan edilir.

Əlbəttə, bu mərhələdə fəaliyyət göstərən institutlar öz məqsədi, fəaliyyət dairəsi baxımından eynilik kəsb etmir, fərqlənirlər. Lakin onların nəzarətedici fəaliyyətinin sosionormativ mexanizmi eynidir. Belə mexanizmin komponentlərinə aiddir:

- 1) siyasi proses iştirakçılarının siyasi əhəmiyyətli faktları (hadisə, fəaliyyət, subyekt, və b.) qiymətləndirilməsi meyarı;
- 2) siyasi əhəmiyyətli faktların, əşyaların özünün dəyərləndirilməsi;
- 3) siyasi prosesə cəlb olunanların siyasi əhəmiyyətli əşyalara, faktlara təsiri.

Siyasi sistemin fəaliyyətinə nəzarət mərhələsi siyasi prosesin müəyyən silsilələrini başa çatdırır. Lakin cəmiyyətin siyasi həyatı, onun siyasi sisteminin təkamülü mövcud silsilələrlə tamamlanmır. Onların ardınca siyasi prosesin digər silsilələri başlanır, sonra üçüncüsü və digərləri.

Bu sistem siyasi münasibətlərin subyektləri siyasi prosesin növləri silsilələri kimi çıxış edirlər [7. s,129-130].

Bəzi müəlliflər, ilk öncə S.V. Reşetnikov, M.F.Çudakov, N.P.Denisov isə siyasi prosesin şərti olaraq beş mərhələdən ibarət olduğunu bildirirlər: siyasi prioritlərin formalaşması; siyasi prioritlərin siyasi prosesdə ön plana gətirilməsi;

həlli hökumət tərəfindən tələb olunan siyasi problemlərin qəbulu, müəyyənləşdirilməsi və siyasi qərarların qəbul edilməsi; qəbul olunan qərarların reallaşması mexanizminin fəaliyyətə istiqamətləndirilməsi; siyasi qərarların nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Siyasi prosesin mərhələlərinin belə şərti müəyyənləşdirilməsi kontekstində onların mahiyyəti və spesifik xüsusiyyətlərinin açıqlanması və təhlili nəinki elmi-nəzəri, eləcə də sosial praktika baxımından vacib və əhəmiyyətlidir. Ən əvvəl, siyasi prioritetlərin formalaşması mərhələsini nəzərdən keçirək. Siyasətin formalaşması mənbəyini öyrənərək adətən belə bir məqama kifayət qədər diqqət yetirilmir ki, siyasi təhlil məhz buradan başlamalıdır. Mövcüd problemin həcmi, qarşıya qoyulan qərarların reallaşması üçün hökumətin fəaliyyətini müəyyənləşdirməyə məhz siyasi təhlil kömək edir.

Siyasi hadisələrin tədqiqinin üsul və metodlarının bilik sferalarına tətbiqi siyasi elmin xüsusi sahəsini formalaşdırır. Bu elmi sahə real siyasi proseslərin, müxtəlif subyektlərin davranışının, onların fəaliyyətinin və qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsinə istiqamətlənir. Bir sıra belə sferalar ətrafında formalaşan elmi bilik sahələrindən biri siyasi təhlil (Policy analysis) hesab olunur. Siyasi təhlil nəinki siyasətin, siyasi proseslərin mənbəyini və eləcə də sözün geniş mənasında siyasətə aid bütün elmi tədqiqatları ifadə etmək üçün istifadə oluna bilər. O konkret problemlərin, həmçinin siyasi prosesin mərhələlərinin başlanğıcını, dinamikasını tədqiq etməyə istiqamətlənir. Siyasi təhlil konkret siyasi problemlərin öyrənilməsi tələblərinə başlıca mane olan subyektivliyi və özbaşınalığı aradan qaldırmağa, onun daha məqbul həlli üçün fəaliyyətin müəyyən zəruri texnoloji vasitə və üsullarının axtarışını əks etdirir. Elm obyektin məntiqi surətini formalaşdırır, siyasi təhlil isə onu praktiki baxımdan şərtləndirir. Siyasi təhlil fundamental (nəzəri) elmdən fərqli olaraq unikal, tək-tək hadisə və situasiyanın əks etdirilməsinə istiqamətlənir. Siyasi təhlili siyasi prosesin mərhələlərinə tətbiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, hər cür problemi siyasi təhlilə aid etmək olmaz.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Мастенбург В. Переговоры. Калуга, 1993.
- 2.Политология : Энциклопедический словарь. Общая редакция и составление: Аверьянов Ю.И., М., 1993.
- 3.Соловьев. Политическая теория. Политические технологии, М., 2006.
- 4.Матвеев Р.Ф., Общая теория политических систем. М., 1997.
- 5.Эрасов Б.С., Социальная культурология. М., 2000.
- 6.Категории политической науки. М., 2002.
- 7.Бабосов Е.М. Основы конфликтологии. Минск, 2010.

UOT 911.3

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ
TƏBİİ QAZ İSTEHSALI VƏ İXRACI SİYASƏTİ (1991-2018)**

Anar Hüseynov

*A.A.Bakıxanov adına Tarix institutu
hato1976@mail.ru*

Açar sözlər: *Şahdəniz, TANAP, BTƏ, TAP, AGRİ*

Tarixi Azərbaycan ərazisində təbii qaz mənbələri V əsrdən məlumdur. Azərbaycanda XIX əsrin ortalarında neftlə yanaşı təbii qaz da istehsal olunurdu. 1965-ci ildə 6,2 milyard m³ qaz istehsal olunmuşdu. 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalanandan sonra təbii qaz yataqlarınada maraq artdı. 2007-ci ildə Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri çəkildi. 2010-cu ildə Buxarestdə Rumıniya ilə yeni qaz müqaviləsi imzalandı və 2014-cü ildə isə uzunluğu 3500 kilometrən cox olan "Cənub qaz dəhlizi"-nin əsası qoyuldu.

**PRODUCTION AND EXPORT OF NATURAL GAS FROM
AZERBAIJAN REPUBLIC GAINED INDEPENDENCE POLICY
(1991-2018)**

Anar Huseynov

Key words: *Shaxdeniz, TANAP, BTE, TAP, AGRY*

Natural gas sources in the territory of Azerbaijan have been well known since the fifth century. In the middle of the 19th century the natural gas was being produced along with oil. In 1965 6,2 billion m³ of gas were produced. In 1994 after the signing of the contract of the century the interest in the fields of natural gas has increased. In 2007 the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline was taken. In 2010 a new gas contract was signed in Bucharest, Romania. In 2014 more than 3500 km. the length of the "Southere Gas Corridor" was founded.

**ПРОИЗВОДСТВО И ЭКСПОРТ ПРИРОДНОГО ГАЗА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ЗА ГОДЫ
НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-2018)**

Анар Гусейнов

Ключевые слова: *Шахденуз, ТАНАП, БТЕ, ТАП, АГРИ*

Источники природного газа на территории Азербайджана известны в пятом веке. В середине XIX века в Азербайджане вместе с нефтью добывали и природный газ. В 1965 году было произведено 6,2 млрд т газа. В 1994 году после подписания "Контракт века" повысился интерес в естественных газовых месторождений. В 2007 году было построена газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум (БТЕ). В 2010 году в Бухаресте с Румынией было подписана новый газовый контракт и 2014 году заложена основы проекта "Южного газового коридора" который составляет длину боле 3500 км

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası dövlət suverenliyini bərpa etdikdən sonra müstəqil xarici siyasət yeritməyə başladı. Keçmiş ittifaq respublikaları ilə əlaqələrin kəsilməsi, erməni separatizmi, iqtisadi böhran respublikanın vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. 1993-cü ildə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev böhrandan çıxmaq, Azərbaycana xarici kapital axınına təmin etmək üçün 1994-cü ildə xarici şirkətlərə neft müqavilələri imzaladı. 1997-ci ildən artıq neft gəlirləri respublikaya daxil olmağa başladı.

Məlum olduğu kimi, Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına aid hissəsi təkcə neft yataqları ilə deyil, həm də təbii qazla da zəngindir. Tarixi Azərbaycan ərazisində təbii qaz mənbələri V əsrdən məlumdur. XVIII əsrin əvvəllərindən qaz saxsı borular vasitəsilə mənbədən götürülür və məişətdə, sənətkarlıqda istifadə edilirdi. 1859-cu ildə qaz Suraxanıda sənaye məqsədləri üçün istifadə edilməyə başlanılmışdır. XX əsrdə Azərbaycanın neft və qaz hasilatı tarixində maksimum 3 mərhələ ilə qeyd edilir: I. XX əsrin əvvəli, II - 1940-cı illər və III - 1970-ci illər. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 10 milyon ton neft istehsal olunmuşdu. Baxmayaraq ki, bu cari istehsalat normaları ilə müqayisədə həddən artıq yüksək rəqəm deyildir, ancaq o dünyada istehsal olunan neftin ümumi miqdarının yarısını təşkil edirdi. 2-ci mərhələ ərzində Azərbaycan neftinin istifadəsi II Dünya Müharibəsinin ön cəbhələrində Avropa qitəsində faşizmə son qoydu. 3-cü neft və qaz bumu dənizdə məhsuldar laylarda neft yataqlarının və qaz kondensatı ehtiyatlarının tapılması ilə bağlı idi [9].

1902-ci ildə ilk dəfə Suraxanıda qaz verən quyu qazılmışdı. Lakin həmin vaxtlar qaz saxlamaq üçün texniki vasitələr yox idi. 1919-cu ildə Abşeronda təbii qaz hasilatı 48 milyon m³ təşkil etmişdir. 1924-1927-ci illərdə Binəqədi rayonunda artıq 15 kilometr uzunluğu olan qaz xətləri çəkildi. 1940-cı ildə hasil edilmiş 2,5 milyard m³ qaz SSRİ-də çıxarılan qazın 78%-i idi və 1965-ci ildə bu 6,2 milyard m³-ə çatdırıldı [1, s.420]. Bu illərdə ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin dibi ilə qaz kəmərləri, ikimərtəbəli qaz anbarları, kompressor stansiyaları tikildi.

XXI əsrin əvvəli Azərbaycan Respublikasında neft və qaz hasilatının yeni əhəmiyyətli artımı ilə qeyd edilir. XX əsrdə Azərbaycanda 1.5 milyard ton

neft və 500 milyard m³ qaz istehsal edilmişdir. İşlənmiş, perspektivli və müəyyən olunmuş ehtiyatlar da daxil olmaqla, qazın 2336 milyard m³ və kommersiya qazının 181 milyard m³-i ADNŞ-ə (SOCAR) məxsusdur. Bu qaz ehtiyatları ərazi boyu və istehsal bölməsində təbii olaraq paylanır. Ən geniş qaz yığımı Balaxanın aşağı hissəsində və məhsuldar qatın daha aşağı hissəsi ilə məhdudlaşır. Yataqların qaz tərkibinin sonrakı artımı və həll olunmuş neft yataqlarından qaz qapaqlı neft yataqlarına keçməsi, məhsuldar qatın çökmə zonası istiqamətindəki ərazidə, öz geoloji inkişaf dövründə mənfəətli təsirlərdən keçərək və enmə zonasında qazəmələgələn yataqlara keçməsi ilə müşahidə olunur.

Müstəqillik illərinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan "Əsrin müqaviləsi" oldu. Müqavilə çərçivəsində yeni neft və qaz yataqları kəşf edildi. Bunlardan biri də 2006-cı ildə hasilata başlamış "Şahdəniz" idi. Ehtiyatları 1,2 trilyon m³ qaz və 240 milyon tondan artıq kondensat həcmində qiymətləndirilən "Şahdəniz" yatağı hazırda dəniz akvatoriyalarında işlənən ən iri qaz-kondensat yataqlarından biridir (Yatağın kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş 4 iyun 1996-cı ildə imzalanmışdır). 2010-cu il aprel ayının 1-dək bu yataqdan 18,8 milyard m³ qaz hasil edilmişdir. Hazırda burada orta gündəlik hasilatı 21 milyon m³ qaz və 5 min ton kondensat olan 4 quyuyu istismar edilir [2, s.132-133] "Şahdəniz" yatağından çıxarılan qaz 2007-ci ilin yanvarına istifadəyə verilmiş diametri 42 düyüm, uzunluğu 980 kilometr olan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəməri vasitəsilə Gürcüstan və Türkiyəyə nəql edilir. Kəmərin ötürücülük qabiliyyəti 20 milyard m³ həcmindədir. Bu boru kəməri öz qazını Avropaya nəql etməyi planlaşdıran Qazaxıstan ilə Türkmənistan Respublikalarının da maraqlı dairəsindədir. "Şahdəniz" yatağının işlənməsinin "Mərhələ-1" layihəsi üzrə 178 milyard m³ qaz və 34 milyon ton kondensat çıxarılması və bu qazın əsas hissəsinin ixrac olunması nəzərdə tutulmuşdur.

2014-cü ilin sentyabrın 20-də Xəzər dənizi qazının Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Avropaya daşmağı əsas götürən şəxələnmiş layihənin təməli qoyuldu. 3500 kilometrə çox uzanaraq 7 ölkədən keçən, 11 nüfuzlu şirkətdən kapital yatırımı 45 milyard dollardır olan "Cənub Qaz Dəhlizi"(CQD)-nə aşağıdakı layihələr daxildir. "Şahdəniz"-2 təbi qaz yatağı, Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP), Trans Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və yuxarıda qeyd etdiyimiz Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri kimi tanınan Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK). 2014-cü ilin fevralın 24-də isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Şahdəniz" yatağının istismarının ikinci mərhələsi və CQD layihəsinin yaradılmasına dair sərəncam imzaladı. Sərəncama əsasən ARDNŞ nizamnamə kapitalı 100 milyon dollar təşkil edən və səhmlərinin 51%-i dövlət mülkiyyətində, 49%-i isə ARDNŞ-ə məxsus olan Qapalı Səhmdar Cəmiyyətini

təsis etdi. 2016-cı il fevralın 29-da 11 dövlətin iştirakı ilə Bakıda keçirilən Məsləhət Şurasının iclasında İran, İraq və Türkmənistan dövlətlərinin də layihəyə cəlb olunması müzakirə olundu. CQD-yə daxil olan Cənubi Qafqaz Boru kəməri (CQBK) Şahdəniz qaz yatağından hasil edilən qazı Gürcüstana və Türkiyəyə nəql etmək üçün inşa edilmişdir. Boru kəməri Səngəçal terminalından başlayaraq Türkiyə sərhədinədək Azərbaycan və Gürcüstanda Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri ilə eyni marşrutdadır və Türkiyədə bu ölkənin qazpaylama sisteminə birləşdirilib. Bütövlükdə boru kəmərinin istismar əməliyyatlarına və tikintisinə Cənubi Qafqaz Boru Kəməri Şirkəti (CQBK Ko.) cavabdehdir. CQBK-nın iki operatoru var: BP şirkəti CQBK obyektlərinin tikintisi və istismarı üzrə məhsul texniki operator, “SOCAR Midstrim Opereyşn Limited” şirkəti isə CQBK-nın biznes icrası üzrə məsul kommersiya operatorudur. Boru kəmərinin 443 kilometri Azərbaycanda, 248 kilometri Gürcüstandadır. 2015-ci ildə CQBK-nın gündəlik orta ötürücülüüyü 18,6 milyon m³ qaz olmuşdur. 2015-ci ildə CQBK ilə bağlı fəaliyyətlərə təqribən 47,5 milyon dollar əməliyyat xərcləri və 1,1 milyard dollar əsaslı xərclər sərf edilib [4].

Təklif olunan enerji layihələrindən biri də 2012-ci il iyunun 26-da İstanbulda imzalanan TANAP (Trans Anatolian Pipeline -Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri) layihəsidir. Sazişə görə Azərbaycanın təbii qazı Türkiyənin Şərqi sərhədindən Qərbi sərhədinə daşıyacaq, bütün ölkədə sabit tranziti təmin edəcək boru xətti çəkilməlidir. Layihə Azərbaycandan başlayan genişlənmiş Cənubi Qafqaz boru kəmərinə Avropa Birliyində bir neçə kəmərlə əlaqələndirəcək. 5 il ərzində reallaşması nəzərdə tutulan layihənin dəyəri 7 milyard dollardır. Dörd mərhələdə həyata keçiriləcək layihənin ilk mərhələsi 2018-ci ildə başa çatacaq [6]. 2026-cı ildə isə qazın həcmi 31 milyard m³-ə çatdırılacaq. İlk dövrdə TANAP kəməri ilə nəql olunacaq 16 milyard m³ Azərbaycan qazının 10 milyard m³-i Avropaya, 6 milyard m³-i isə Türkiyəyə satılacaq. Avropa üçün nəzərdə tutulan qaz Türkiyə-Bolqarıstan və ya Türkiyə-Yunanıstan sərhədində təhvil veriləcək. TANAP layihəsində ARDNŞ-i 80%, Türkiyənin BOTAŞ və TPAO şirkətləri isə birlikdə 20% paya malikdir. TANAP layihəsi üzrə saziş boru kəmərinin diametri 56 düyüm və ya 1,4 metr nəzərdə tutulub. TANAP layihəsinin işə düşməsi “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə qaz hasilatına başlanılması vaxtı ilə uzlaşdırılmışdır. 2015-ci il martın 17-də Türkiyənin Qars şəhərində uzunluğu 1850 kilometr olan TANAP-ın təməli qoyuldu [5]. Bu layihə vasitəsi ilə təkcə Azərbaycan qazı deyil, Türkmənistan və İran qazının da nəql ediləcəyi gözləniləndi. Bununla da Azərbaycan və Türkiyə dünyada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi dövlətə çevriləcək. Həmçinin, yaxın gələcəkdə İraq qazının TANAP-a qoşulması perspektivləri mövcuddur [8].

Uzunluğu 870 km olacaq TAP (*Trans Adriatic Pipeline*) layihəsi Cənubi Qafqaz Qaz Kəmərinin (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) və Trans-Anadolu Qaz

Kəmərinin (TANAP) davamı olub, "Şahdəniz-2" yatağındakı qazın Yunanıstan və Albaniya vasitəsilə Adriatik dənizi və İtaliyanın cənubuna, oradan da Qərbi Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. Qaz kəməri Albaniyadan İtaliyaya qədər 115 kilometrli sualtı sahəyə qoşulub. Bu kəmərlə ilkin mərhələdə ildə 10 milyard, daha sonra isə 20 milyard m³-ə yaxın qazın nəql edilməsi gözlənilir [7]. Azərbaycan qazının bu kəmərlə vasitəsilə 2019-cu ildə Avropaya çatdırılması planlaşdırılır. Xəzər qazını Avropaya Adriatik dənizinin dibi ilə çatdırmaq ideyasını ilk dəfə 2003-cü ildə İsveçin "Axpo" şirkəti irəli sürmüşdür. 2007-ci ildə istismara verilən Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri (BTƏ) Azərbaycan qazını Gürcüstandan keçməklə Türkiyənin şərq hissəsinə daşıyır. Tikiləcək TANAP kəməri qazın Türkiyənin şərqindən qərbinə daşıyacaq, yəni Avropa ilə sərhəddə gətirəcək və Türkiyə ilə Yunanıstan sərhədində yerləşən Kipoidə Trans-Anadolu qaz boru kəmərinə (TANAP) birləşəcək. TAP boru kəməri isə qazın buradan Avropa ölkələrinə paylanmasına imkan verəcək. TAP-ın səhmdarları - BP - 20%, SOCAR - 20%, Snam S.p.A - 20%, Fluxys - 19%, Enaqaş - 16%, Axpo-5%. şirkətləridir. 2014-cü il mayın 23-də Albaniyanın paytaxtı Tiranada Monteneqro, Albaniya, Xorvatiya, Bosniya və Herseqovina hökumət nümayəndələri TAP ("Ionian Adriatic Pipeline" - IAP) qaz kəmərlərinin tikintisi üzrə qarşılıqlı anlaşma, dəstək və əməkdaşlıq haqqında memorandum imzaladılar. Tərəflər qaz kəmərləri layihələrinin inkişafına, maliyyələşməsinə və reallaşmasına yardım etmək, Azərbaycan Respublikası və Xəzər regionundan qazın qəbulu üçün daxili bazarları hazırlamaq barədə öhdəlik götürmüşdülər [3]. 2016-cı ildə "Trans-Adriatik" (TAP) boru kəməri layihəsi çərçivəsində Almaniyanın "RMA Pipeline Equipment" şirkəti ilə TAP-ın böyük diametrli top klapan və işə salan qurğularla (aktuator) təchizatı məqsədilə müqavilə imzalandı. Bu elementlər boru kəmərinin kritik bir hissəsidir. Həmin işləri Yunanıstan, İtaliya və Albaniyadakı TAP-ın quru hissəsində podratçı şirkətlər həyata keçirir. Müqavilə üzrə işlər çərçivəsində 55 klapanın alınması nəzərdə tutulur.

2013-cü il dekabrın 17-də "Şahdəniz" konsorsiumu Xəzər dənizində "Şahdəniz" - 2 qaz yatağının işlənməsi üçün müqavilə bağladı. Birinci müqavilə Səngəçal terminalında "Şahdəniz - 2" üçün yeni qurğuların tikintisi və istismar sınaqlarına dəstək işləri üzrə sənəddir. Bu müqavilənin dəyəri 998 milyon dollar təşkil edir. İkinci müqavilənin dəyəri 974 milyon dollardır. Hər iki müqavilə çərçivəsində nəzərdə tutulan işlərin 2018-ci ildə başa çatacağı gözlənilir. Şahdəniz tərəfdaşları (satınalma əməliyyatlarından sonra) aşağıdakı şirkətlərdir: BP (operator) (28,8%), ARDNŞ (16,7%), Statoyl (15,5%), Total (10%), Lukoyl (10%), NIKO (10%) və TPAO (9%). Bu faizlərə "BP" və ARDNŞ-nin "Statoyl"dan müvafiq olaraq aldığı yuxarıda qeyd olunmuş iştirak payları daxildir. "Şahdəniz" yatağının birinci və ikinci mərhələsində hasilat 1,2

trilyon m³-dir “Şahdəniz - 3” layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində əlavə 0.5 trilyon m³ qaz əldə olunacağı planlaşdırılır. Layihə 2025-ci ildən sonra hasilata başlanacaq.

“Şahdəniz”dən sonra 200 milyard m³ ehtiyata malik “Ümid” yatağının və 2017-ci ildə “Şahdəniz”in 2-ci mərhələsi üzrə perspektivli “Babək”, “Abşeron” yataqları ilə bağlı işlərin görülməsi, Azərbaycanın 2025-ci ilədək hasil etməyi planlaşdırdığı 50 milyard m³ qazın böyük hissəsini ixrac etmək üçün Bakı ilə Ankara arasında Türkiyə ərazisində yeni qaz kəmərinin tikilməsi, 2017-ci ildən istismarı nəzərdə tutulan “Şahdəniz - 2”dən hasil olunacaq qazın Avropaya nəqli istiqamətləri barədə müzakirələr artıq rəsmiləşdirilib. “Şahdəniz - 2” layihəsinə dair saziş çərçivəsində nəzərdə tutulan və ümumi dəyəri 5 milyard avro, illik nəqletmə həcmi 16 milyard m³ (6 milyard m³-i Türkiyənin, 10 milyard m³-i isə Avropa ölkələrinin tələbatı üçün nəzərdə tutulur) olan, ixrac imkanlarının yaxın gələcəkdə 24 milyard m³ çatdırılması nəzərdə tutulan “Transanadolu Təbii Qaz Kəməri” layihəsi neft strategiyasının uğurlu davamıdır.

Avropa Birliyi ölkələrinin maraq dairəsində olan prespektivli layihələrdən biri də Transxəzər qaz kəməri ideyasıdır və ilk dəfə 1996-cı ildə ABŞ tərəfindən irəli sürülmüşdür. 1999-cu ilin fevralın 19-da Aşqabadda Transxəzər qaz kəməri layihəsinə dair Türkmənistan hökuməti ilə PGS (“*General Electric Capical Constraction & Finance group*” və “*Bechtel Enterprises*”) konsorsiumu arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin dəyəri 7,9 milyard avro həcmində qiymətləndirilirdi. 1999-cu ilin əvvəlində Transxəzər kəmərinin 28 ay müddətində həm türkmən hissəsinin, həm də sualtı hissəsinin (uzunluğu 300 km) tikilməsini başa çatdırmaq nəzərdə tutulurdu. Kəmərin Xəzər dənizinin Türkmənistan sahilindən Azərbaycan sahilinə kimi uzadılması planlaşdırılır. Burada o "Cənub qaz dəhlizi"nə qoşulacaq Tengiz (Qazaxıstan) - Türkmənbaşı (Türkmənistan) - Bakı (Azərbaycan) - Tiflis (Gürcüstan) - Ərzurum (Türkiyə) marşrutu ilə Azərbaycan və Gürcüstan üzərindən 1640 kilometr məsafə qət edərək yerüstü hissə Ərzurumda başa çatmalı idi. 2011-ci il sentyabrın 12-də Avropa İttifaqı Transxəzər qaz kəməri layihəsinin hüquqi bazasına dair danışıqlar aparılması üçün Avropa Komissiyasına mandat verdi. Sentyabrın 13-də isə Rusiya XİN bəyanatla çıxış edərək bildirdi ki, beş Xəzəryanı ölkə Xəzərin statusunu müəyyənləşdirənə qədər Transxəzər layihəsinin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Layihəyə mane olan səbəblərdən aşağıdakıları göstərmək olar: a) Xəzərin hüquqi statusunun həllinin tapılmaması; b) Azərbaycan Respublikası ilə Türkmənistan Respublikası arasında “Kəpəz” yatağı üzərində mülkiyyət mübahisəsi; c) Transxəzər qaz kəmərinin reallaşması üçün ilk növbədə layihənin iqtisadi cəhətdən səmərəli olması vacibliyi. Kapital qoyuluşu və Avropa bazarında Rusiyanın “Qazprom” şirkəti ilə rəqabət; d) digər tərəfdən Azərbaycanda yeni

qaz yataqlarının tapılması Azərbaycanın öz ərazisindən türkmən qazının tranzit məsələlərində daha sərt mövqedən çıxış etməyə sövq edir. Belə ki, “Şahdəniz” və “Abşeron” yataqlarını maliyyələşdirən Avropa şirkətlərinin kommersiya maraqları buna mane olur.

2015-ci ilin aprel və may aylarında Avropa Komissiyası və onun enerji birliyi üzrə nümayəndələri Aşqabadda Türkiyədə keçirilən çoxtərəfli görüşlərdə Transxəzər layihəsinin gerçəkləşməsi perspektivlərini müzakirə etdilər. Qeyd olundu ki, layihənin həyata keçirilməsi Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə yanaşı, buna əlavə vəsaitlər xərcləməyə ehtiyac olmadan, Azərbaycan Respublikasına da xeyli dividənlər gətirəcək.

Yuxarıda qeyd olunan TANAP və TAP layihələrini “Türk axını”-da üstələyə bilmədi. “Türk axını” (“Turkish Stream”) layihəsi Rusiya prezidenti V.Putinin 1 dekabr 2014-cü ildə Türkiyəyə səfəri zamanı Ankarada əldə olunmuş razılığa əsasən əldə edilmişdir. 2015-ci ildə təyyarə böhranından sonra dekabrın 3-də Rusiyanın energetika naziri Aleksandr Novak “Türk axını” qaz kəmərinin tikintisinin dayandırıldığını bildirdi. 2016-cı il oktyabrın 10-da iki dövlət arasında yenidən danışıqlar başladı və müqavilə imzalandı. “Türk axını” təbii qaz xətti Rusiya qazını Qara dənizin altından keçməklə Türkiyə torpaqlarına, oradan isə Yunanıstan ərazisindən Avropaya çatdırmaq üçün nəzərdə tutulub. Daha dəqiq, Anapadan Qara dənizin dibi ilə Türkiyənin Avropa hissəsində Kıyıköyə, sonra Türkiyə-Yunanıstan sərhədində İpsalaya. Hər biri 15 milyard 750 milyon m³ həcmində 4 xətdən ibarət olacaq “Türk axını” boru xəttinin 910 km-i Qara dənizin altından keçəcək. Trakiyadan Türkiyə torpaqlarına daxil olacaq xəttin quru hissəsindəki uzunluğu 260 kilometr olacaq. İllik ötürmə qabiliyyəti 63 milyard m³ olan bu kəmərin 16 milyard m³-i Türkiyəyə, 47 milyard m³-i isə Avropaya satılacaq. Layihə 13.6 milyard avroya başa gələcək. Layihə üzrə iki boru kəmərinin tikilməsi nəzərdə tutulur. “Türk axını” layihəsinin Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinə birbaşa hansısa təsirinin olması real deyil. Türkiyə bazarına “Türk axını” ilə faktiki olaraq 2020-ci ildə hazırda Transbalkan boru xətti ilə nəql edilən rus qazından 1,5-2 milyard m³ çox qazın artması planlaşdırılır. Bu elə də böyük həcm deyil. Ancaq bir faktoru nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya qazının qiyməti Azərbaycan qazının həm regiondakı, həm də xarici bazarlardakı qiymətinin formalaşmasına ciddi təsir edən amillərdən biridir. 2016-cı ilin iyulun sonuna Türkiyə Rusiyadan 12,5 milyard m³ təbii qaz alıb. Bu isə onu göstərir ki, Rusiya bu sferada Türkiyə üçün əhəmiyyətli iqtisadi partnyordur. Lakin buna baxmayaraq Ukrayna böhranı, Rusiya və Türkiyənin Avropa ərazisində qazı sualtı boru kəməri vasitəsilə almağa və Yunanıstan sərhədinə çatdırmağa imkan verən infrastrukturun olmaması, boru kəmərinin keçəcəyi ərazilərin çox baha qiymətə satılması Rusiyanın bu layihədə çətinlik çəkəcəyini göstərir. Bu şəraitdə Avropa

üçün əsas ümid yeri Azərbaycan və onu iştirakı ilə həyata keçən TANAP və TAP-dır. 2018-ci il iyunun 12-də Türkiyənin Əskişəhər şəhərində TANAP-ın açılış mərasimi keçirildi. Mərasimdə Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan, Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev, Ukrayna Prezidenti P.Poroşenko, Bolqarıstanın Baş naziri Boyko Borisov, BP şirkətinin Baş icraçı direktoru Robert Dadli və müxtəlif ölkələrdən nazirlər, enerji şirkətlərinin rəhbərləri iştirak etdilər.

“Şahdəniz”-2 layihəsi üzrə yeni müqavilələr, yeni neft kəmərlərinin inşası ilk növbədə Avropa İttifaqının “Şərq Tərəfdaşlığı” proqramının (“*Şərq Tərəfdaşlığı*” proqramı rəsmi olaraq 2009-cu il mayın 7-də Avropa İttifaqının Praqadakı (Çexiya) sammitində qüvvəyə minmişdir. Polşa və İsveçin Avropa Birliyinin qonşuluq siyasəti çərçivəsində MDB ölkələri ilə münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş təşəbbüsüdür. “Şərq tərəfdaşlığı” Avropa İttifaqının altı qonşu ölkəsini əhatə edir. Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova, Belorusiya və Ukrayna) uğurla həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar açacağı, onun icrasının Xəzər regionu ilə Avropa ölkələri arasında iqtisadiyyatla yanaşı, siyasi əməkdaşlığın inkişafına da təkan verəcəyi, Xəzər-Qara-Aralıq dənizlərinin əhatə olunduğu hövzənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm töhfələr verməklə yanaşı, yeni strateji əməkdaşlıq platformalarının yaradılmasına və uzunmüddətli perspektivdə davam etdirilməsinə də təkan verəcək. Bu gün Azərbaycan Respublikasında aşkar edilmiş təbii qaz ehtiyatlarının minimum həcmi 2 trilyon m³, maksimum həcmi isə 5 trilyon m³-ə bərabərdir. Yeni yataqlar üzrə yeni müqavilələr imzalanıb və "Abşeron", "Asiman", "Şəfəq" yataqları tezliklə işə salınacaq. Yeni yataqlar hesabına isə göstəricilərin daha böyük hədlə ifadə olunması istisna edilmir. Bu həcmdə təbii qaz ehtiyatları hesabına Azərbaycan təkcə özünün yox, dünyanın da mavi yanacağa olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007, 883 səh.
2. Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı:reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı, 2001, 186 s.
3. <http://www.tap-ag.com/project-opportunities>
4. http://www.bp.com/az_az/caspian/operationsprojects/pipelines/SCP.html
5. Cəfərli R.A. Cənub qaz dəhlizi uğurla reallaşır. “Azərbaycan” qəzeti, 30 mart, 2015-ci il.
6. Yaqubzadə M. TANAP layihəsi çərçivəsində tikinti işləri sürətlə davam etdirilir. “Xalq qəzeti” 9 sentyabr, 2016-cı il.

7. Bayramov V. “TAP layihəsi: Yeni dövrün strateji qərarı. “Xalq qəzeti” 15 iyul, 2013-cü il.

8. Əhliman S. TANAP tarixə əsrin layihəsi kimi düşəcək. “Kaspi qəzeti“, 19 mart, 2015-ci il.

9. <https://www.gia.az/view.php?lang=az&menu=46&id=832>

**CƏNUBİ QAFQAZA SÜRÜNƏN ERMƏNİ EKSPANSİYASI:
YÜZ İL ƏVVƏL VƏ MÜASİR DÖVR**

Şamxal Məmmədov

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
shamkhal.mammadov@gmail.com*

Açar sözlər: sürünən ekspansiya, köçlər, deportasiya, reeparsiya, terror, soyqırım

Qafqaz əsilli etnos olmayan ermənilər erkən orta əsrlərdən etibarən, miqrasiya prosesləri nəticəsində bu regiona gəlib yerləşmişlər. Müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanan köçlər uzun zamanlar ərzində diqqəti çəkməmiş, tədricən sürünərək gələn ekspansiya şəklində olmuşlar. XX əsrin əvvəllərində dünyada və regionda baş verən dramatik hadisələrin gedişində ermənilər Cənubi Qafqazda həm də ərazi ekspansiyaları həyata keçirmiş, böyük güclərin dəstəyi ilə özlərinin qondarma dövlətini yarada bilmişlər. Nəticədə azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından ermənilərin və onların havadalarının əli ilə kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş, işğal, terror və soyqırımı baş vermişdir. Lakin əminik ki, gec-tez o itirilmiş torpaqlarımıza qayıdacağıq.

**АРМЯНСКАЯ ЭКСПАНСИЯ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ:
100 ЛЕТ НАЗАД И СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД**

Шамхал Мамедов

Ключевые слова: ползучая экспансия, миграция, депортация, репарация, террор, геноцид

Армяне кавказского происхождения, не имели этноса, разместились в этом регионе с раннего средневековья в результате миграционных процессов. Переселения, происходящие по разным причинам, на протяжении долгого времени оставались незамеченными и постепенно приняли форму расширений. В ходе драматических событий, происходящих в мире и в регионе в начале XX века, армяне также проводили территориальные экспансии на Южном Кавказе и при поддержке великих держав смогли создать свое фальшивое государство. В результате со стороны армян и их покровителей были осуществлены массовая депортация азербайджанцев с их исторических земель,

оккупации, террор и геноцид. Но азербайджанский народ убежден, что рано или поздно мы вернемся на наши потерянные земли.

ARMENIAN EXPANSION IN THE SOUTH CAUCASUS: 100 YEARS AGO AND THE PRESENT PERIOD

Shamkhal Mammadov

Key words: *creeping expansion, migration, deportation, reparation, terror, genocide*

Armenians of Caucasian origin did not have an ethnos, settled in this region from the early Middle Ages as a result of migration processes. Resettlements that occur for various reasons, for a long time remained unnoticed and gradually took the form of extensions. During the dramatic events taking place in the world and in the region in the early 20th century, Armenians also carried out territorial expansion in the South Caucasus and with the support of the great powers, managed to create their own false state. As a result, mass deportation of Azerbaijanis from their historical lands, occupation, terror and genocide was carried out by the Armenians and their patrons. But the Azerbaijani people are convinced that sooner or later we will return to our lost lands.

Günümüzdə saxtakar erməni tarixçilərinin, hər cür rəngdən olan erməni ideoloqlarının və siyasətçilərinin guya ermənilərin dünyanın ən qədim xalqı olmaları barədə ambisiyalı yazıları reallıqda heç bir elmi əsaslara söykənmir. Terrorçu erməni liderlərindən olan Serj Sarkisyanın 2010-cu il oktyabrın 16-da Gorus şəhərində erməni diasporunu təmsil edən jurnalistlərin qarşısında çıxışı zamanı “Son nəticələrə görə, erməni dilinin ən azı səkkiz min illik tarixi vardır. Bu, o deməkdir ki, biz bir millət kimi ən azı səkkiz min ildir mövcuduq” [8, s.5-6] deməsi buna misal ola bilər.

Orta çağların başlanğıcında xristianlığın qriqorian məzhəbi ətrafında birləşdirilən ermənilər bir etnos halına gəlməyə başladılar. Ətraf xalqların erməni kimi tanıdıqları haylar, orta çağlarda müxtəlif səbəblər üzündən, başlıcası isə iqtisadi-ticarət maraqları səbəbindən ətraf ölkələrə miqrasiya etməyə başladılar. Qonşuluqda yerləşən Cənubi Qafqaz torpaqları da bu sıradandır. Öz sənətkarlıq məmulatlarını satmaq və ümumiyyətlə ticarət məqsədilə gələn ermənilər əksər hallarda məskunlaşıb qalır, Cənubi Qafqaz regionunun mühüm ticarət və sənaye mərkəzlərində kiçik və azsaylı icmalar

halında yaşayırdılar. Gündəlik ticarət, sənət və ibadət işləri ilə məşğul olan ermənilər siyasi bir qüvvə hesablanmırdılar.

XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən, Cənubi Qafqazda guya bir zamanlar mövcud olmuş “erməni çarlığını bərpa etmək” məqsədilə Rusiya imperiyasının göstərilən regiona dair işğalçılıq planları erməni ideoloqlarını hərəkətə gətirdi. İşğalçıları regiona dəvət edən, casusluq, xəyanət, bələdçilik etməklə tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına nail olan erməni toplumunun yuxarı təbəqələri regiona qarşı əsl ekspansiya siyasətinə başladılar və əməli iş keçdilər.

Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilib müstəmləkəyə çevrildiyi XIX əsrdən başlayaraq işğal faktından ruslardan daha artıq ermənilər faydalandılar. Müstəmləkəçilərin kənardan gətirib bura yerləşdirmələri və yardımları ilə öz qondarma dövlətlərini quran, ekspansiyalar yolu ilə ərazilər əldə edən ermənilər böyük güclərin ambisiyalı xarici siyasətinə alət, “forpost” olmaqla regionu terror və etnik münaqişələr ocağına çevirdilər.

Məlum olduğu kimi, tarixdə “xalqların böyük köçü” deyilən zamanlardan başlamış ən yeni dövrə qədər işğallar, ekspansiyalar, kütləvi köçlər nisbətən sürətlə baş vermiş, nəticədə torpaqlar əldə edilmiş, dövlətlər qurulmuş, müstəmləkələr meydana gəlmişdi. Bütün bunlar açıq şəkildə baş vermiş və hamıya məlum olmuşdu. Ermənilərin Cənubi Qafqaza miqrasiyası isə tarix etibarilə erkən orta əsrlərin əvvəllərindən başlamış, uzun yüzilliklər boyu davam etmiş, əksər hallarda gözcəçərpməyən, zəif bir proses olmuşdu.

Müxtəlif dinli və etnik mənşəli əhalisi olan Cənubi Qafqaza ermənilərin tədrici, lakin müntəzəm olaraq sürünən köçlərini müxtəlif amillər şərtləndirirdi:

-Siyasi amil: Bizim eranın 387-ci ilində imzalanan sazişə əsasən, erməni toplumunun məskunlaşdığı torpaqların az bir qismi Roma imperiyasının, təqribən “dördü üç hissəsi isə İranın əlinə keçmişdi” [21, s.96]. Bir qədər sonra Roma imperiyasının özünün parçalanması və bölünməsi ilə ermənilərin yaşadıkları vilayətlər dini təriqət baxımından daha dözümsüz siyasət yeridən Bizans imperiyasının əlinə keçdi. Bizans hakim dairələri tərəfindən fərqli dini baxışlarına, iranlılar tərəfindən isə həm din ayrılığına, həm də xəyanətkar təbiətinə görə sıxışdırılan, vəziyyəti çətinləşən ermənilər yaşadıkları əraziləri tərk edib, qonşu ölkələrə üz tuturdular.

-Coğrafi amil: Göstərilən region erməni toplumunun əsas kütləsinin yaşadığı Şimali Mesopotamiya torpaqlarına yaxın idi. Məsafənin yaxınlığı köçləri asanlaşdırırdı;

-Diplomatik amil: erməni siyasi-klerikal xadimlərinin həmin dövrlərdə xidmətində durduqları ərəb hakim dairələri ilə xoş münasibətləri vardı. Xilafət Bizansa meyli edən Albaniyanı itaətdə saxlamaqda ermənilərə öz təbii müttəfəqi kimi baxır, onlara çoxsaylı güzəştlər edirdi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən ermənilər Cənubi Qafqazda məskunlaşmaqla bərabər, həm də 704-cü ildə Xilafətin köməyiylə Alban kilsəsini özlərindən asılı vəziyyətə saldılar. Əsrlər boyu

erməni liderləri böyük güclərə arxalanmaqla alban əhalisini erməniləşdirməyə çalışmışlar.

-Deportasiya amili: erkən orta əsrlərdən etibarən Ön Asiyada xəyanətkar və etibarsız bir toplum kimi tanınan ermənilər, öz iqtisadi çıxarlarını əsas tutaraq və dini mənsubiyyətlərini bəhanə edərək təbəəsi olduqları dövlətlərə xəyanət edir, düşmənlərin yanında yer alırdılar. Bu səbəbdən də təqiblərə və sürgünlərə məruz qalır, qonşu ölkələrə köçür və ya deportasiya olunurdular. Bəzən isə ermənilər təbəəsi olduqları dövlətə etdikləri xəyanətin müqabilində alacaqları cəzalardan qorxaraq yaşadıkları ərazini tərk edib, düşməne doğru qaçmışlar. “X-XI yüzilliklərdə əksəriyyəti böyük qonşu dövlətlərə tabe halında yaşayan ermənilərin bir qismi bu mücadilələrə dözməyərək Gürcüstana... köçmüşdülər” [11, s.16].

-İqtisadi amil: Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Cənubi Qafqazın sənət və ticarət mərkəzləri erməniləri cəlb edirdi. Onlar siyasi sarsıntılardan azad, əmin-amanlıq olan torpaqlara, iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş bölgələrə, mühüm karvan yollarının üstündəki şəhərlərə üz tuturdular. Öz iqtisadi maraqları üzündən yerli hakimlər sənətkarlar və tacirlərdən ibarət etnik ermənilərə geniş imtiyazlar və güzəştlər verirdilər.

-Dini amil: erməniləri cəlb edən həm də dini mərkəzlər idi. Cənubi Qafqazın əhalisinin bir qismi xristian əhali olub, Tiflis, Gəncəsər kimi dini mərkəzlərə malik idi. Köçən ermənilər buralarda öz dindaşlarının yardımına arxalana bilirdilər. Tək-tək və ya kiçik qruplar halında gələn ermənilər bu mərkəzlərdə artıq kök salmış erməni ruhanilərinə sığınır, dini ehtiyaclarını ödəyir, çox hallarda isə kilsə və monastr mülklərində çalışmaqla qazanc əldə edir, daha əvvəl bu yerlərə köçmüş ermənilərdən maddi və mənəvi dəstək alırdılar.

1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın razılığı ilə erməni katolikosluğunun mərkəzi Kilikiyadan Üç Kilsəyə (Eçmiədzinə) köçürüldükdən sonra regionda üçüncü xristian mərkəzi yarandı. Lakin gürcülərdən və albanlardan fərqli olaraq, ermənilərin xristianlığı qəbul etdiyi IV əsrdən göstərilən tarixə qədərki, min ildən artıq bir zaman kəsiyində erməni katolikoslarının iqamətgahları bir qayda olaraq Qafqaz hüdudlarından kənarında yerləşmişdi. Bu da ermənilərin qafqazəsilli olmadıqlarının, Qafqaza gəlmə olduqlarının daha bir göstəricisi idi.

Köçüb gələn ermənilərə əlavə işçi qüvvəsi və vergi mənbəyi kimi baxan hökmdarlar və vassal hakimlər etnik ermənilərə geniş imtiyazlar və güzəştlər verirdilər. Həm bu, həm də yuxarıda göstərilən ticari maraqları üzündən ermənilər, gah Osmanlıların, gah da Səfəvi hakimlərinin idarəçiliyi altında olan Cənubi Qafqaz bölgəsinə həvəslə gəlirdilər. Yüz illər boyu davam edən bu proseslər nəticəsində tədricən regionda etnik ermənilərin sayı artırdı. Bu, gözəgörünmədən, sürünən, zəngin və geostrateji baxımından olduqca mühüm

bir regionu gələcəkdə ələ keçirməyə hədəflənən əsl etnik ekspansiya idi. Bunu başa düşməyən yerli hakim dairələr kimi, başa düşən erməni siyasi-klerikal dairələri də köçlərə dəstək verir, miqrantları təşviq edirdilər.

Erməni kilsə xadimləri istər Üçkilsə ətrafında, istərsə də digər tarixi Azərbaycan torpaqlarında külli miqdarda vəsait xərcləyərək yerli feodallardan çoxsaylı irsi torpaq mülkləri alırdılar. Alınan torpaqlarda bəlli bir sayda ermənilər məskunlaşdıqdan sonra dərhal kilsə və monastırlar tikilir və ya qədimdən qalma alban kilsələri erməniləşdirilir, məktəblər açılırdı. Sonra isə bu yerlərin “qədim erməni torpaqları” olması barədə rəvayətlər quraşdırılır, kitablar yazılır, xəritələr tərtib edilirdi. Ermənilərin özləri kimi, toponimləri də sürünürdü. Ermənilər həm də köçüb-gəldikləri yeni ərazilərə özlərinin Fərat boyu və Anadoludakı toponimlərini də gətirir, bu yolla oğuz-türk adları Vaqarşabad, Eçmiədzin kimi qondarma adlarla əvəz olunurdu.

Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərinə görə, bu ərazilərə köçdükdən bir qədər sonra “Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm 7 kəndi (Vağarşabad (Eçmiədzin-Üçkilsə), Əştərək, Batrinc, Noraqavit, Ağunatun, Kirəcli və Muğni) katolikos Qriqor Makuluya 530 min Təbriz dinarına satmışdı” [22, s.41]. Sonrakı zamanlarda Eçmiədzin kilsəsi daha 16 kəndi və bir çox torpaq mülklərini satın almışdı. “1674-cü ildə Eçmiədzin katolikosu Akop Guğalı azərbaycanlı feodallarından torpaq sahələri almışdı” [22, s.47].

XVII əsrin II yarısında erməni tacirləri tərəfindən Ordubad bölgəsindən xeyli torpaq sahələri alınıb “Əylisdəki apostol Foma monastrına vəqf olaraq verilmişdi” [18, s.3].

Tədricən bu proseslər nəticəsində ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarında XIX əsrin əvvəllərinə doğru “artıq 60 qədim oğuz kəndini pulla alaraq erməniləşdirə bilmişdilər” [6, s.47].

XVIII əsrdə Eçmiədzin kilsəsi bəlkə də İrəvan xanlarından sonra bu ərazilərdə ən böyük torpaq mülkiyyətçisi idi: “XVIII əsrdə Eçmiədzin kilsəsinin min hektarlarla ərazisini əhatə edən öz mülklərindən başqa, 22 mülkədar kəndinə və 1 tiyul kəndinə məxsus 625 hektar əkin sahəsi, 10 dəyirmanı, 3 bitki yağı sıxan dəzğahı, 21 bağı, suvarma kanalları, örüşləri, mal-qarası vardı” [20, s.26].

Gürcü siyasi-dini dairələrinin mülayim münasibəti, Səfəvi-Osmanlı imperiyalarının himayəsi sayəsində Gürcüstan ərazilərində də oxşar etnik-ərazi ekspansiyası tədricən həyata keçirilirdi. Beləliklə, Cənubi Qafqazın tarixən yerli xalqlara məxsus ərazilərində, dini mərkəzlərin ətrafında gələcək işğallar üçün plazdarmlar yaranırdı. Bu kimi hadisələr artıq görünən ekspansiyalar idi və yerli hakimlər tərəfindən görünməli idi. Lakin həmin tarixi-siyasi şəraitdə baş verənlərə öz məhdud iqtisadi maraqları müstəvisindən baxan, ermənilərin kölə itaətindən məmnun qalan türk-müsəlman hökmdarları özlərinin vassalları olan

ermənilərin uzağa hədəflənmiş, hiyləgər ekspansionist məzmunlu hərəkətlərinə ciddi əhəmiyyət vermirdilər.

Buna bənzər hiyləgər, gözəgörünməyən ekspansiya siyasəti nəticəsində hələ XIX əsrdəki məlum hadisələrə qədər Cənubi Qafqazın Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ, İrəvan kimi bölgələrində, habelə Gürcüstan torpaqlarında erməni kilsə-monastrlarının və məliklərinin əlində nəzərəcarpacaq qədər torpaq mülkləri cəmləşmişdi. Bunlarla da kifayətlənməyən erməni siyasi-klerikal dairələri xarici güclərin yardımı ilə regionu erməniləşdirmək, başqa sözlə deyilsə bura köçlərin yeni-yeni dalğalarını istiqamətləndirməyə çalışırdılar. Əsrlər boyu sürünən erməni köçlərini hər vasitə ilə Cənubi Qafqaza yönəldən həmin dairələr daha hiyləgər, uzaq gələcəyə hədəflənmiş məqsədlər güdürdülər.

Məsələ bundadır ki, Ön Asiyada Osmanlı imperiyasının meydana gəlməsi və qısa müddətdə üç qitənin geniş ərazilərini öz hakimiyyəti altında birləşdirən qüdrətli bir dövlətə çevrilməsi erməni ideoloqlarının bu ərazilərdə hətta yarımüstəqil bir dövlət yaratmaq ümidlərinin də üstündən xətt çəkdi. XVI əsrdə və XVII əsrin birinci yarısında özünün qüdrətli zamanlarını keçirən Səfəvilər imperiyası da ermənilər üçün əlçatan deyildi. Ona görə də İranın içərilərində və Cənubi Azərbaycan ərazilərində bəlli bir sayda əhaliyə və iqtisadi potensiala malik olan erməni kilsə xadimləri və ticari dairələri özlərinə yeni “vətən” axtararaq, Cənubi Qafqazda öz dövlətlərini yaratmaq fikrinə düşdülər. Onlar ərazisinin bir qismi Səfəvilərin, digər qismi isə Osmanlıların hakimiyyəti altında olan, həmin imperiyaların ucqarı olan Cənubi Qafqazı zəif halqa hesab edir, xarici güclərin köməyi ilə məhz bu ərazilərdə öz dövlətlərini yaratmağı hədəfləyirdilər. Bunun üçün ilk növbədə köçürülən ermənilər hesabına yerli türk-müsəlman əhaisini sıxışdırıb çıxarmaq, ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq, sonra isə bu yerlərin tarixən onlara məxsus olduğunu əsaslandırmaq lazım gəlirdi. Tədricən bu planları həyata keçirməyə səy göstərən erməni ideoloqları əsrlər boyu Azərbaycan türklərinə məxsus olmuş torpaqları özlərinin saxta əsərlərində, kilsə xadimlərinin uydurma rəvayətlərində “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim etməyə başlamışdılar. Erməni ideoloqları “Şərqi Ermənistan” dedikdə başlıca olaraq az miqdarda erməni köçkünlərinin məskunlaşdığı İrəvan, Gəncə, Naxçıvan, habelə erməniləşməyə məruz qalan albanların yaşadıkları Qarabağ və Zəngəzur torpaqlarını nəzərdə tuturdular. Onlar məsələni belə qələmə verməyə çalışırdılar ki, guya bu ərazilər tarixi erməni torpaqları olmuşdur. Müsəlman türklər ermənilərin torpaqlarını ələ keçirmiş, özlərini isə vətənlərindən qovmuşlar. Ona görə də xristian dövlətlərin köməyi ilə ermənilər Cənubi Qafqaza qayıtmalı, erməni dövlətçiliyi və tarixi ədalətlə bərpa olunmalıdır. Beləliklə, erməni ekspansiyası əhali kimi, həm də coğrafi məkan baxımından Fərat çayı boyundan Cənubi Qafqaza doğru sürünməyə başlayırdı. Başqa sözlə deyilsə, etnik ekspansiyanın ardınca ərazi ekspansiyası gəlirdi.

Günümüzdə erməni ideoloqlarının saxta tarix xəritələrində, kitablarında, kütləvi informasiya vasitələrindəki sırf ideoloji təxribata hesablanmış yalanlarına baxmayaraq, bəhs edilən dövrlərdə Cənubi Qafqazdakı erməni əhalisi olduqca azsaylı və dağınıq şəkildə idi. Onlar Azərbaycanın bir neçə xanlıqlarındakı dağlıq ərazilərdə, habelə iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinin özləri tərəfindən salınmış kiçik məhəllələrində yaşayırdılar. Ermənilər qonşu Gürcüstanın Tiflis, Batumi kimi iri şəhərlərində və Azərbaycanla sərhəd bölgələrində də yerli əhali ilə qarışıq şəkildə yaşayırdılar. Qarabağın dağlıq ərazilərindəki etnik albanlar nəzərə alınmazsa, qalan ermənilər köçmənlər idi. Əksər tarixçilər kimi, gürcü alimləri Şota və Otar Tetvadzələr də “ermənilərin Qafqaza gəlmə bir xalq” [26, s.3] olduğunu yazırlar.

Rus çarlarından ilk olaraq I Pyotr özünün Qafqaz siyasətində ermənilərdən bir “alət” olaraq istifadə etmənin mümkünlüyünü anladı və burada külli miqdarda etnik ermənilərin yerləşdirilməsinə cəhd göstərildi. Bu münasibətlə məşhur “Xəzər yürüşü”ndən bir qədər sonra çarın 1724-cü il noyabrın 10-da “Erməni xalqı adına” verdiyi yüksək fərmanda deyilirdi: “Biz sizi evləriniz və ailələrinizlə Bizim imperator himayəmizə qəbul etdik və sizin yenicə əldə etdiyimiz Xəzər dənizi ətrafında yerləşən fars əyalətlərində bundan sonra sərbəst olmaqla yaşayışınız üçün əlverişli yerlər ayrılmasını buyurmuşuq ki, orada siz rahat ola və öz qanunuzla maneəsiz öz xristian inancınızı icra edə bilərsiniz” [17, s.51].

Lakin o zamankı tarixi-siyasi şəraitdə Rusiya hakimiyyət dairələrinin Cənubi Qafqaza ermənilərin kütləvi yerləşdirilməsi baş tutmadı. Sonrakı rus çarları da özlərinin regionla bağlı siyasətlərində “erməni amili”nə istinad etsələr də, erməniləri buraya köçürmək cəhdləri yalnız XIX əsrin əvvəllərindən etibarən reallaşmağa başladı.

“Cənubi Qafqaza erməni köçlərinin başlanmasına Türkmənçay müqaviləsinin XV bəndi, habelə Ədirnə müqaviləsinin XIII bəndi siyasi-hüquqi sanksiya verdi. Türkmənçay sülh müqaviləsindən azacıq sonra çar I Nikolayın senata göndərdiyi 21 mart 1828-ci il tarixli 1888 sayılı fərmanına əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində Erməni Vilayətinin yaradılması qərara alındı”. İmperatorun ali fərmanında deyilirdi: “İranla bağlanmış 1828-ci il 10 fevral tarixli traktata əsasən Rusiyaya birləşdirilmiş Erivan xanlığının və Naxçıvan xanlığının bundan sonra bütün işlərdə Erməni vilayəti kimi adlanmasını əmr edirik” [16, s.487].

Həmin dövrə aid sənədlər göstərir ki, yüz illər boyu davam edən köçlərə baxmayaraq, ermənilərin nisbətən daha çox yaşadığı “Erməni vilayəti”, Qarabağ xanlığı kimi ərazilərdə belə, onlar ümumi əhali kütləsinin 20-25 faizini təşkil edirdilər. General Paskeviçin məktublarından aydın olur ki, hətta xeyli sayda ermənilərin gətirilməsindən sonra da İrəvan bölgəsində əhalinin dördü üç hissəsinin yerli Azərbaycan türkləri təşkil edirdi [16, s.491].

U.Şopenin 1829-1832-ci illəri əhatə edən kameral təsvirində tərtib edilə sənədlərə əsasən, “Erməni vilayəti”nin ərazilərində “164.450 nəfər əhali qeydə alınmışdı. Onlardan 81.749 nəfəri azərbaycanlılar, 25.151 nəfəri köçlərə qədər burda yaşayan ermənilər olmuşlar” [9, s.144-145].

Erməni ideoloqlarının zaman-zaman “qədim erməni torpağı” kimi təqdim etdikləri Qarabağda 1823-cü ilin sənədlərinə əsasən “20.095 ailə, yaxud 90.000 nəfər yaşayırdı ki, onlardan 15.729 ailə (78%) azərbaycanlı, 4.366 ailə (22%) erməni ailəsi idi” [7, s.74]. Lakin Türkmənçay müqaviləsindən sonra 40 mindən artıq erməninin çox qısa müddətdə İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi burada da demografik vəziyyətə ciddi təsir göstərdi.

Azacıq sonra 1828-1829-cu illərin növbəti rus-türk müharibəsi başladı ki, onun da gedişində Osmanlı təbəəsi olan ermənilər fəal surətdə iştirak etdilər. Onlar tərribat, kəşfiyyat, casusluq əməlləri ilə yanaşı, könüllü dəstələr yaradıb türklərə qarşı vuruşurdular. Buna görə də hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra öz xəyanətlərinə görə lazımı cəza alacaqlarından ehtiyat edərək ruslar tərəfə qaçdılar. “Ərzurum yepiskopu Karapet Ərzurum, Qars və Bəyaziddən 90 min ermənini də öz arxasınca Rusiyaya aparmışdı. Bu köçənlər Aleksandropol (Gümrü) və Gürcüstanda yerləşdilər” [11, s.623-624].

Həmin rəqəmləri rus alimi Nikolay Şavrov da təsdiq edir: “1928-1930-cu illərdə biz Cənubi Qafqaza 40 mindən artıq iran ermənisi və 84 min türk ermənisi köçürdük və onları Yelizavetpol və Erivan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında, hansı ki, həmin yerlərdə erməni əhalisi olduqca az idi, habelə Tiflis quberniyasının Borçalı, Axalsı və Axalkələk qəzalarında yerləşdirdik. Nəzərə almaq lazımdır ki, 124 min rəsmi köçürülənlərlə yanaşı, bura çoxsaylı qeyri-rəsmi köçürülənlər də oldu, belə ki, köçürülənlərin ümumi sayı 200.000 nəfərdən xeyli dərəcədə artıq idi” [25, s.63].

Bu dövrlərdən etibarən etnik ekspansiyasında yeni bir cəhət özünü göstərməyə başladı. Əvvəllər ermənilər gələrək Cənubi Qafqaz torpaqlarında məskən salırdılar. İndi isə birləşmiş rus-erməni güclərinin təzyiqi ilə qarşılaşan, torpaqları əllərindən alınan, dini və milli ayrı-seçkiliyə məruz qalan yerli əhali məcburiyyət qarşısında öz torpaqlarını tərk edərək didərgin düşürdülər. Erməni köçləri kimi, işğal və əsarətdən baş götürüb vətəninə tərk edən müsəlman köçləri də intensivləşirdi. Paskeviç 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda yazırdı: “qarapapaqlardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışlar, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə, müsəlman cəlalı kürdləri isə Muşa qaçmışlar. Qarapapaqlardan digər 800 ailə isə Arazı keçib Həsən xanın (İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı) dəstəsinə birləşmişlər. Onlarla birlikdə cəmədinli kürdləri (700 ailə), birukilər (400 ailə), dovmanlılar (400 ailə), çobankərəllilər (200 ailə), zılanlı kürdləri (1000 ailə) sərhəddən o taya-Türkiyəyə keçmişdilər” [28]. Yerli azərbaycanlı etnosuna mənsub olanlar, xüsusilə də əyanlar, döyüşkən adamlar, nüfuzlu şəxslər ən

müxtəlif yollarla öz doğma torpaqlarından didərgin salınırdı. Bu işdə rus işğal rejimində mühüm vəzifələr tutan etnik ermənilər mühüm rol oynayırdılar.

1829-cu ilin sentyabrında Ədirnə müqaviləsi bağlanarkən Rusiya imperiyası Gürcüstanın Poti, Anapa kimi ərazilərini ələ keçirməklə bərabər, Türkiyədən daha yeni ərazilər tələb etdi. “Osmanlı imperiyası Ahalsix paşalığının bir hissəsini (Ahıska türklərinin yaşadığı ərazi, indiki Gürcüstanın Samtsxe-Cavaxeti bölgəsi) Rusiyaya güzəştə getdi və həmin əraziyə cənub-şərqi Anadoludan erməni əhalisinin köçürülməsinə razılıq verdi. Köçürülən ermənilər sonradan Ahalsix bölgəsi ilə yanaşı, Tiflis, İrəvan və Naxçıvan bölgələrində də yerləşdirildi” [29]. Cənubi Qafqazda Rusiya imperiyasının ilk canişini olmuş M.S.Vorontsovun zamanında (1844-1854-cü illər) Türkiyədən köçürülmüş ermənilər əsasən Tiflis qəzasında yerləşdirilmişdi.

Ədirnə sülh müqaviləsi, Avstriya alimi Erix Fayqlın yazdığı kimi, “erməni və müsəlmanlara Rusiya ilə Türkiyə arasında seçim etməyə təminat verdi. 100.000 nəfərdən artıq erməni Ərzuruma qədərki region ərazilərini tərk etdi və indiki Ermənistan Respublikası ərazilərinə miqrasiya etdilər. Müsəlmanların çoxu Qafqazı tərk etdilər və Anadoluya çəkildilər. Bu vaxta qədər Erivanda demək olar ki, yalnız müsəlmanlar yaşayırdılar” [24, s.33].

Sonrakı onilliklərdə də ermənilərin ətraf ölkələrdən kütləvi surətdə köçürülüb Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılması prosesi davam etdirildi. Regionda baş verən müxtəlif hərbi-siyasi kataklizmlər (müharibələr, üsyanlar və s.) nəticəsində ermənilər axın-axın, əvvəllər onlara mənsub olmayan ərazilərdə yerləşdirilirdilər. Krım müharibəsi kimi, 1877-1878-ci illərin sonuncu rus-türk müharibəsi də ermənilərin Cənubi Qafqaza yeni köçlərinə təkan verdi. Yalnız 1877-1879-cu illərdə Kiçik Asiya torpaqlarından 50 minə yaxın erməni Rusiyanın yenidən ələ keçirdiyi Qars vilayətinə yerləşdirildi. “Bundan başqa general Ter-Qukasov 35 min araba türkiyə ermənisini Sürməli qəzasına yeritdi ki, onlar indi də burada qalırlar” [25, s.63].

XIX əsrin sonlarına doğru Türkiyədə erməni terror təşkilatlarının törətdiyi kütləvi ixtişaşlar və üsyanlar nəticəsində öz məqsədlərinə çatmayan və havadarlarından gözlədikləri açıq dəstəyi ala bilməyən erməni ideoloqları və onların çoxsaylı tərəfdarları artıq neçənci dəfə olaraq yenə də ədalət məhkəməsindən gizlənərək Cənubi Qafqaza qaçdılar. N.Şavrov yazırdı: “1897-ci ildə yeni təyin edilmiş baş rəis knyaz Q.S.Qolitsin məmləkətə gələrkən, gəlmə ermənilərin sayı artıq 1894-cü ildəki 10.000 nəfər deyil, 90.000 nəfərə yaxın idi. Knyaz Qolitsinin onları ölkədən çıxarmaq cəhdləri heç nəyə gətirmədi-türklər onları qəbul etmədilər, Xarici İşlər Nazirliyi isə kifayət qədər əzmkarlıq göstərmədi. Nəticədə ermənilərə elan edildiki, rus təbəəliyini qəbul etməyənlər zorla çıxarılacaq. Əlbəttə bütün ermənilər rus təbəəliyini qəbul etdilər və erməni əhalisinə qarışdılar” [25, s.64]. Bu nümunəsindən daha da ruhlanan, çox hissəsini terrorçu və cinayətkar ünsürlərin təşkil etdiyi ermənilər sonrakı illərdə

də pis qorunan Rusiya-Osmanlı sərhədlərini keçərək Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində məskunlaşdılar.

N.Şavrov habelə 1896-1908-ci illər arasında Cənubi Qafqaza yerləşdirilən erməni əhalisinin köçmə dinamikasını müqayisə edərək yazırdı: “1896-cı ildə general-adyutant Şeremetyev çara ünvanlanan qeydlərində Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilərin sayının 900.000 nəfərə yaxın olduğunu göstərirdi. 1908-ci ildə isə onların sayı 1.300.000 nəfər olmuşdu; yəni bu illərdə onların sayı 400.000 nəfərdən az olmayaraq artmışdı. Əgər təbii artımı nəzərə almasaq, məlum olur ki, biz 13 il ərzində 300.000 nəfərdən artıq erməni məskunlaşdırmışıq” [25, s.64].

Çarizmin Cənubi Qafqazı öz hakimiyyəti altında saxladığı bütün illər ərzində erməni etnik ekspansiyası davam edir, bəzənsə müəyyən zaman kəsiyində kütləvi xarakter alıb, nəzarətdən çıxırdı. Amerikan alimi C. Makkarti yazır: “İki dəfə, 1828 və 1854-cü illərdə ruslar Şərqi Anadoluya daxil oldular...və iki dəfə də məcbur olub çıxdılar. Özləri ilə 100.000 ermənini Qafqaza apardılar, onları mühacirət etmiş və ya həlak olmuş türklərin yerlərinə yerləşdirdilər. 1877-1878-ci illərin müharibəsində Rusiya Kars-Ərdahanı tutaraq müsəlmanları sıxışdırdı və buraya 70.000 ermənini yerləşdirdi... Təqribən 60.000 erməni 1895-1896-cı illərin hadisələri zamanı Rusiya Qafqazına məskunlaşdırıldı. Birinci dünya müharibəsi dövrü miqrasiya prosesləri demək olar ki, bərabər əvəz olunmaqla getdi. Şərqi Anadoludan 400.000 erməni Cənubi Qafqaza yerləşdirildi, 400.000 müsəlman Qafqazdan çıxarıldı. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda 660.000 erməni məskunlaşdırıldı” [23, s.204-205].

İmperianın hakimiyyət dairələri bir qayda olaraq yüz minlərlə köçürülüb gətirilən ermənilərin yerləşdirilməsi, onların torpaqla və digər yaşayış vasitələri ilə təmin edilməsini yerli xalqların, ilk növbədə isə azərbaycan türklərinin öz tarixi yurdlarından didərgin salınması hesabına həyata keçirilirdi. Başqa sözlə deyilsə, əvvəl ermənilər gətirilir və ya gəlir, sonra isə yeni gələnlərlə rus hakimiyyət dairələrinin birgə səyləri nəticəsində müxtəlif yollarla yerli əhali qovulurdu. C.Makkartinin yazdıqlarına görə, Cənubi Qafqazda çar Rusiya işğalının bərqərar olduğu 1828-ci ildən, bolşevik Rusiyasının işğalının həyata keçirildiyi 1920-ci il arasında “2 milyondan artıq müsəlman zorla qovulmuş, qeyri-müəyyən sayda öldürülmüşdü” [23, s.284].

Avstriya alimi Erix Fayql da həmin fikrə şərik olaraq yazırdı: “Hər dəfə Rusiyaya cəlladlar lazım olduqda, onlar öz əllərini batırmamaq üçün ermənilərin xidmətindən istifadə edirdilər... Rusiya utanmadan erməni ruhanilərindən və peşəkar erməni inqilabçılarından istifadə edirdi” [24, s.44]. 1905-1907-ci illərdə Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov başda olmaqla imperiya hakim dairələrinin fəal dəstəyi ilə bütün Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinə qarşı əsl soyqırım və deportasiya xarakteri alan erməni terrorunun nəticəsində on minlərlə günahsız insan qətlə yetirildi, yüz minləri qaçqın və

didərginə çevrildi, regionun bir sıra əraziləri demək olar ki, boşaldıldı. Halbuki, Qarabağ, Zəngəzur, Dərələyəz, Zəngibasar kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarında bu hadisələrdən əvvəl əhalinin əksəriyyətini məhz Azərbaycan türkləri təşkil edirdi.

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart, 1998-ci il tarixli Fərmanında deyilirdi: “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş-miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi” [4].

I Dünya müharibəsi və ondan sonrakı ilk illərdə Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərq regionunda baş verən dramatik və faciəli hadisələrin gedişində ermənilərin növbəti köç dalğası başlandı. Erməni müəllifi Hovanesyan yazırdı ki, 1915-ci ilin Van hadisələri zamanı geri çəkilən rus ordusu ilə birlikdə 200 mindən çox erməni Cənubi Qafqaza qaçdı [12, s.268].

Saxtakar erməni ideoloqlarının “ermənilərin soyqırımı” kimi qələmə verməyə çalışdıqları 1915-ci ilin məşhur “köçürülmələri” sırasında da xeyli erməni Cənubi Qafqaza keçə bildi. Lozanna konfransının araşdırma komissiyasına erməni nümayəndə Qabriel Noradunkyanın verdiyi hesabatda qeyd edilir ki, “köçürülmələr sırasında ermənilərin 345 mini Qafqaza getmişdir” [15, s.5].

Lakin bütün köçürülmələrə, soyqırım və deportasiyalara baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində, o cümlədən “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də azərbaycanlılar Qafqazda yenə əsas etnik amil olaraq qalmışdı. Əlimərdan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim etdiyi xüsusi memorandumda (1918, noyabr) Cənubi Qafqazın 237055 kv. km-lik ərazisində 7.667.370 nəfərin yaşadığı qeyd olunurdu ki, onların da etnik tərkibi belə idi: 3.306.000 (43,1%) müsəlman, 1786000 (23,3%) erməni, 1641000 (21,4%) gürcü” [2, s.15].

1918-1920-ci illərdə xarici güclərin, o cümlədən bolşevik Rusiyasının dəstəyi ilə Cənubi Qafqazda öz qondarma dövlətini quran daşnaklar kütləvi terror və deportasiya yolu ilə Zəngibasar, Naxçıvan, Zəngəzur, Dərələyəz və başqa ərazilədə yüz minlərlə azərbaycanlıyı öz tarixi torpaqlarından qovdular, onların yerinə etnik ermənilərin yeni-yeni dəstələrini yerləşdirdilər. Məsələn, həmin hadisələr ərəfəsində “Zəngəzur qəzasındakı 71,2 min azərbaycanlı əhalidən (1897-ci il məlumatlarına görə 51,7 %) 1922-ci ildə yalnız 6,5 min nəfəri qalmışdı ki, bu da əhalinin ümumi sayının 10,2 %-ni təşkil edirdi” [19, s.10]. 1918-ci ildə quldur Andronik Ozanyan Türkiyədən Cənubi Qafqaza geri çəkilərkən, əsasən Muş və Bitlisdən olan 30 min nəfərdən artıq erməni

qaçqınını Zəngəzur ərazilərində məskunlaşdırdı. Onların bir qismi Zəngəzurda qaldı, çox hissəsi Erevan və Dərələyəz bölgələrinə köç etdilər. Burada onlar Andronikin qovduğu müsəlmanların torpaqlarında yerləşdilər. Azərbaycan XTSŞ-nin sədri N.Solovyov V.İ.Leninə “Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz” adlı hesabatında yazırdı: “Ermənistan Respublikası yaranarkən onun hüduqlarında 250 müsəlman kəndi var idi, onlar hamısı məhv edilmişdir, indi orada bir nəfər də müsəlman yoxdur” [1, s.52].

1921-ci ildən etibarən bolşevik cildinə girən ermənilər Cənubi Qafqazda Rusiya bolşeviklərinin, ilk növbədə isə Stalinçi rejimin yardımı ilə öz ekspansionist siyasətlərini davam etdirdilər. Rusiya bolşeviklərinin birbaşa iştirakı ilə Ermənistana 126 min erməni gətirilmişdi. Gəlmələr təkcə Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus evlərdə deyil, eyni zamanda Azərbaycanda da yerləşdirildilər. Məsələn, təkcə 1922-1923-cü illərdə Mosul şəhərindən gətirilən 8 mindən artıq erməni Azərbaycan SSR-in müxtəlif bölgələrinə yerləşdirilmişdi. 1923-cü ilin mayında Nuxa qəzasının Nic kəndinə İrəvandan qaçqın düşmüş azərbaycanlıların yerləşdirilməsinə ermənilər imkan vermədilər və eyni zamanda azərbaycanlıların boşaltdıqları 80 evə qonşu kəndlərdən ermənilər yerləşdirildilər [27, v.1].

Stalinçi rəhbərliyin və erməni-daşnak liderlərinin əli ilə keçən əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqaza tarixdə ən böyük erməni köçlərindən biri reallaşdı. “1946-cı il ərzində Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min erməni Sovet Ermənistanına qaytarıldı. 1947-ci ildə repartasiya olunanların yeni karvanları ilə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq, Livandan cəmi-35,4 min erməni gəldi. 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan daha 10.000 nəfər qayıtdı. Beləliklə, 1946-1948-ci illərdə 100.000 nəfərə yaxın erməni müxtəlif ölkələrdən vətənə qayıtdılar” [21, s.366]. Həmişə olduğu kimi qayıdan ermənilərin yerləşdirilməsi azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından deportasiyası hesabına baş tutdu. Bu məqsədlə “onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail ola bildilər” [4].

SSRİ-nin dağılması prosesləri başlayana qədər Cənubi Qafqaza erməni köçləri dayanmadı. 1961-ci ildən 1970-ci ilə qədər xarici ölkələrdən təqribən 21,6 min nəfər erməni köçürülüb gətirildi ki, onlardan da xeyli hissəsi Cənubi Qafqazın digər yerlərində məskunlaşdırıldı. Gürcü tədqiqatçıları Şota və Otar Tetvadzələr özlərinin “Gürcüstanda ermənilər” kitabında yazırdılar: “50-ci illərdə Batumi limanına içəri repatriasiya olunmuş ermənilərlə dolu olan gəmi gəldi. Ermənilərin vətənə qayıtmasının təşəbbüskarları A.Mikoyan və marşal

Baqramyan idilər... Əksəriyyəti N.Xruşşov və A.Mikoyanın siyasi mülahizələri əsasında Abxaziyada yerləşdirildilər” [26, s.152].

Sovetlər Birliyinin dağılmasından istifadə edən ermənilər, yüz illər əvvəl olduğu kimi, böyük güclərin forpostu olmaqla, həmin güclərin böyük geosiyasi oyunlarına alət olmaqla yenidən Cənubi Qafqazda öz ekspansionist fəaliyyətlərini gücləndirdilər. Keçən əsrin 90-cı illərin əvvəllərində onlar tarixi Azərbaycan torpaqlarına sürünərək gələn əcdadlarından fərqli olaraq, lakin yenə də Rusiyanın açıq hərbi-siyasi dəstəyilə təcavüzkar kimi gəldilər. Nəticədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozuldu, əraziləri işğal edildi, terror və deportasiya məşını yenidən işə düşdü. Cəmi bir neçə onillik əvvəl Abxaziyada yerləşdirilmiş ermənilər abxaz separatçıları ilə çiyin-çiyinə dayandılar. Onların yaratdıqları Baqramyan adına batalyon Kodor dərəsində Amtkeli, Çampali (Çini), Kvemo Lata, Zemo Lata və b. gürcü kəndlərini yerlə yeksan etdilər. Batalyonu gücləndirən etnik ermənilər və bu etnosa məxsus yaraqlılar abxaz separatçılarının zərbə qüvvəsinə çevrildilər. Gürcülərin yaşadıkları bütöv rayonlar dağıdılıb talan edildi. On minlərlə gürcü erməni terrorunun qurbanı oldu. 300 mindən artıq insan etnik mənsubiyyətinə görə ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb öz evlərindən qovuldular” [26, s.153]. Cənubi Qafqaz az qala həlledilməz kimi görünən etnik münaqişələr ocağına çevrildi.

Regionda cəmi yüz il əvvəl öz qondarma dövlətini yaratmağa nail olan ermənilər, bu gün də öz etnik və ərazi ekspansiyalarını davam etdirmək siyasətindən əl çəkmirlər. Onlar Şimali Qafqazın və Krımın bir sıra şəhərlərində, Gürcüstanın Cavaxetiya bögəsində sayca üstün olmalarından istifadə edib az qala bu yerləri də “Kiçik Ermənistan” adlandırırlar. Azərbaycanın işğal edilmiş bölgələrinə Suriyadan və başqa ölkələrdən etnik erməniləri köçürüb yerləşdirirlər. Amerikan alimi Samuel A.Uimz yazır: “Ermənilər hələ də öz işindədir...ermənilər irəli sürünə bilərlər ki, sonra bir qara qəpik də ödəmədən Azərbaycan torpaqlarını qarış-qarış qamarlasınlar...Sivil dünyanın heç bir yerində belə davranış yoxdur” [8, s.383].

Lakin Azərbaycan yüz il əvvəlki, heç iyirmi il əvvəlki Azərbaycan da deyildir. Mifik “Böyük Ermənistan” xülyalarına rəğmən, bugünkü Ermənistanın bütün torpaqlarının cəmi 80-100 il əvvəl tamamilə Azərbaycana məxsus olması faktını daha israrla bəyan edirik. Ümummilli lider Heydər Əliyevin cəmi 20 il əvvəl böyük uzaqgörənliklə dediyi bu fikir, zaman keçdikcə daha aktual səslənir: “İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan-İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı-bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun, müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir...Mən buna inanıram, inanıram ki, o yerlərin sahibləri-müsəlmanlar, azərbaycanlılar oraya qayıdacaqlar” [5, s.74].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VI cild, Bakı: Elm, 2008, 568 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, “Lider”, 2004, 440 s.
3. Əliyev H. “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərman. Müstəqilliyimiz əbədidir. 13-cü cild, Bakı: Azər nəşr, 2004, 520 s.
4. Əliyev H. “31 mart Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 1998 ci il, 27 mart.
5. Əliyev H. Müdrik fikirlər. İkinci kitab, Bakı, 2009, Çəşioğlu, 415 s.
6. Əliyev İ.Y. Qafqazda imperiyalar və ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi. 2012, 210 s.
7. Həsənov Ə. Azərbaycanlıların soyqırımını: tarixin qanlı salnaməsi. I cild, Bakı, Azərbaycan” 2012, 448 s.
8. Mehdiyev R.Ə. Gorus-2010; absurd teatr mövsümü. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, 96 s.
9. Naxçıvan Ensiklopediyası. İki cildə, I cild, Naxçıvan, 2005. 356 s.
10. Samuel A.Uims. Ermənistan-terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Bakı, ATNPŞ, 2004. 386 s.
11. Esat Uras. Tarihdə ermenilər və ermeni meselesi. İstanbul, Belge Yayınları, 1987, 798 s.
12. Gürün Kamuran. Ermeni dosyası. İstanbul: Rüstəm Yayınevi, 2001, 415 s.
13. Kızılkaya Oktay. XIX əsrdə Rəvan və ətrafı. I Beynəlxalq İğdır Simpoziumu Sosial Elmlər İnstitutu. (19-21 aprel 2012-İğdır), İğdır-2013. 675 s.
14. Koçaş Sədi. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı: AE NPB, 1998, 160 s.
15. Taşkıran Cemalettin. Ermeni Diasporası Nədir? Ne İstiyor?/Ermeni araştırmaları 1. Türkiyə Konqresi bildiri. III cilt. Ankara: ASAM-EREN. 2003. 311 s.
16. Акты собранные Кавказский Археографической Комиссией. т.ВЫЫ. Тифлис, 1878. 994 с.
17. “Армянский вопрос” на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий. В трех томах. Том первый. 1724-1904. С-Петербург, “Академия исследования культуры”, 2011. 713 с.

18.Вердиева Х., Гусейнзаде Р. “Родословная” армян и их миграции на Кавказ с Балкан. Эссе, Баку, 2013. 298 с.

19.Волкова Н.Г. “Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX веках”, Кавказский Этнографический сборник, IV часть, Институт Этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР, Москва, Наука, 1969. 254 с.

20.Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, Изд-во Соц-экон. лит. 1959. 187 с.

21.История армянского народа: С древнейших времен до наших дней. Г.Х.Саркисян, Т.Х. Акопян, А.Г.Абрамян и др. Ереван, Изд-во Ереванского ун-та, 1980, 460 с.

22.Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV-первой половины XVIII вв., Баку, 1993. 199 с.

23.Маккарти Дж. “Армянский геноцид”. Миф и реальность. Баку: Азернешр, 1992. 341 с.

24.Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм-истоки и причины. Баку, Азернешр. 2000. 174 с.

25.Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911. 156 с.

26.Тетвадзе Шота, Тетвадзе Отар. Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня). Тбилиси , 2008, 211 с.

27.Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni tarix Arxivi (*GMƏYTA*), f. 617, siy.1, iş 168

28.https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlıların_ilkin_qaçqınlıq_dövrü

29.[https://az.wikipedia.org/wiki/Ədirnə_sülh_müqaviləsi_\(1829\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Ədirnə_sülh_müqaviləsi_(1829))

MÜNDƏRİCAT

<i>Abbas Seyidov. ÖN ASIYA – QAFQAZ: MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI QƏDİM İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ NAXÇIVAN (e.ə.VI-II minilliklər) ..</i>	3
<i>Kamal Camalov. TAĞI ŞAHBAZI SÜMURĞ YARADICILIĞINDA MÖVHUMATÇILIĞIN TƏSVİRİ</i>	11
<i>Ламия Кафар-заде. О НЕОБХОДИМОСТИ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ</i>	16
<i>Аллахверди Алимурзоев. ИЗ ИСТОРИИ АВАНСКОЙ «ДИНАСТИИ» ЭЛАМА</i>	30
<i>Toğrul Xəlilov. DÜYLÜNÇAY VADİSİNİN ANTİK VƏ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ</i>	51
<i>Gülnarə Sultanova. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN İQTİSADI İNKİŞAF KONSEPSİYASI</i>	61
<i>Vəfa Həsənova. RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA ANA DİLİ VƏ ONUN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ</i>	72
<i>Захида Али-заде. УЧАСТИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ УЧЕНЫХ ИСТОРИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА НА ФРОНТАХ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1941-1945)</i>	77
<i>Elçin Cabbarov. ETNİK TERRORUN ETNOPSİHOLOJİ TƏRKİBİNƏ DAİR</i>	83
<i>Şahlar Şərifov. BƏRDƏ ŞƏHƏRİNİN XİLAFƏT TƏRƏFİNDƏN FƏTHİ</i>	89
<i>İbrahim Quliyev. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN HƏDİSSÜNASLIĞI TARİXİNƏ QISA BİR BAXIŞ (IX-XIII ƏSRLƏR)</i>	99
<i>Гюнель Алиева-Мамедова. НАГОРНО-КАРАБАХСКАЯ ПРОБЛЕМА И ЧЕЛНОЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ</i>	107
<i>Riyad Rüstəmlı. SİYASİ PROSESİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ</i>	114
<i>Anar Hüseyinov. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TƏBİİ QAZ İSTEHSALI VƏ İXRACI SİYASƏTİ (1991-2018).....</i>	123
<i>Şamxal Məmmədov. CƏNUBİ QAFQAZA ERMƏNİ EKSPANSİYASI: 100 İL ƏVVƏL VƏ MÜASİR DÖVR.....</i>	132

YAZI QAYDALARI

- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **sevinc0610@mail.ru** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 12 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodiki jurnal

2018, 2(21)

*Çapa imzalanmış 06.07.2018-ci il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 17
Sifariş 256, sayı 200*

*Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Telefon: (+994 12)493 05 85
E-mail: sevinc0610@mail.ru
www.adpu.edu.az*